

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ГРУЗОВА Тетяна Сергіївна

УДК: 94(477) «1932/1933»:341.485:27(043.5)

**ДИСЕРТАЦІЯ
ЦЕРКВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР.**

Спеціальність: 032 Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Т.С. Грузова

Науковий керівник

Ігнатуша Олександр Миколайович,

доктор історичних наук, професор

Запоріжжя – 2021

АНОТАЦІЯ

Грузова Т.С. Церква в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 історія та археологія. Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2021.

Дисертаційна робота присвячена вивченню одного з аспектів глобальної національної трагедії ХХ ст. – Голодомору-геноциду українського народу 1932–1933 рр., а саме – становища церкви, духовенства та віруючих в умовах реалізації радянською владою голодоморної стратегії.

Керуючись антирелігійною та голодоморною стратегіями, радянська влада застосувала широкий спектр тиску на духовенство. Релігійні спільноти та свідомість зазнали безпрецедентної руйнації.

Проблема виживання, громадянської позиції та християнської місії церкви у часи Голодомору до цього часу лише частково знаходила своє відображення, переважно у невеликому ряді статей. Увагу дослідників привертало питання репресивної політики більшовицької влади, її політичної та правової систем та їх антирелігійних форм у державі, яка організувала штучний голод і спрямовувала його проти народу. Акценти на позиції та становище церков у цій трагедії науковцями не ставились.

Новітні тенденції історичних досліджень спонукали дослідників звернути увагу на проблему у інших ракурсах, зокрема, історії повсякдення, мікроісторичному вимірі, дослідженні психологічних настроїв, суспільних поглядів, рефлексій людей під час Голодомору.

Зовсім поза дослідницькою увагою перебували проблеми, пов'язані з опором духовенства і віруючих антирелігійним, антигуманним діям влади у роки Голодомору-геноциду, аналізом деструктивних проявів у церковному середовищі, спричинених політикою влади. Це дає підстави стверджувати, що, не дивлячись на різносторонність проблеми, її політичну і світоглядну значущість, вона не

знайшла свого належного відображення у комплексній узагальнюючій праці. Це зумовлює необхідність продовження наукових досліджень у цьому напрямку.

Основу джерельної бази дисертаційного дослідження склали численні опубліковані матеріали, архівні документи, усноісторичні свідчення. Великий пласт важливої інформації з антицерковної роботи більшовиків під час Голодомору становить преса. Вкрай важливими для реконструкції становища церкви, релігійного життя віруючих є джерела особового походження, серед яких – свідчення очевидців, спогади (зокрема, Д. Бурка), епістолярії (митрополита В. Липківського, протоієрея Д. Галевича), щоденники (власники яких мали різний соціальний статус), усні свідчення.

Використаний комплекс джерел, поділений на логічні групи, став запорукою аргументованості аналізу змін у становищі церкви, характері деструктивних змін релігійного життя віруючих впродовж 1932–1933 рр., відтворенні морально-психологічного стану духовенства у роки штучного голоду та опору віруючих тиску влади. Цей комплекс джерел свідчить про системність і тотальність наступу влади на церкву.

Використання широкого спектру методів у роботі дозволило різносторонньо і цілісно проаналізувати голодоморну стратегію більшовицької влади по відношенню до церкви та релігійних діячів. Основоположними визначено принципи об'єктивності, системності, історизму, функціональності, термінологічності.

Робота поглибила характеристику найбільш поширених радянською владою способів припинення функціонування церков впродовж досліджуваних років. Адміністративне закриття церков, яке домінувало над правовим, супроводжувалося фальсифікаціями, вигаданими приводами. Серед них найпоширенішими були – закриття храмів через «борги» або «аварійний стан» чи «загрозу поширення епідемічних захворювань», перетворення церков на зерносховища, відсутність священика або перереєстрації церковного активу («п'ятидесятки») тощо.

Вивчення форм економічного тиску на духовенство та релігійні громади під час Голодомору 1932–1933 рр., серед яких – примус до участі в акціях по заготівлі сільськогосподарської продукції, підвищені ставки грошових податків, спонукання до обов'язкової купівлі облігацій державного займу тощо, – дають підстави стверджувати, що цей вид тиску використали як один з базових елементів руйнації церкви та ліквідації духовенства як «класу». Непомірні податки 1932–1933 рр., обсяг яких перевищував показники попередніх років у кілька разів, призвели до крайнього виснаження, фізичного та психологічного терору духовенства та їх родин. На основі широкої джерельної бази обґрунтовано, що від голоду потерпало духовенство всіх ступенів ієрархії по всій території УСРР. Матеріальне становище священнослужителів різних конфесій протягом 1932–1933 рр. значно погіршилося.

Встановлено, що дії влади по відношенню до священників були політично вмотивованими та мали яскраво виражений дискримінаційний характер.

У дисертації розглянуто основні форми агітаційної роботи влади проти церкви впродовж 1932–1933 рр. Доведено, що вістря атеїстичних нападок були спрямовані як на духовенство різних конфесій, так і на віруючих – «поплічників класового ворога».

На підставі характеристики атеїстичної преси приходимо до висновку, що антицерковна пропаганда не отримала бажаної для влади активної реакції з боку суспільства. Образ священника, попри зусилля пропаганди, не став синонімом «ворога-контрреволюціонера».

Визначаємо також епізодичність та обмеженість пропагандистських акцій серед населення УСРР, незацікавленість місцевих осередків влади у такого роду діяльності, що потребувала значних інтелектуальних та організаційних зусиль.

Проаналізовано види та форми репресій, які застосовувалися по відношенню до духовенства, зокрема – необґрунтовані відмови у реєстрації громад та духовенства, моральні і фізичні знущання – словесні образи та лайка на служителів та віруючих, щоденні виклики у сільраду, побиття, арешти, проведення допитів вночі тощо.

Сам штучний голод 1932–1933 рр. став одним з методів боротьби з духовенством.

У дисертаційному дослідженні охарактеризовано основні аргументи звинувачень під час арештів та заслань – «націоналізм», «контрреволюція», «шпигунство», які мали виразне політичне спрямування. Зокрема, представникам Української Православної Церкви, яку називали «могутнім оплотом націоналізму та чудовим агітаційним знаряддям» інкримінували «націоналізм», а «шпигунство», яке обмежувалося підтриманням зв'язків з родичами інших країн – представникам національних меншин.

Дисертанткою проведено системний аналіз становища та деструктивних змін у церкві та традиційній релігійності в Україні під впливом Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. Встановлено, що обрана більшовиками стратегія під час штучного голоду початку 1930-х р. призвела до низки морально вбивчих змін, які традиційно засуджувалися церквою та населенням – шахрайства, пограбувань, вбивств на ґрунті голоду, канібалізму.

У роки Голодомору набула катастрофічних проявів деструкція церковних структур, дилема екзистенційного вибору духовенства та віруючих.

Здійснено історичну реконструкцію та проаналізовано духовно-релігійне повсякдення під час Голодомору. У цей складний час, церкви які продовжували свою діяльність, ставали для суспільства дієвим осередком спасіння не лише духовного, але й фізичного.

На основі усноісторичних джерел визначено, що традиційна релігійна обрядовість упродовж 1932–1933 рр. зазнала непоправних змін та уточнено яких саме. У цей час формується ряд нововведень, таких як таємні хрещення та вінчання, «ритуал страшного року» – спрощене ставлення до смерті, поховання без відспівування, закопування у ямах спільно до десятків тіл, без надгробків та будь-яких позначок про поховання тощо.

Зроблено висновок, що релігійні обряди, навіть будучи деформованими, продовжували відігравати значну роль у житті українського суспільства.

Обґрунтовано, що релігійні спільноти та духовенство УСРР боролися за власні права та відстоювали інтереси церкви. Морально та фізично знесилене населення не зупинилося перед свавіллям влади, використовуючи різні способи опору – від листів та звернень на адресу партійно-радянського керівництва до бунтів через соціально-економічний тиск та інші гоніння проти церкви.

Новими фактами підтверджено тезу, що, не дивлячись на прагнення влади викоринити релігію будь-якими засобами з повсякденного життя людей, віра в Бога зберігалась, церковне життя продовжувалося.

Дослідження значно розширило фактографічний ряд проявів наступу радянської влади на церкву, фальсифікацій кримінальних справ у обвинуваченні духовенства.

Таким чином, Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. був активно використаний комуністами та їх адептами у нищенні традиційної релігійності української нації, яка, за задумом влади, повинна була назавжди забути ім'я Бога.

Влада активно знищувала церкву як соціальний інститут, переслідуючи її лідерів, підриваючи її духовні основи. На зміну релігійним уявленням вмонтовували комуністичну ідеологію.

Проте саме слідування християнським традиціям додало суспільству сили для виживання в нестерпних умовах глобального політичного експерименту і гуманітарної катастрофи, ініційованих верхівкою Радянського Союзу.

Розробка заявленої теми розширює перспективи подальших досліджень історії України доби сталінської модернізації та системних конфліктів українського суспільства з радянською політичною системою.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає у тому, що здобуті результати можна використовувати при підготовці спеціальних та узагальнюючих праць, навчальних курсів з історії України, соціальної антропології у системі вищої освіти, при підготовці вузівських курсів, спецкурсів і практичних занять з новітньої історії України та релігієзнавства.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, комуністична партія, радянська влада, релігія, церква, духовенство, віруючі, репресії, антирелігійна пропаганда, опір.

SUMMARY

Hruzova T.S. Church in Ukraine during the Holodomor of 1932–1933. – Qualification scientific work, manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 032 History and Archaeology. Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, 2021.

The dissertation focuses on one aspect of a global national tragedy of the XX century – the Holodomor – the genocide of the Ukrainian people in 1932–1933: namely, the condition of the church, clergy and believers during the implementation of the famine strategy by the Soviet authorities.

Guided by anti-religious and famine strategies, the Soviet authorities applied various means of pressure on the clergy. Religious communities and consciousness have suffered unprecedented destruction.

The problem of survival, civic position and Christian mission of the church during the Holodomor had been represented mainly in a number of articles. The researchers had focused their attention on the repressive policy of the Bolshevik government, its political and legal systems and their anti-religious forms in the state which organized artificial famine targeting its own people.

The latest trends in historical research had also prompted scientists to consider the problem from other angles, including the history of the everyday, microhistorical dimensions, studies of psychological attitudes, public views, reflexions of people during the Holodomor.

At the same time, ignored were the problems of the resistance of clergy and believers to the anti-religious and anti-humane actions of the authorities during the Holodomor-genocide, and the analysis of destruction within the church environment caused by the policy of the authorities.

This gives a reason to assert that despite the complexity of the problem, and its political and existential significance, it has not been properly covered in a large summarizing work. Thus, more research is required in this direction.

The source base of the dissertation is made up of various published materials, archival documents, and oral history evidence.

The public press is a large and important information source on the anti-church work of the Bolsheviks during the Holodomor.

Extremely important for the reconstruction of the church position and religious life of believers are the sources of personal origin: eyewitness testimonies, memoirs (of Demid Burko in particular), epistles (metropolitan bishop Vasyl Lypkivsky, protoiereus Dmitry Galevich), diaries (written by people of differing social status), and oral testimonies.

This collection of sources, divided into logical groups, helped to analyze the changes in the church position and the nature of destructive changes in the religious life of believers during 1932–1933, to understand the moral and psychological state of the clergy during the artificial famine and the resistance of believers to the pressure by power. These sources provide evidence for the systemic and total attack on the church by the government.

The use of a variety of methods in this work allowed to analyze the famine strategy of the Bolshevik authorities in relation to the church and religious figures comprehensively.

Principles of objectivity, systemicity, historicism, functionality, and terminology form the basis of this work.

The study delves into the most common methods used by the Soviet authorities to stop the functioning of churches during 1932–1933. The closure of churches by administrative means, which dominated over the legal ones, was accompanied by falsifications and fictional pretexts. Among those, the most common were the closure of churches due to «debts» or «emergency» or «infectious disease threats», the conversion of churches into granaries, the absence of a priest or re-registration of a church asset («Fifties»), etc.

Study of the forms of economic pressure on clergy and religious communities during the Holodomor (coercion to take part in crop harvest, increased rates of monetary taxes, mandatory purchase of government bonds, etc.) gives reason to assert that this type of pressure was used as a key element in the destruction of the church and the elimination of the clergy as a «class». Exorbitant taxes during 1932–1933 –several times

higher than in the preceding years – led to extreme exhaustion, physical and psychological terror upon the clergy and their families.

On the basis of a wide source base, it is shown that all levels of clergy suffered from famine in the Ukrainian SSR. The financial position of clergy of different denominations worsened significantly during 1932–1933.

It is shown that the such treatment of priests by the authorities was politically motivated and had a pronounced discriminatory nature.

The dissertation examines the main forms of agitation against the church during 1932–1933. It is demonstrated that the atheist attacks were focused on the clergy of different denominations and believers –«henchmen of the class enemy».

Based on the analysis of atheist press sources, we conclude that the anti-church propaganda did not receive the active reaction from the society that the authorities wanted. The image of the priest, despite the efforts of propaganda, did not become synonymous with the «enemy-counterrevolutionary».

We also note the sporadic character and limited scope of propaganda among the population of the UkrainianSSR, the lack of interest among the local authorities in such kind of activity requiring considerable intellectual and organizational efforts.

The types and forms of repression of the clergy are analyzed, such as ungrounded refusals to register communities and clergy, moral and physical abuse – verbal insults and swearing at ministers and believers, daily summons to the village council, beatings, arrests, interrogations at night, etc.

The very famine of 1932–1933 became a method of suppressing the clergy.

The dissertation describes the most common accusations during arrests and exiles which were clearly political («nationalism», «counterrevolution», «espionage»). In particular, representatives of the Ukrainian Orthodox Church, which was called «a powerful stronghold of nationalism and an excellent agitational tool», were accused of «nationalism», while representatives of national minorities who maintained ties with their relatives in other countries were charged with «espionage».

The author carries out a systematic analysis of the position and destructive changes in the church and traditional religion in Ukraine under the influence of the

Holodomor-genocide of 1932–1933. It is demonstrated that the Bolsheviks strategy during the artificial famine led to a series of changes that degraded the morality and have traditionally been condemned by the church and the population – fraud, robbery, murders because of hunger, cannibalism.

The destruction of the church and the dilemma of existential choice between clergy and believers became catastrophic during the Holodomor.

Historical reconstruction is carried out and the spiritual and religious daily life during the Holodomor is analyzed. At that difficult time, the churches, which continued their activities, became an effective center of spiritual and physical salvation for society.

On the basis of oral history sources, it is demonstrated that the religious ceremony changed irreversibly in 1932–1933. A number of innovations were introduced at that time, such as secret baptisms and weddings, the «ritual of a terrible year» – a simplified attitude to death, burials without singing, burying dozens of bodies together in pits, without headstones and any marks above, etc.

Despite all of this, it is shown that religious rites, even being deformed, continued to play a significant role in the life of Ukrainian society.

It is substantiated that religious communities and clergy of the Ukrainian SSR fought for their own rights and defended the interests of the church. Morally and physically, the de-powered population did not stop before the arbitrariness of power and used various methods of resistance: from letters and appeals to the party and Soviet leadership to rebellions caused by the socio-economic pressure and further persecution of the church.

The new facts confirm the thesis that despite the desire of the authorities to eradicate religion by any means from the daily life of people, the faith in God persisted and church life continued.

The study significantly expands the factographical range of manifestations of the Soviet government attack on the church and the falsification of criminal cases against the clergy.

Thus, the Holodomor of 1932–1933 was actively used by the Communists and their adepts for the destruction of the traditional religiosity of the Ukrainian nation,

which, according to the view of the authorities, had to forget the name of the God forever.

The authorities actively destroyed the church as a social institution, persecuting its leaders, undermining its spiritual foundations. In place of the religious ideas it embedded the communist ideology.

However, the Christian traditions gave the society its strength to survive in the unbearable conditions of the global political experiment and humanitarian catastrophe initiated by the Soviet Union leaders.

This work paves the way for further research of the history of Ukraine during the Stalin modernization and the systemic conflicts of Ukrainian society with the Soviet political system.

The practical significance of this dissertation: the obtained results can be used in the preparation of special and general works, courses in the history of Ukraine, social anthropology in the system of higher education, in the preparation of university courses, special courses and practical classes in the modern history of Ukraine and religious studies.

Keywords: Holodomor, genocide, communist party, Soviet power, religion, church, clergy, believers, repression, anti-religious propaganda, resistance.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1.1. Публікації у наукових фахових виданнях України

1. Грузова Т.С. Політичний тиск державної влади на православну церкву в 1932–1933 рр.: погляд через призму усної історії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2019. № 52. Т. 1. С. 205–212. (CrossRef, Index Copernicus International).

2. Ігнатуша О.М., Грузова Т.С. Правові обмеження діяльності релігійних організацій в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2019. № 1(53). С. 140–150. (CrossRef, Index Copernicus International), (особистий внесок здобувача: брала участь у формуванні джерельної бази, узагальненні результатів та підготовці статті).

3. Грузова Т.С. «Контрреволюціонери в рясі»: як знищували духовенство в радянській Україні (1932–1933 рр.). *Історичні і політологічні дослідження (видання Донецького національного університету імені Василя Стуса)*. 2020. № 1 (66). С. 68–85. (Google Scholar).

4. Грузова Т.С. Релігійне життя в УСРР в умовах упокорення голодом (1932–1933 рр.). *Zaporizhzhia Historical Review*. 2020. № 2 (54). URL: <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/945/889>. (CrossRef, Index Copernicus International).

1.2. Публікації у періодичному науковому виданні іноземної держави

5. Hruzova T. Economic pressure on the church in Ukraine during the Holodomor (1932–1933). *Krakowskie Studia Małopolskie*. 2020. № 1 (25). С. 117–135. (CEJSH, POL-index).

2. Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Грузова Т.С. Православна церква України в умовах Голодомору 1932–1933 рр.: основні питання в сучасній українській історіографії. *Збірник наукових*

праць студентів, аспірантів і молодих вчених «Молода наука-2019». Запоріжжя : ЗНУ, 2019. Т. 1. С. 307–309.

7. Ігнатуша О.М., Грузова Т.С. Становище католицької церкви в Україні в 1932–1933рр. *Держава і церква в новітній історії України*: зб. наук. ст. 2019. Вип. 7. С. 98–103 (особистий внесок здобувача: брала участь у формуванні джерельної бази, узагальненні результатів та підготовці статті).

8. Грузова Т.С. Репресивна політика радянської влади проти церкви та релігійних діячів в 1932–1933рр. (на прикладі Півдня України). *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали IV Міжнародної наукової конференції (Суми, 28-29 листопада 2019 року)*. Суми : ФОП Цьома С.П., 2019. Ч. 1. С. 23–27.

9. Ігнатуша О.М., Грузова Т.С. Дилема екзистенційного вибору духовенства та вірян у роки «упокорення голодом» (1932–1933 рр.). *Проблема екзистенційного вибору під час Голодомору-Геноциду. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (20 листопада 2019 р.)*. Київ : видавець Мельник М. Ю., 2020. С. 152–162 (особистий внесок здобувача: брала участь у формуванні джерельної бази, узагальненні результатів та підготовці статті).

10. Грузова Т.С. «Листи допомоги» як привід репресій радянської влади проти католицьких священників (1932–1933 рр.). *Збірник наукових праць студентів, аспірантів і молодих вчених «Молода наука-2020»*: у 5 т. Запоріжжя : ЗНУ, 2020. Т. 1. С. 217–220.

11. Грузова Т.С. Церква Півдня України в умовах Голодомору 1932–1933 рр. *Історія релігій в Україні: актуальні питання*. 2020. № 30. С. 60–63.

12. Грузова Т.С. Економічний тиск на духовенство УСРР у роки «упокорення голодом» (1932–1933рр.). *Історія України в регіональному та глобальному вимірах*. Маріуполь : ДонДУУ, 2020. С. 100–104.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	15
ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	22
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	22
1.2. Джерельна база дослідження.....	50
1.3. Методологічна основа дослідження.....	62
РОЗДІЛ 2. РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ ПРОТИ ЦЕРКВИ ТА РЕЛІГІЙНИХ ДІЯЧІВ ЯК СКЛАДОВА ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ 1932–1933 РР.	72
2.1. Правові та адміністративні обмеження діяльності релігійних організацій.....	72
2.2. Економічний тиск на духовенство та релігійні громади.....	95
2.3. Антирелігійна пропаганда як засіб дискредитації церков.....	115
2.4. Політичні репресії проти церкви та релігійних діячів.....	130
РОЗДІЛ 3. ДЕСТРУКТИВНІ ЗМІНИ У ЦЕРКОВНОМУ ЖИТТІ В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ	151
3.1. Руйнівні тенденції в організаційному становищі церков.....	151
3.2. Духовно-релігійне повсякдення 1932–1933 рр.....	164
3.3. Опір релігійних спільнот антирелігійним діям більшовицької влади.....	182
ВИСНОВКИ	197
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	203
ДОДАТКИ	252

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВУЦВК	Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВТТ	Виправничо-трудоий табір
ДПУ	Державне політичне управління
КК	Кримінальний кодекс
МЗС	Міністерство закордонних справ
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
НКФ	Народний комісаріат фінансів
РВК	Районний виконавчий комітет
РПЦ	Російська православна церква
СВБ	Спілка войовничих безвірників
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка
УАПЦ	Українська автокефальна православна церква
УПЦ	Українська православна церква
УДБ	Управління державної безпеки
ЦК КП(б)У	Центральний комітет комуністичної партії (більшовиків) України

ВСТУП

Актуальність теми. Незалежність України поклала початок вивченню табуйованих для дослідників тем. До таких належала історія найбільшої трагедії в історії українського народу – геноциду 1932–1933 рр., що ввійшов у історію під назвою «Голодомор».

Завдяки потужному процесу національного відродження в умовах демонтажу радянської системи, прийняттю 28 листопада 2006 р. Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» який визнавав Голодомор геноцидом, спільним зусиллям істориків діаспори, зарубіжних і вітчизняних дослідників, політиків ця проблема була переосмислена та озвучена на весь світ.

Незважаючи на сотні праць, які вийшли у часи державної незалежності, духовна складова суспільного життя у цій рукотворній трагедії та пов'язані з ним церковні інституції вивчаються мало. Це є прогалиною, оскільки віра у Бога та слідування традиціям були невід'ємними складовими життя українського народу. Водночас більшовицька стратегія передбачала повне нищення релігійного світогляду та церкви. Релігія оголошувалася «опіумом» для народу, який лише гальмує кроки більшовицького керівництва до «світлого соціалістичного майбутнього».

Геноцид 1932–1933 рр. був активно використаний комуністами та їх адептами у нищенні релігійної складової національної ідентичності українського суспільства, яке, за задумом влади, повинно було назавжди забути ім'я Бога. На зміну релігійним уявленням вмонтовували комуністичну ідеологію. Влада активно знищувала церкву не лише як соціальний інститут, переслідуючи її лідерів, підриваючи її духовні основи, але і як ментальний архетип української нації. Проте саме слідування християнським традиціям додавало суспільству сили для виживання у нестерпних умовах глобального політичного експерименту і гуманітарної катастрофи, ініційованих верхівкою Радянського Союзу.

Дисертаційне дослідження дає змогу встановити роль і місце організованої релігійності в українському суспільстві, затиснутому тоталітарним режимом,

з'ясувати характер інституційних та моральних деформацій церкви в умовах Голодомору, глибше оцінити духовні наслідки трагедії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснювалося у межах науково-дослідних тем Запорізького національного університету «Суспільно-церковні трансформації в Україні XIX – XXI ст.» (номер державної реєстрації – 0114U002661) та «Пропаганда та суспільна свідомість на Півдні і Сході України (1930-ті – поч. XXI ст.)» (номер державної реєстрації – 0119U000225).

Об'єктом дисертаційного дослідження є церква як соціальний інститут у контексті голодоморної стратегії тоталітарного режиму доби радянської модернізації.

Предметом дослідження є деструктивні зміни релігійно-церковної складової українського соціуму під впливом Голодомору 1932–1933 рр. як цілеспрямованої багатофакторної руйнівної дії радянської влади та опір віруючої частини населення репресивній політиці.

Метою дисертаційної роботи є встановлення характеру і масштабів трагедії Голодомору-геноциду для церковних організацій України, стратегії виживання та опору церкви і віруючих в умовах формування радянського тоталітаризму.

Для реалізації поставленої мети в дисертації сформульовано такі дослідницькі завдання:

- визначити стан вивчення проблеми в історіографії;
- виявити та проаналізувати інформаційний потенціал джерельної бази дослідження;
- охарактеризувати методологію проблеми;
- встановити способи та специфіку правових і адміністративних обмежень діяльності релігійних організацій;
- дослідити форми економічного тиску на духовенство та релігійні громади під час Голодомору;
- проаналізувати вплив антирелігійної пропаганди на суспільство, віруючих та духовенство впродовж 1932–1933 рр.;

- визначити та охарактеризувати особливості репресій проти церкви та релігійних діячів;
- простежити деструктивні зміни в організаційному становищі церков в умовах штучного голоду;
- показати інституційні та свідомісно-поведінкові деформації духовно-релігійного життя у 1932–1933 рр.;
- встановити характер та види опору релігійних спільнот антирелігійним діям більшовицької влади.

Хронологічні рамки передбачають вивчення об'єкта дослідження у першій половині 30-х рр. ХХ ст., головну увагу концентруючи на кульмінаційних подіях Голодомору 1932–1933 рр.

Географічні межі дослідження охоплюють територію УСРР у межах сучасних державних кордонів з урахуванням адміністративно-територіального поділу 1932–1933 рр.

Методологічні та теоретичні засади дослідження ґрунтуються на загальнонаукових принципах об'єктивності, системності, історизму, функціональності, термінологічності. Складність і багатогранність теми передбачає реалізацію зазначених принципів шляхом використання комплексу загальнонаукових та спеціальноісторичних методів наукового пізнання.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у постановці та розробці актуальних питань, які не були достатньо висвітлені в українській історичній науці.

Вперше

- показано динамічний зв'язок антирелігійної та голодоморної стратегій влади, спрямованих на упокорення українського народу;
- здійснено системний аналіз деструктивних змін у церкві та традиційній релігійності в Україні під впливом Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.;
- визначено масштаби руйнації церковних інституцій Голодомором-геноцидом;

- здійснено історичну реконструкцію та висвітлено духовно-релігійне повсякдення під час Голодомору;
- показано зміни форм опору релігійних спільнот під обтяжуючим фактором голоду 1932–1933 рр.;
- введено до наукового обігу масиви архівних джерел, усноісторичних свідчень, періодичної преси 1932–1933 рр., що характеризують становище церкви під тиском нищівної політики Голодомору.

Поглиблено

- вивчення правових та адміністративних обмежень діяльності релігійних організацій в умовах радянської модернізації;
- характеристики спектру економічного тиску державної влади на духовенство та релігійні спільноти під час Голодомору;
- аналіз антирелігійної пропаганди 1932–1933 рр. як засобу дискредитації церкви;
- розкриття впливу репресивних заходів влади на зміни соціального та психологічного становища духовенства та віруючих.

Подальшого розвитку набуло

- розширення фактографічних знань про наступ радянської влади на церкву;
- дослідження фальсифікацій кримінальних справ у обвинуваченні духовенства.

На основі нових фактів підтверджено тезу, що, не дивлячись на прагнення влади викоринити релігію з повсякденного життя людей – шляхом закриття храмів, економічного тиску на духовенство та релігійні громади, репресій, віра в Бога зберігалась, церковне життя продовжувалося, навіть будучи деформованим.

Практичне значення. Здобуті результати можна використовувати при підготовці спеціальних та узагальнюючих праць, навчальних курсів з історії України, соціальної антропології у системі вищої освіти, при підготовці вузівських курсів, спецкурсів і практичних занять з новітньої історії України та релігієзнавства.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним і завершеним науковим дослідженням. Усі наукові результати та положення, що виносяться на захист і становлять наукову новизну роботи, одержані здобувачем особисто.

Апробація результатів дисертації. Дисертаційне дослідження обговорювалися на засіданні кафедри історії України Запорізького національного університету. Основні положення та висновки дисертації було апробовано під час доповідей на наукових конференціях: *міжнародних*: Міжнародна науково-практична конференція «Проблема екзистенційного вибору під час Голодомору – геноциду» (м. Київ, Україна, листопад 2019); IV міжнародна наукова конференція «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (м. Суми, Україна, листопад 2019); XXX Міжнародна наукова конференція «Історія релігій в Україні» (м. Львів, Україна, листопад 2020); IV Міжнародна науково-практична конференція «Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду» (м. Київ, Україна, листопад 2020); *всеукраїнських*: XIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Південь України в умовах глобальних соціокультурних трансформацій: питання культурної, етнорелігійної, етнічної та національно-громадянської ідентичності» (м. Запоріжжя, Україна, жовтень 2019); VII Всеукраїнська наукова конференція «Держава і церква в новітній історії України» (м. Полтава, Україна, жовтень 2019); II Всеукраїнська науково-практична конференція «Історія України в регіональному та глобальному вимірах» (м. Маріуполь, Україна, лютий 2020); Всеукраїнська науково-практична конференція «Одинадцять Новицькі читання» (м. Запоріжжя, Україна, жовтень 2020); *університетських*: «Молода наука – 2019» (м. Запоріжжя, Україна, квітень 2019); університетська наукова конференція «Україна у світі: культурологічні та духовні виміри» (м. Запоріжжя, Україна, грудень 2019); «Молода наука – 2020» (м. Запоріжжя, Україна, квітень 2020); університетська наукова конференція «Україна у світі: культурологічні та духовні виміри» (м. Запоріжжя, Україна, грудень 2020).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображені у 5 публікаціях автора, серед яких 1 стаття опублікована за кордоном у періодичному науковому виданні країн ОЄСР, 4 статті – у наукових фахових виданнях України, що включені до міжнародних наукометричних баз (з них 1 стаття у співавторстві з науковим керівником). 7 публікацій додатково відображають результати дослідження (з них 2 публікації у співавторстві з науковим керівником).

Структура дисертації зумовлена темою, метою та дослідницькими завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, 3 розділів (10 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг дослідження – 268 сторінок, основний текст роботи викладено на 187 сторінках, список використаних джерел та літератури включає у себе 484 позиції.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Історія Голодомору в Україні 1932–1933 років – наймасштабнішої трагедії в європейській історії між двома світовими війнами – займає помітне місце у дослідженнях вітчизняних та зарубіжних науковців. Це цілком зрозуміло з огляду на колосальну соціальну значущість проблеми. Її вивчення застерігає суспільство від повторення подібних гуманітарних злочинів, політичних антилюдських проєктів і моральних помилок, що призвели до апокаліптичної трагедії нищення голодом мільйонів українців, формування постгенцидного суспільного синдрому.

У дослідженні історіографічної проблеми «Церква в умовах Голодомору» застосовуємо проблемно-хронологічний підхід, відповідно до якого виділяємо декілька напрямків, а саме: радянську історіографію; українську діаспорну історіографію; зарубіжну історіографію; сучасну українську історіографію. Останню, в свою чергу, поділяємо на праці, присвячені політиці радянської держави щодо православної церкви та історії державно-церковних відносин в Україні 20–30-х рр.; в числі яких були краєзнавчі та історико-регіоналістичні дослідження; праці, що висвітлюють репресії влади проти окремих церков, переважно – православних; праці культурно-антропологічного характеру, а також праці, присвячені суто історії релігійних спільнот.

Аналізуючи «здобутки» радянської історіографії, зазначимо, що починаючи з 1920-х рр., вбачаючи у релігії свого ідеологічного опонента, дослідники активно пропагували проти церкви. Дослідниками були переважно працівники радянських спецслужб. Вони базувались на постулати марксизму-ленінізму та на догоду влади створювали одноманітні, далекі від наукового аналізу праці, що носили переважно заідеологізований та фрагментарний характер. Партійні науковці та пропагандисти від комуністичної партії, серед яких – Б. Кандідов¹,

---

¹ Кандидов Б.П. Церковь и шпионаж. О некоторых фактах контрреволюционной и шпионской деятельности религиозных организаций. Москва, 1938. 120 с.

В. Медзінський², Ю. Самойлович³ та ін., у більшості робіт звинувачували духовенство у контрреволюції, створюючи образ «паразитів на тілі трудового народу» та «експлуататорів».

Проблемі становища духовенства у 1932–1933 рр. увагу за радянської доби не приділяли, адже не визнавався сам факт запланованого фізичного нищення українського народу. Крім цього, духовенство, яке прирівнювали до заможної категорії – «куркулів» та підлягало «знищенню як клас», апріорі не могло бути об'єктом досліджень.

Впродовж 1940–1970 рр. подальші розвідки з дослідження взаємовідносин влади та церкви, їх ідеологічного протистояння у кількісному відношенні зменшуються. На перший план головним чином виходять проблеми соціальних перетворень. Лише напередодні та під тиском відзначення церквою і суспільством 1000-ліття хрещення Русі, з'явилися публікації у вигляді історичних нарисів з історії православ'я в Україні⁴. Проте у них жодною мірою не згадувалася трагедія церкви у 1932–1933 рр.

Вивчення історії Голодомору в Радянському Союзі було неможливим. Тому логічно, що його об'єктивне висвітлення почалося за межами радянської України.

Польсько-американський дослідник Р. Лемкін у 1953 р. виклав власне бачення подій Голодомору у промові «Радянський геноцид в Україні», охарактеризувавши політику комуністичної влади як геноцид проти української нації та назвав церкву «душею» України⁵.

Вагомим внеском у розробку проблеми «Церква в умовах Голодомору» стали розвідки, продюзовані в українській діаспорі. Варто звернути увагу на працю «Українська автокефальна православна церква. Документи для історії Української автокефальної православної церкви» протоієрея М. Явдася,

² Медзінський В., Гутман І. Імперіалізм і релігія. Харків : Партвидав Пролетар, 1933. 71 с.

³ Самойлович Ю. Церковь украинского социал-фашизма. Москва : ГАИЗ, 1932. 124 с.

⁴ Макарій, архієп. Православ'я на Україні. Київ : Т-во «Україна», 1980. 64 с.; Никитенко І., Новосад М., Оксіюк Й. Православ'я на Україні. Київ : Т-во «Україна», 1985. 112 с.

⁵ Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Lemkin_Rafal/Radianskyi_henotsyd_v_Ukraini.pdf?PHPSESSID=5483306c2ebe6161ff9ce4c5affc939f (дата звернення: 12.02.2020).

надруковану у Мюнхені 1956 р.⁶ З неї ми черпаємо неупереджені факти про долю української православної церкви в роки Голодомору. У роботі представлені біографічні відомості діячів УАПЦ, які постраждали від радянського терору.

Одним із перших питань становища церкви умовах Голодомору порушив І. Власовський – автор відомих нарисів з історії Української православної церкви (1961 р.). В Україні ці нариси було передруковано 1998 р. Автор показав ставлення представників радянської влади до духовенства під час голоду 1932–1933 рр., навів виразні свідчення впливу голоду на церкву⁷. При цьому він спирався на листування митрополита УАПЦ Василя Липківського з Петром Маєвським з Канади, а також на відомості мемуарного характеру Д. Бурка⁸, які пізніше були опубліковані окремою книгою.

У той же час, серед більшості праць діаспорної історіографії помічаємо відсутність будь-яких згадок не те що про Голодомор, а й про становище церкви в радянській Україні 1930-ті рр. в цілому. До таких відносимо працю І. Нагаєвського «Католицька церква у минулому і сучасному України»⁹, Г. Лужницького «Українська церква між сходом і заходом: нарис історії української церкви»¹⁰. У останній, автор обмежує розгляд репресивної політики влади по відношенню до церкви декількома абзацами, хронологічно не зачіпаючи 1932–1933 рр. Схожі риси притаманні одній із найновіших праць (2019 р.) з промовистою назвою «Православна Церква в Україні: Століття розділень» диякона Миколи Денисенка з США. Дослідник висвітлив перепиті, з яким змушена була зіткнутися православна церква від початку революції 1917 р. й до 2016 р. Проаналізувавши автокефальні рухи, утворення УАПЦ та її «саморозпуск», автор відразу переносить увагу читача до 1939 р. – початку

⁶ Явдась М. Українська автокефальна православна церква. Документи для історії Української автокефальної православної церкви. Мюнхен, 1956. 228 с.

⁷ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. 4. Ч. 1. Київ, 1998. С. 326–328.

⁸ Бурко Д. Українська автокефальна православна церква – вічне джерело життя. Саут-Бавнд-Брук, Нью-Джерсі, США : Видавн. фонд Владики Мстислава, митр. УАПЦ в діаспорі, 1998. 396 с.

⁹ Нагаєвський І.Д. Католицька церква у минулому і сучасному України. Філадельфія, 1950. 88 с.

¹⁰ Лужницький Г. Українська церква між сходом і заходом : нарис історії української церкви. Філадельфія : Провидіння, 1954. 723 с.

світової війни, тим самим оминаючи 9 років антицерковного наступу радянської влади.

Колосальну роботу з дослідження Голодомору, його політичних витоків провів Дж. Мейс – американський історик, завдяки якому світ дізнався про події 1932–1933 рр. в Україні, умови релігійного життя у ті часи та долю священнослужителів. У роботі «The man-made famine of 1933 in Soviet Ukraine: what happened and why» дослідник, поділивши проблему на логічні питання, аналізує політику влади напередодні та під час Голодомору. Джеймс Мейс переконаний, що колективізація в Україні відбувалася активніше, ніж в Росії, та наводить відповідні статистичні дані. В контексті цього побіжно звертає увагу на той факт, що разом з політикою розкуркулення радянська влада активно закривала церкви, але муки від голоду не витіснили у людей релігійні почуття¹¹.

У фундаментальній праці Р. Конквеста «Жнива скорботи», вперше виданій 1986 р., характеризує політику влади УСРР, здійснює спробу проаналізувати становище церкви (храмів, костелів, синагог) в зазначений проміжок часу. Він виокремлює це питання у розділ «Церкви та народ». Спираючись на архівні матеріали та усну історію, дослідник приходить до висновку, що «радянська та колективізація села спричинили найжорстокіше переслідування та обмеження діяльності церков, які протягом тисячі років були місцем, де селянин міг знайти слово Боже та допомогу»¹², відтак «нищівний удар» Й. Сталіна був спрямований не лише проти селянства, а й проти церкви.

Проблематика масових репресій та Голодомору 1932–1933 рр. на території УСРР привернула увагу канадських істориків українського походження. Так, Б. Боцюрків у статті «The Renovationist Church in the Soviet Ukraine, 1922–1939»¹³ зауважує, що саме з 1929 р. антирелігійна кампанія жорстко вдарила по церкві та священнослужителях. Ці роздуми він продовжив у статті «The soviet destruction of

¹¹ Dr. James E. Mace The man-made famine of 1933 in Soviet Ukraine: what happened and why. URL: <http://www.ukrweekly.com/old/archive/1983/068321.shtml> (дата звернення: 17.08.2020).

¹² Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. Київ : Вид-во «Либідь», 1993. С. 173.

¹³ Bociurkiw Bohdan R. The Renovationist Church in the Soviet Ukraine, 1922–1939. *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences*, 9, no. 1–2. 1961. P. 41–74.

the Ukrainian Orthodox Church, 1929–36»¹⁴. Дослідник переконував, що УАПЦ мала потужний вплив на населення, її незалежність спонукала до піднесення національної свідомості, відтак це підштовхувало владу підсилювати тиск, який проявлявся у безпідставних арештах, підвищення податків. Як наслідок, це призводило до зменшення парафій, яких у голодний 1933 р. залишилося 200¹⁵.

Дослідник Р. Сербин у своїх наукових розвідках присвячених рукотворній трагедії більшовиків підтримав позицію Р. Лемкіна щодо геноцидної концепції Голодомору¹⁶. Дослідник зауважив, що Р. Лемкін «...справедливо розширює обговорення українського геноциду за межі селян, голодуючих в 1932–1933 роках, і каже про знищення інтелігенції та Церкви, «мозку» і «душі» нації»¹⁷. Характеризуючи наступ радянської влади на церкву, Роман Сербин зауважує, що між 1926 та 1932 рр. вже було ліквідовано 10000 священнослужителів¹⁸.

Дослідницький інтерес становить праця О. Воронина «Історичний шлях УАПЦ»¹⁹, у якій наголошено на апокаліптичному стані української церкви 1933 р.

Дослідники діаспори присвячуючи увагу проблемі історії православної церкви у ХХ ст., інколи побіжно порушували питання пов'язані з Голодомором. Зокрема, це праця О.О. Хомчук, у якій декількома реченнями згадано, як у 1933 р. митрополит В. Липківський опинився у скрутному становищі та голодував²⁰.

Продовжуючи аналіз історіографічного доробку зарубіжних дослідників варто згадати, що у 2000 р. «Український історичний журнал» опублікував статтю німецького дослідника Б. Зальмона, який здійснив спробу проаналізувати історію православ'я з 1917 р. – початку української революції до 1938 р. завершення «Великого терору». Дослідник зауважує, що голодні роки перетворили життя

¹⁴ Wociurkiw Bohdan R. The soviet destruction of the Ukrainian Orthodox Church, 1929–36. *Journal of Ukrainian Studies*, 12, no. 1. 1987. P. 5.

¹⁵ Там само. P. 13.

¹⁶ Гудзь В.В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні. Мелітополь : ФОП Однорог Т.В., 2019. С. 21–22.

¹⁷ Serbyn Roman. Lemkin on the Ukrainian Genocide. *Journal of International Criminal Justice*. Oxford University Press, 2009. № 7. P. 125.

¹⁸ Там само. P. 127.

¹⁹ Воронин О. Історичний шлях УАПЦ. Кенсінгтон : Воскресіння, 1992. 136 с.

²⁰ Хомчук О.О. Церква поза церковною огорожею: розколи і руйнація Української Православної Церкви в пошуках «константинопольського визнання». Чікаго, Іллінойс, 2002. С. 224.

священників та віруючих на боротьбу за виживання. Коротко, але змістовно автор аналізує репресивну політику влади – неправомірно завищені податки, техніки закриття храмів, подальші долі духовенства, зокрема – митрополита В. Липківського²¹.

Серед сучасних дослідників у контексті дослідження голодоморної стратегії більшовиків по відношенню до української нації та нищення інтелігенції, опосередковано проблему нищення церкви розглядали дослідниці Л. Мельничук-Морган з Західної Австралії, Е. Епплбом з США, історик Р. Дзвонковський з Польщі²². Так, Л. Мельничук-Морган спираючись на усноісторичні свідчення емігрантів з України, які пережили терор радянської влади, характеризує ставлення людей до церкви, співпереживання долям священнослужителів. Дослідниця стверджує, що у період нищення церкви та наступу радянської влади на духовенство, суспільство стає більш релігійним²³. Е. Епплбом у книзі «Червоний голод. Війна Сталіна проти України»²⁴ наводить статистичні дані по закриттю церкви та перетворення їх на заклади для інших потреб.

У контексті аналізу зарубіжної історіографії побіжно згадаємо про праці російських науковців. З розпадом Радянського Союзу історики відходять від пануючої ідеології по звинуваченню духовенства у антидержавній діяльності. Дослідження історії церкви, життя духовенства під час репресій радянської влади розглядав історик В.А. Алексєєв у роботі «Ілюзії і догми», у якій доречно зауважував, що звинувачувати духовенство у контрреволюційній діяльності було помилкою більшовиків²⁵.

²¹ Зальмон Б. Православ'я в Україні (1917–1938). *Український історичний журнал*. 2000. № 3. С. 127–128.

²² Dzwonkowski Roman. *Glód i represje wobec ludnosci polskiej na Ukrainie (1932–1933, 1946–1947)*. Lublin : TeKa Komisji Historycznej O.L. PAN, 2012. IX. S. 203–233.

²³ Morgan Lesa. «Remember the peasantry». A study of genocide, famine, and the Stalinist Holodomor in Soviet Ukraine, 1932–33, as it was remembered by post-war immigrants in Western Australia who experienced it: A thesis presented to the University of Notre Dame Australia in fulfilment of the thesis requirement for the degree of Doctor of Arts in the School of Arts and Sciences. Fremantle, Western Australia, 2010. P. 116.

²⁴ Епплбом Е. Червоний голод. Війна Сталіна проти України. Київ : HREC PRESS, 2018. 440 с.

²⁵ Алексєєв В.А. Иллюзии и догмы: Взаимоотношения Советского государства и религии. Москва : Политиздат, 1991. С. 100.

Опосередковано розглядав історію православної церкви в Україні протоієрей В.О. Ципін, називаючи представників УАПЦ «сепаратистами»²⁶. Канадський історик російського походження Д.В. Поспеловський аналізує історію РПЦ та характеризує розкольніцькі тенденції у ній, згадував і УАПЦ, визнаючи підґрунтя до її існування²⁷. Окрім цього, наводив статистичні дані існуючих церков України станом на 1936 р.

Продовжили вивчення становища РПЦ у ХХ ст., в тому числі 1930-х рр. історики О.Ю. Васильєва²⁸, М.Б. Рогачов²⁹, М.В. Шкаровський³⁰. Історію римокатолицької та лютеранської церков розглядає російська дослідниця О.А. Лиценбергер³¹. Проте спеціально питання про специфіку становища духовенства в Україні у 1932–1933 рр. дослідниками не підіймалося, адже і до сьогодні явище Голодомору російською історіографією заперечується.

Підняття проблеми Голодомору українською діаспорою, яка спиралася на духовні підвалини християнства, методологічної свободи, політичного плюралізму та зарубіжних дослідників, актуалізувало увагу вітчизняних науковців до зв'язку між суспільним і церковним життям українців в умовах трагедії 1932–1933 рр.

На рубежі 80–90-х рр. ХХ ст. в Україні з'явилися перші публікації документальних джерел та наративів – свідчень жертв і очевидців трагедії, регіональні публікації, матеріали наукових конференцій, спеціально присвячених осмисленню явища Голодомору. Стимулююче діяв факт поширення, а потім і

²⁶ Цыпин В.А., прот. История Русской Православной Церкви, 1917–1990 : Учебник для православных духовных семинарий. Москва : Издательский дом «Хроника», 1994. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/440001/> (дата доступу: 13.08.2020).

²⁷ Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. Москва : Изд-во «Республика», 1995. URL: http://www.odinblago.ru/istoriya_grc/pospelovskiy/ (дата доступу: 08.05.2020).

²⁸ Беглов А.Л., Васильева О.Ю., Журавский А.В. и др. Русская Православная Церковь. XX век. Москва : Изд-во Сретенского монастыря, 2007. 792 с.

²⁹ Рогачев М.Б., Таскаев М.В. Крестный путь. Трагедия Русской Православной Церкви. 20–30-е годы. URL: <http://syktyvkar.eparchia.ru/nlk115.html> (дата звернення: 12.03.2020).

³⁰ Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь в XX веке. Москва : Вече, 2010. 480 с.

³¹ Лиценбергер О.А. Евангелическо-лютеранская церковь и советское государство (1917-1938). Междунар. союз нем. культуры. Москва : Готика, 1999. 428 с.; Лиценбергер О.А. Римско-католическая Церковь в России: история и правовое положение. Саратов : Поволжская Академия государственной службы, 2001. 384 с.

перевидання в Україні праць з історії церкви, опублікованих раніше у діаспорі, в яких порушувалася ця проблематика.

Вже наприкінці 80-х рр. ХХ ст. вивченням проблематики Голодомору зайнялись відомі українські науковці – О.М. Веселова, С.В. Кульчицький, В.І. Марочко та ін., які продемонстрували глибоку фахову компетентність у розкритті проблематики і подали приклади у проведенні фундаментальних досліджень. До речі, у вітчизняній історіографії паралельно знаходила вияв і «негеноцидна» теорія голоду 1932–1933 рр. (Д.В. Веденєєв, Г.В. Касьянов, В.Ф. Солдатенко), проте її послідовники не проявили зацікавлення у дослідженні сюжету «Церква в умовах Голодомору».

Таким чином, національно-державне відродження і демократичне оновлення України, зміни методологічних підходів в українській історіографії, відмова від радянського догматизованого «марксистсько-ленінського» наративу розширили дослідницьке поле та інструментарій українських науковців. Церква в умовах Голодомору стала предметом історичних розвідок. Причому відповідь на нього дослідники давали з двох центральних позицій: 1) характеристики державної політики; 2) аналізу змін у церковному житті, як частині суспільства, під впливом державно-політичних процесів.

Окресленню цього сюжету як самостійного сприяли ще два фактори, що мали теоретико-методологічний характер. Перший, це – розширення проблематики досліджень з історії церкви в Україні 20–30-х рр. ХХ ст., включно з появою комплексних праць, другий – зростання наукового інтересу до «малої історії» – краєзнавчих і регіональних досліджень. Ці фактори надали розробці теми потужного імпульсу.

Спочатку питання про церкву в умовах Голодомору поставили автори праць, присвячених політиці радянської держави щодо православної церкви та історії державно-церковних відносин в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. Цього вимагало загострення державно-церковних відносин у процесі демократизації пострадянського суспільства на початку 90-х рр. ХХ ст., усвідомлення невідповідності реаліям конституційно декларованого радянською владою

відокремлення церкви від держави. Одним із перших зазначену тему почав розробляти В.О. Пащенко (ректор Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка), а згодом і його колеги та учні – Л.Л. Бабенко, А.М. Киридон, Р.А. Сітарчук та ін.

Дослідник В.О. Пащенко, згадуючи започаткування Й. Сталіним 1932 р. «безбожної п'ятирічки», стверджував факт фатальності Голодомору 1933 р., що лютував в українських селах, зазначав заборону влади впускати до церков голодуючих, називав 1933–1936 рр. часом вирішального наступу влади на храми. Водночас він стверджував, що «державні правоохоронні органи, власне, нічого нового не застосовували, а розкручували на вищому рівні пружини добре відпрацьованого механізму: знищення храмів, економічний тиск на духовенство, який переріс у фізичні репресії проти них»³². Автор просторо цитував лист завідуючого секретаріатом ВЦВК до голови Центральної контрольної комісії ВКП(б) Г.К. Орджонікідзе, з якого стає зрозумілим, що вище партійне керівництво бачило суворі реалії зв'язку між політикою колективізації та свавіллям влади щодо безправного духовенства³³. Висновки В.О. Пащенко підтверджували беззаперечність політичних репресій проти духовенства у 1932–1934 рр. Проте дослідник підкреслював факти зменшення кількості судових процесів проти священнослужителів у порівнянні з кінцем 1920-х рр., вбачаючи причину саме у Голодоморі 1932–1933 рр.³⁴

Останню версію своєї монографії В.О. Пащенко допрацював і опублікував разом із А.М. Киридон у 2004 р.³⁵. Зауважимо, що сюжети, пов'язані з Голодомором 1932–1933 рр. і економічним, адміністративним тиском на духовенство, у ній не зазнали доповнень. Проте у наступних публікаціях

---

³² Пащенко В.О. Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20–30-х років. Київ, 1994. С. 144.

³³ Там само. С. 145–146.

³⁴ Там само. С. 155.

³⁵ Пащенко В.О., Киридон А.М. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки. Полтава : АСМІ, 2004. 336 с.

А.М. Киридон провела кореляцією дослідницького дискурсу, більш предметно підійшла до цього питання³⁶.

Потужний процес національного відродження України наприкінці 80-х рр. ХХ ст. висунув на передній край українського історіописання питання історії української культури, вивчення та популяризацію традицій, збереження та примноження національної культурної спадщини. Тому цілком закономірно, що серед перших праць про державно-церковні взаємини були праці на порубіжжі історико-культурної проблематики.

Першими у цьому напрямку побачили світ публікації В.І. Акуленка³⁷ та О.О. Нестулі³⁸ з історії нищення радянською владою пам'яток культури у 20–30-ті рр. ХХ ст. Серед нищених пам'яток були і пам'ятки церковної старовини. Оскільки масова руйнація церковних пам'яток припала на 1932–1933 рр., згадані науковці розкривали цей історичний сюжет з фактографічною насиченістю. Вони показали як правовий так і позаправовий наступ влади на церкву, оцінюючи масштаби втрат церковних пам'яток у роки Голодомору.

Історико-культурний аспект зв'язку Голодомору з трагедією церкви ставав предметом уваги наукових історико-релігієзнавчих конференцій у Львові та Полтаві – у містах, які, поряд із Києвом, від початку державної незалежності України сформувалися як центри історико-релігієзнавчих досліджень.

Вже на перших конференціях предметом наукового аналізу стає історична та народна пам'ять про Голодомор, відображена у яскравих літературних формах,

---

³⁶ Киридон А.М. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. 384 с.; Киридон А.М. Православна церква в роки голодомору. «Секретно. Не для печаті»: До 75-річчя голодомору-геноциду 1932–1933. Київ : КиМУ, 2008. С. 69–97; Киридон А.М. Церква в роки голодомору. Лиха коса голодомору : колективна монографія. Київ : Смолоскип, 2008. С. 81–130; Киридон А.М. Держава-Церква-Суспільство: інверсна трансформація в суспільстві. Рівне : РІС КСУ, 2011. 216 с.; Киридон А.М. Релігійно-церковне життя в Україні (1932–1933 рр.). *Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки»*. 2012. Вип. 13. С. 51–57.

³⁷ Акуленко В.І. Злочин проти пам'яті. Про нищення культурних цінностей на Україні (1927–1941 рр.). Київ, 1991. 48 с.

³⁸ Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 2. Кінець 20-х – 1941 рр. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. 216 с.; Нестуля О.О. Церковна старовина Полтавщини (1917 – 1941 рр.). URL: <http://histpol.pl.ua/ru/lichnosti/yuristy?id=8121> (дата звернення: 12.10.2019).

зокрема – першому у світовій літературі романі, присвяченому національній трагедії. Мова йшла про роман «Жовтий князь» Василя Барки, заснований на його особистих спогадах та свідченнях очевидців. На цей аспект звернули увагу О. Гринів зі Львова³⁹ та Ю. Ющенко⁴⁰ з Полтави, про що свідчать тези їхніх повідомлень на конференціях 1995 і 1998 рр.

Перші дослідження з аналізом державно-церковних відносин були присвячені з'ясуванню їх правової основи. У цьому плані показовою є тематика міжнародної наукової конференції, що пройшла у Києві у вересні 1994 р. під назвою «Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні». Конференція зібрала істориків, юристів, релігієзнавців, релігійних і громадських діячів.

Саме в історико-правовому контексті звернув увагу на Голодомор як фактор тиску на церкву, у своїй монографії О.Д. Форостюк у 2000 році та у подальшому дисертаційному дослідженні (2001 р.). Аналізуючи правові відносини між церквою та державою на матеріалах Донецького регіону, вивчаючи зміни законодавства впродовж окреслених хронологічних рамок, автор наводить конкретні приклади антирелігійної політики влади щодо церкви та священнослужителів у часи Голодомору 1932–1933 рр. Звертаючи увагу на стан церковного життя цих років, О.Д. Форостюк перелічує факти знищення церковних споруд, економічного та адміністративного тиску на духовенство. Він стверджує, що, не дивлячись на прагнення атеїстів викреслити Бога з пам'яті людей, віруючі протистояли тиску, перешкоджаючи безвірницькому рухові⁴¹.

Отже, вже у 90-х рр. ХХ ст. були досягнуті перші суттєві успіхи у нагромадженні та організації матеріалу з проблематики «Церква в умовах Голодомору» на регіональному та краєзнавчому рівнях.

---

³⁹ Гринів О. Нищення релігійного життя в часи великого голодомору в Україні (за матеріалами роману Василя Барки «Жовтий князь» і праці Роберта Конквеста «Жнива скорботи»). *Історія релігій в Україні. Тези повідомлень Міжнародного круглого столу (Львів, 3–5 травня 1995 року)*. Ч. 2. Київ; Львів, 1995. С. 129–131.

⁴⁰ Ющенко Ю. Релігійний елемент в українській літературі ХХ століття (на прикладі роману Василя Барки «Жовтий князь»). *Християнство і культура: історія, традиції, сучасність: зб. наукових праць*. Полтава, 1998. С. 171–174.

⁴¹ Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917–1941 роках. Луганськ : РВВ ЛІВС, 2000. С. 137.

Якщо спочатку зазначений комплекс питань щодо церкви в умовах Голодомору був присутнім лише окремими фрагментами у монографічних працях, присвячених ширшій проблематиці державно-церковних відносин, то незабаром з'явилися спеціальні розвідки з історії церкви в умовах Голодомору, базовані на архівних документах. Так відбувалося, передусім, тому, що вивчення цієї багатоаспектної теми з самого початку зіштовхнулося з обмеженістю та специфікою джерельної бази. Тому її розробка пішла тривалим шляхом накопичення фактів і реалізації їх через краєзнавчі та історико-регіоналістичні дослідження.

Серед перших публікацій на зазначену тему у 2003 р. була опублікована стаття О.М. Ігнатуші «Голодомор 1932–1933 рр. на Сумщині в системі антицерковної боротьби держави»⁴². Її автор на основі архівних матеріалів аналізував становище церкви та релігійних діячів у зазначену добу. Дослідник переконував, що антицерковна політика влади на Сумщині, проявлена нищенням церков, непомірним податковим пресом та релігійні громади та духовенство, зобов'язаннями хлібо-, м'ясозаготівель, адміністративним диктатом перетворення церков на клуби, зерносховища, школи тощо, фізичними і моральними знущаннями над релігійними діячами була характерною у 1932–1933 рр. для всієї території України. На думку автора, такий наступ на церкву став втіленням загальнодержавної лінії влади на побудову безрелігійного суспільства. Цей наступ цілковито узгоджувався з процесом сталінської модернізації. Дослідник стверджував, що протицерковні акції влади свідчили про її засліпленість партійною ідеологією⁴³.

Така постановка питання і подібні узагальнення виводили однодумців автора на висновки, що руйнування української церкви було складовою

---

⁴² Ігнатуша О.М. Голодомор 1932–1933 рр. на Сумщині в системі антицерковної боротьби держави. *Сумська старовина. Науковий журнал з історії та культури України. Видання Сумського державного університету*. 2003. № XI–XII. С. 80–84.

⁴³ Там само. С. 84.

голодоморної стратегії радянської влади. Це підтвердили пізніші публікації І. Копитько⁴⁴ та Я. Тараса⁴⁵.

Історико-краєзнавчі і регіоналістичні студії згодом стали поповнюватися новим фактичним матеріалом з різних регіонів України, розширюючи коло дослідників питань історії церкви часів Голодомору. На Київщині – Н.С. Рубльова⁴⁶, Сумщині це були О.М. Сотник⁴⁷, О.М. Корнієнко⁴⁸, В.О. Оліцький⁴⁹, на Волині – В.Р. Бернацький, С.І. Жилюк, В.М. Шеретюк⁵⁰, на Одещині – М.І. Михайлуца⁵¹, на Миколаївщині – М.М. Шитюк⁵² та ін.

Зацікавленість регіональною історією спонукала узагальнювати історичні надбання дослідників. Відтак, завдяки кропіткій роботі бердянського дослідника професора І.І. Лимана у 2013 та 2016 рр. було видано два томи довідника «Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник»⁵³. Книги надають можливість ознайомитися з надбаннями істориків, у тому числі й у дослідженні становища церкви напередодні та під час Голодомору.

⁴⁴ Копитько І. Відлуння Голодомору 1932–1933 років: наслідки та уроки. *Вісник Книжкової палати*. 2008. № 10. С. 38–40.

⁴⁵ Тарас Я. Руйнування української церкви – складова голодоморної стратегії. URL: <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/istoria/zlocini-nkvd/rujnuvannaukraienskoiecerkviskladovagolodomornoiestrategiieavtortarasaroslav> (дата звернення: 16.04.2019).

⁴⁶ Рубльова Н.С. Римо-католицька церква в українській провінції 1920–1930-х рр.: Фастівщина. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2012. № 1. С. 258–332.

⁴⁷ Сотник О. М. Репресії проти церкви на Сумщині (1918–1988 рр.). Вип. 2. Суми : МакДен, 2007. 116 с.

⁴⁸ Корнієнко О.М. Зруйновані храми Сумщини : мартиролог втрачених святинь. Суми : ПП Ніконоров В.І., 2009. 368 с.

⁴⁹ Оліцький В.О. Репресії проти православної церкви на Сумщині у 1920-1930-ті роки... дис. канд. іст. наук за спец. 07.00.01. Київ; Запоріжжя, 2017. 315 с.; Оліцький В.О. Блаженні гнані за правду (репресії проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки) : монографія. Суми : Триторія, 2018. 315 с.

⁵⁰ Бернацький В.Р., Жилюк С.І., Шеретюк В.М. Антираелігійна політика більшовиків на Волині-Житомирщині у 1920–1930-х роках. Рівне : О. Зень, 2017. 259 с.

⁵¹ Михайлуца М.І. Православне життя в Одесі: від революції до сталінського одержавлення (1917–1945) : монографія. Херсон : Олді-плюс, 2019. 388 с.

⁵² Шитюк М.М. Репресії радянської влади проти служителів культу південних областей УРСР у 20–30-ті рр. ХХ ст. Повне зібрання наукових праць. 2011. Т. 8. С. 135–154.

⁵³ Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / упорядн. І. Лиман. Київ, 2013. Т. 1. 382 с.; Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / упорядн. І. Лиман. Київ, 2016. Т. 2. 512 с.

Таким чином, географія дослідників і предметів їхніх досліджень розширювалась, набувши дійсно всеукраїнського характеру. Вона продовжує розширюватись і ущільнюватись, тематично урізноманітнюючись і збагачуючись.

Проте, попри значне збагачення фактографічної бази, спеціально питання про особливості становища і долю церкви в роки Голодомору підіймалося рідко. Поряд зі згаданою публікацією О.М. Ігнатуші, увагу до нього засвідчили публікації О.В. Бойка⁵⁴, Т.Г. Савчук⁵⁵, А.М. Киридон, про які скажемо далі.

Особливу увагу науковців привертали сюжети на вшанування безвинних жертв політичних репресій. Цей напрям досліджень мав потужний документальний супровід, зробивши відомими імена О.Г. Бажана, С.І. Білоконя, В.М. Нікольського, Р.Ю. Подкура та ін. У монографіях С.І. Білоконя⁵⁶, В.М. Нікольського⁵⁷, у статті Н.В. Киструської та В.О. Шумейка⁵⁸ знаходимо характеристики позаправового тиску – політичних репресій – на духовенство та віруючих в Україні у роки Голодомору.

Зокрема, спираючись на документи державного архіву Дніпропетровської області, Н.В. Киструська та О.В. Шумейко писали про переселення священнослужителів в інші регіони або заслання у роки Голодомору⁵⁹. Дослідниці показали, що складовою репресивної політики було позбавлення священнослужителів виборчого права та можливості отримати документальне

⁵⁴ Бойко О.В. Православна церква на Дніпропетровщині в роки Голодомору (1932–1933рр.). *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.]*. 2011. Вип. 9. С. 214–222.; Бойко О.В. Репресії проти православного духовенства і віруючих на Дніпропетровщині у 1929–1941 рр. *Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій*. У 5 т. Т. 2. *Держава та церква на Дніпропетровщині у 1920-х – на початку 1970-х років* / уклад.: О.В. Бойко, А.Ю. Шевченко. Дніпропетровськ : Вид-во «Монолит», 2014. С. 69–118.

⁵⁵ Савчук Т.Г. Православне духовенство в умовах Голодомору 1932–1933 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 35. С. 134–138.

⁵⁶ Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження. Вид. 2-е. Київ : Пенмен, 2017. 768 с.

⁵⁷ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.) : історико-статистичне дослідження. Донецьк : Вид-во Донецького нац. ун-ту, 2003. 624 с.

⁵⁸ Киструська Н.В., Шумейко О.В. Репресоване духовенство (за документами Державного архіву Дніпропетровської області). *Архіви України*. 2017. № 3-4 (308-309). С. 42–49.

⁵⁹ Там само. С. 43.

посвідчення особи. Влада робила все, аби різними способами відсторонити представників церкви від суспільно-політичного життя.

Розвиваючи напрямок досліджень системи взаємовідносин держави і православної церкви в Україні через діяльність радянських органів державної безпеки, Л.Л. Бабенко звернула увагу на масову операцію спецслужб (листопад-грудень 1932 р.) щодо виявлення «контрреволюційних центрів», що «організовували саботаж і зрив хлібозаготівлі». Дослідниця наводить приклади реагування священнослужителів на політичні заходи влади 1932–1933 рр. – хлібозаготівлі, посилення податкового пресу⁶⁰. Хоча структуризація матеріалу монографії Л.Л. Бабенко не зорієнтована на виокремлення специфіки взаємин спецслужб і церкви у процесі творення владою голоду, авторка вводить до наукового обігу нові архівні джерела, використовує колективну працю знаних дослідників Голодомору О.М. Веселової, В.І. Марочка, О.М. Мовчан. Згадана монографія Л.Л. Бабенко показова як така, що теоретично і фактографічно просуває нас у осмисленні заявленої теми, хоча і не ставить окремо питання «Церква в умовах Голодомору».

Ряд вітчизняних дослідників характеризували діяльність Спілки воєвничих безвірників (СВБ) – продукту більшовицької партійно-державної системи, квазігромадської організації, що продовжувала діяти у роки Голодомору. Це знайшло вияв у виконанні дисертаційного дослідження та публікації низки статей Л.О. Дудки⁶¹. Економічні й соціокультурні аспекти атеїстичної політики, пов'язаної з діяльністю СВБ у роки Голодомору 1932–1933 рр., розкрила Т.М. Євсєєва, висвітливши місце СВБ у системі хлібозаготівель, закритті і руйнації храмів в українському селі, знищенні традиційного укладу життя, девальвації духовних цінностей⁶². Дослідниця стверджує, що СВБ України

⁶⁰ Бабенко Л.Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і Православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.). Полтава : ТОВ АСМІ, 2014. С. 157, 262–264.

⁶¹ Дудка Л.О. Спілка безвірників у контексті антирелігійної пропаганди в Україні: питання хронології та періодизації. *Емінак*. 2016. № 1(2). С. 48–55.

⁶² Євсєєва Т.М. Діяльність Спілки «воєвничих безвірників» України під час суцільної колективізації 1929–1933 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2004. Вип. 11. С. 303–331.

«виявилася ефективним важелем проведення колективізації в українському селі», витравлення зі свідомості селянина почуття власника з його неповторною людською гідністю хлібороба.

У іншій статті, розв'язуючи завдання «грунтовно дослідити глибину деформації ментальної структури українського народу» голодом, Т.М. Євсєєва утверджує погляд на Голодомор як чинник формування неправославної політичної нації – «радянського народу» і беззаперечний акт геноциду. На думку дослідниці, проявами цього геноциду було «знищення всього того, що оприявлює менталітет українця, переносить світовідчуття зі сфери свідомості у матеріальний світ – все це можна впевнено віднести до форм зміни ідентичності української нації. З української і православної на атеїстичний радянський/російський народ»⁶³. У цьому контексті дослідник О.М. Ситник зазначає, що релігійність народу становила «потужний світоглядний спротив більшовизму, насамперед, завдяки значним національно-культурним традиціям української нації»⁶⁴.

У концептуально близькому руслі етнологічного дослідження аналізувала деструктивні чинники руйнації традиційного способу життя українського села у часи суцільної колективізації та Голодомору О.О. Стасюк⁶⁵. Її дисертаційна робота та монографія показали у широкому контексті механізм нищення релігійно-обрядової традиції українського селянства та насадження радянської обрядовості і традицій, складовою часткою і завданням яких було формування у суспільстві антирелігійного цинізму та атеїстичних переконань. У цьому напрямку дослідження рухається й Ю.С. Коцур⁶⁶. Дослідниця аналізує

⁶³ Євсєєва Т.М. Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні як чинник формування неправославної політичної нації – «радянського народу». *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. пр.* Київ : Ін-т історії України НАН України. 2008. Вип. 18. С. 458.

⁶⁴ Ситник О.М. Світоглядний спротив більшовизму з боку українців Наддніпрянщини протягом 1920-х – початку 1930-х років як прояв незавершеності Української національної революції. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 154.

⁶⁵ Стасюк О.О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х - на початку 30-х років ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.05. Київ, 2007. 21 с.; Стасюк О.О. Геноцид українців: деформація народної культури. Київ : ВД «Стилос», 2008. 224 с.

⁶⁶ Коцур Ю.С. Вплив антирелігійної політики радянської влади в кінці 20–30-х років ХХ століття на традиційну культуру українців Роменщини. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. 2017. Вип. 27. С. 395–405.

деструктивні впливи Голодомору 1932–1933 рр. на святкування релігійних свят – таких як Різдво, Великдень, храмові свята, а також деформації у здійсненні традиційних обрядів – хрещенні, вінчанні, похованні.

Від початку 1990-х років українські науковці активніше звертають увагу на характер та особливості радянської політики по відношенню до різних конфесій. У цьому контексті закономірною стала поява досліджень, присвячених вивченню антикатолицького й антипротестантського напрямків – атеїстичної політики радянської влади у 20–30-х рр. ХХ ст. Однією з перших на цьому напрямку плідно працювала Н.С. Рубльова, захистивши 1999 р. кандидатську дисертацію на тему «Політика радянської влади щодо римо-католицької церкви в Україні, 20–30-ті роки ХХ ст.»⁶⁷. Н.С. Рубльова розкривала зміст відносин більшовиків до католиків, зокрема – польської та німецької національності. Дослідниця доводить, що призупинення релігійного життя католиків було пов'язане не стільки з атеїстичною пропагандою, скільки з утисками, арештами і депортаціями населення. У одній зі статей Н.С. Рубльова звертає увагу на погіршення відносин з Німеччиною у 1933 р., що «усувало будь-які гальма в ескалації ліквідаційних заходів щодо РКЦ»⁶⁸. Авторка стверджує, що в 1932–1933 рр. розпочалась активізація тиску на католицьку церкву, більш бруталнішими стають випадки закриття храмів. У пізнішій статті «Римо-католицька церква в українській провінції 1920–1930-х рр.: Фастівщина» дослідниця наводить факти діяльності костельної ради, яка допомагала ксьондзам у період Голодомору не лише їжею, але і житлом. Н.С. Рубльова пише про покарання ксьондзів, півчих, віруючих за протидію нав'язанню атеїстичної системи цінностей, про участь жінок-вірянок у допомозі священнослужителям збиранням коштів для сплати податків храмом⁶⁹.

У дослідженнях радянської політики щодо католиків в Україні вагомими є напрацювання Е.В. Бистрицької. У монографії 2009 р. дослідниця привела

⁶⁷ Рубльова Н.С. Політика радянської влади щодо римо-католицької церкви в Україні, 20–30-ті роки ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Київ, 1999. 19 с.

⁶⁸ Рубльова Н.С. Антикостельна кампанія в УСРР: причини інструментарій, перебіг (кінець 20-х – 30-ті рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1996. Вип. 1. С. 399.

⁶⁹ Рубльова Н.С. Римо-католицька церква в українській провінції 1920–1930-х рр.: Фастівщина. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2012. Вип. 1. С. 314.

статистику зменшення чисельності католицьких храмів та священників в Україні станом на 1932 р. Вона стверджує, що «1932 р. органи ОДПУ почали підготовку наступного групового процесу над католицьким духовенством України»⁷⁰.

Окремі факти про долю конфесій України за голодних 1932–1933 рр. встановлено дослідниками протестантизму. Ці факти подано, здебільшого, у контексті характеристики політичних та інституційних процесів, про що свідчать дослідження П.А. Кравченка, Р.А. Сітарчука⁷¹, Т.В. Грушової⁷². Хоча концептуально ці факти не поєднані ідеєю вивчення стану протестантських церков в умовах Голодомору.

Ще один напрямок радянської політики проти релігійних спільнот під час Голодомору розкривають праці про ставлення влади до національних меншин – німців, чехів, поляків та ін., переважно католицького, лютеранського, менонітського віровизнання. У цьому плані показовою є монографія В.В. Ченцова⁷³, опублікована двома виданнями 1999 та 2000 р. Її ракурс зближається зі згаданими дослідженнями Н.С. Рубльової, Е.В. Бистрицької, які характеризують не тільки політичні акції радянської влади проти релігійних та національних меншин, а й становище їхніх церковних організацій та внутрішньоцерковні процеси під впливом політики Голодомору.

У роки незалежності України з'явилися публікації та кваліфікаційні роботи, що висвітлювали долю єврейської меншини в Україні у міжвоєнний період ХХ ст., у контексті якої зверталася увага на руйнівний вплив Голодомору на спільноту та її релігійні організації. Про це, зокрема, писали В.А. Гриневич та

⁷⁰ Бистрицька Е.В. Східна політика Ватикану у контексті відносин святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.). Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. С. 208; Бистрицька Е.В. Політика радянської влади щодо римо-католицької церкви в 20–30-х рр. *Історичне релігієзнавство*. 2010. Вип. 3. С. 17–32.

⁷¹ Кравченко П.А., Сітарчук Р.А. Протестантські об'єднання в Україні у контексті соціальної політики більшовиків (20–30-і роки ХХ ст.). Полтава : АСМІ, 2005. 211 с.

⁷² Грушова Т.В. П'ятидесятники в Україні (початок 1920-х – 1991 р.). Запоріжжя : ЗНТН. 188 с.

⁷³ Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины. 2-е изд. Москва : Готика, 2000. 206 с.

Л.В. Гриневич⁷⁴, О.Ю. Сучкова⁷⁵ та ін. Вважаємо, що юдейський аспект проблематики вже набув значного фактографічного і теоретичного потенціалу.

Органічне поєднання у дослідженнях історичних аспектів діяльності комуністичної влади проти церков і, водночас, перебігу внутрішньоцерковного життя стають характерною рисою все більшого числа досліджень, присвячених проблематиці «Церква в умовах Голодомору». Зокрема, аналізуючи суспільно-політичні аспекти життя менонітської спільноти Півдня України у роки «великого перелому» – 1928–1933 рр. – О.І. Безносів визначив, коли саме почався голод у менонітських населених пунктах Високопільського, Молочанського, Хортицького районів, доводить факт замовчування владою фактів масового голоду, вводить до наукового обігу інформаційно-звітні документи ОДПУ та КП(б)У щодо продовольчого становища у районах, специфіку матеріальної допомоги менонітам, як то – закордонної. Автор піддає критиці відомі статистичні показники людських втрат від голоду як свідомо занижених, називає 1932–1933 рр. «заключним етапом одного з найтрагічніших періодів історії українських менонітів»⁷⁶. Вживання автором новаторського у вітчизняній історіографії терміну «українські меноніти», у той самий час, коли росіянами активно насаджувалися терміни «російські німці», «російські меноніти», свідчить про суттєве переосмислення парадигми міжнаціональних і етноконфесійних відносин в історіографії, що зламає нав'язувані стереотипи «русского мира».

Разом із тим маємо зазначити, що вже від початку української історіографії доби державної незалежності у ній проявився окремий напрямок, невластивий радянській історіографії, який був органічним виявом вітчизняної традиції дослідження історії української церкви – традиції, перерваної більшовицьким режимом, але збереженої в українській діаспорі. Тому паралельно із вивченням

⁷⁴ Гриневич В.А., Гриневич Л.В. Євреї УСРР у міжвоєнний період. *Нариси з історії та культури євреїв України*. Київ : Дух і літера, 2005. С. 141–161.

⁷⁵ Сучкова О.Ю. Євреї в Донбасі (20–30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Донецьк, 2005. 21 с.

⁷⁶ Безносів О.І. Меннониты Юга Украины в годы «великого перелома» (1928–1933 гг.). *Вопросы германской истории : Сборник научных трудов*. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. С. 86.

політики і впливу світської влади на релігію та церкву почав розвиватися напрямок присвячених власне історії церковних організацій, інституцій, спільнот.

У центр історичного дискурсу почали ставити долю людини, цінність її життєвого світу, повагу до світогляду, віри, традицій, а не до класово орієнтованої держави. Утвердження цього дискурсу відбувалося шляхом історичних нарисів і дисертаційних досліджень, присвячених долі українських церков у 20–30-ті рр. ХХ ст. (А.Л. Зінченко, О.М. Ігнатуша, Ю.А. Ісіченко, Е.П. Слободянюк, Ф.Г. Турченко). Вже 1996 р. у дисертаційному дослідженні Е.П. Слободянюк йшлося про етап наступу влади на релігію між 1929 р. і серединою 30-х рр., який мав наслідком «витіснення релігії з громадського життя українського народу, нищення церкви як соціального інституту»⁷⁷.

Монографія П.Я. Слободянюка «Українська церква: історія руїни і відродження» ставила у безпосередній зв'язок антиукраїнські за змістом і антинародні за методами акції влади в Україні 1932–1933 рр., ланкою яких було нищення української церкви⁷⁸.

У монографії О.М. Ігнатуші, присвяченій аналізу інституційного розколу православної церкви в Україні, що тривав у 20–30-ті рр. ХХ ст., більше, ніж у попередніх публікаціях, розгорнуто деструктивний вплив Голодомору на українську церкву. Дослідник узагальнював: «Особливо сильно вплинув на руйнацію конфесій в Україні голодомор 1932–1933 рр., будучи ланкою суцільного ланцюга сталінської перебудови суспільства»⁷⁹. Автор простежив багатомірну дію Голодомору на церкву, проявлену у знищенні голодом духовенства та віруючих, застосуванні економічного тиску на священнослужителів, посиленні репресій проти духовенства, забороні релігійних обрядів під приводом загрози епідемічних захворювань, закритті церков під приводом потреби перетворення їх на зерносховища. Підкреслювалася роль суб'єктивних факторів руйнації церкви,

---

⁷⁷ Слободянюк Е.П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 1996. С. 4–5.

⁷⁸ Слободянюк П. Я. Українська церква: історія руїни і відродження. Хмельницький, 2000. С. 148–150.

⁷⁹ Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.). Запоріжжя : Поліграф, 2004. С. 236.

залежних від складу місцевого партійно-державного керівництва та співвідношення впливу різних гілок влади в процесі державного управління, зокрема – адміністративно-силового блоку. Констатувався факт прискореного знищення у 1932 р. релігійних організацій на території окремих адміністративних районів.

Продовженням вивчення проблеми становища і змін у церкві стала стаття О.М. Ігнатуші «Разом з народом: церква в умовах Голодомору 1932–1933 років» 2008 р., в якій акцентовано на аналізі форм та методів державного тиску на церкву. Оперуючи конкретними прикладами, дослідник переконує у непосильності для духовенства і церковних осередків поставлених перед ними державою вимог у вигляді грошових зобов'язань і натуральних податків. Стверджувався факт політичної вмотивованості і протиправності дій влади, розширення арсеналу способів адміністративного закриття церков. Автор підняв питання опору церкви та віруючої частини суспільства антихристиянським заходам влади під час Голодомору. Розглядалися форми цього опору та участь у ньому різних конфесій, представників ієрархії, соціальних груп населення. Автор акцентує на згубних далекосяжних морально-культурних наслідках політики комуністичної партії та радянської держави, у тому числі – по відношенню до церкви, апофеозом якої був Голодомор⁸⁰.

З огляду на новаторський характер згаданої публікації та важливість піднятого питання, частини згаданої статті були передруковані різними засобами масової інформації, серед яких – всеукраїнська газета «Наша віра» (2008) та відомий інтернет-сайт «Релігійно-інформаційна служба України» (2010).

В іншій публікації автор висвітлив роль комісії у справах культів при Президіях ВЦВК РСФРР і ЦВК СРСР та її значення для України, зокрема – у період Голодомору 1932–1933 рр.⁸¹.

---

⁸⁰ Ігнатуша О.М. Разом з народом: церква в умовах голодомору 1932–1933 рр. *Голодомор 1932–1933: Запорізький вимір*. Запоріжжя : Проміт, 2008. С. 112–127.

⁸¹ Ігнатуша О.М. Комісія у справах культів при Президіях ВЦВК РСФРР і ЦВК СРСР та її значення для України (1929–1938 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. XXXI. С. 231–243.

Окрім православної церкви, в об'єктиві дослідження О.М. Ігнатуші знаходилась і католицька церква. У статті «Руйнація католицької церкви в умовах Голодомору 1932–1933 рр.»⁸² автор предметно охарактеризував зв'язок трагедії 1932–1933 рр. зі ставленням радянської влади до цієї церкви. Конкретними прикладами, ґрунтованими на архівних джерелах, він показав технології закриття костьолів у часи Голодомору. Автор наводив типові для православного і католицького середовища факти економічного тиску і політичних репресій проти духовенства, адміністративного закриття храмів під приводом їх використання під зерносховища, нищення і розкрадання церковного майна у голодні роки тощо, роблячи висновок про цілеспрямованість руйнування церкви радянською державою як базової умови для свого утвердження.

Сюжети статті були продовжені й фактографічно доповнені у дисертаційному дослідженні та публікаціях В.П. Ганзуленко⁸³. Авторка звернула увагу на методи впливу радянської держави на церковне життя католиків південної України. Дослідниця переконана, що політика влади не знищила милосердницьку роботу римо-католицької церкви: «Церква прагнула допомогти своїм віруючим у часи лихоліття, спричиненого свавіллям радянської влади»⁸⁴.

Варто зазначити, що серед перших в Україні, хто звернув увагу на сюжет взаємозв'язку між Голодомором 1932–1933 рр. і католицькою церквою в Україні, був Г.Й. Стронський (Тернопіль), який ще 1994 р. в журналі «Людина і світ» опублікував статтю «Приречена на мовчання: РКЦ на Україні в 20–30-ті рр.»⁸⁵. Автор наводив статистику припинення діяльності католицьких громад в Україні

⁸² Ігнатуша О.М. Руйнація католицької церкви в умовах Голодомору 1932–1933 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. XXVII. С. 180–184.

⁸³ Ганзуленко В.П. Римо-католицька церква на Півдні України за часів державного атеїзму (кінець 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство»*. 2014. Вип. 10. С. 62–73.; Ганзуленко В.П. Римо-католицька церква на Півдні України: час соціальних перетворень (1917–1930 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2008. Вип. 22. С. 71–74.

⁸⁴ Ганзуленко В.П. Соціальне служіння Римо-католицької церкви на Півдні України у 20–30-х рр. ХХ ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Релігієзнавство»*. 2016. Вип. 1(13). С. 19–20.

⁸⁵ Стронський Г.Й. Приречена на мовчання: РКЦ на Україні в 20-30-ті рр. *Людина і світ*. 1994. № 3-4. С. 17–20.

до 1933 р., зменшення числа священників Житомирської та Кам'янецької дієцезій на 1934 р., ілюстрував нищення костьолів прикладом долі костьола св. Миколая у Києві. У 2017 р. Г.Й. Стронський (Ольштин, Польща) опублікував в «Українському історичному журналі» статтю про долю польського населення України у роки Голодомору 1932–1933 рр.⁸⁶.

Продовжила розробляти тему «Церква в умовах Голодомору» А.М. Киридон, зміщуючи предмет свого дослідження з історії державної політики до аналізу стану церкви та суспільства 20–30-х рр. ХХ ст., на чому ще раніше зосереджували свою увагу С.І. Жилюк, А.Л. Зінченко, О.М. Ігнатуша, І.М. Преловська, Т.Г. Савчук (Бобко). Якщо у монографії (2005) та докторській дисертації (2006) «Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917–1930-ті роки)» цьому питанню відведено лише два коротких сюжети за матеріалами «Мартирології українських церков» та спогадів протопресвітера Д. Бурка (про ліквідацію парафій за несплату ними державних податків та конфлікт між представниками держави і духовенством УПЦ за надання допомоги прихожанам і голодуючим)⁸⁷, то у 2008 р. предмет її дослідження розширився.

Сплеск уваги до питань Голодомору та активізація історичних досліджень різних його аспектів, що відбувся у 2008 р. (75-річчя трагедії), позначились зокрема, двома публікаціями А.М. Киридон, які згодом знайшли узагальнення у монографії. Окремий розділ монографії становить нарис «Релігія та церква в роки Голодомору»⁸⁸. Не дивлячись на гіперболічне твердження, що «... досі історики оминали питання про становище і роль Церкви в роки голодомору»⁸⁹, А.М. Киридон слушно констатувала, що порушена проблема ще не стала предметом окремого спеціального дослідження.

Авторка правомірно вийшла за хронологічні рамки 1932–1933 рр., на межу 1920–1930-х рр., щоб показати місце Голодомору у ланцюгу сталінської перебудови суспільства. Вона аргументовано стверджує факт посилення

⁸⁶ Стронський Г.Й. Польське населення УСРР в умовах Голодомору 1932–1933 рр. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 95–128.

⁸⁷ Киридон А.М. Час випробувань... С. 212, 214.

⁸⁸ Киридон А.М. Держава-Церква-Суспільство... С. 168–189.

⁸⁹ Там само. С. 168.

«класової боротьби», спрямованої владою проти церкви, називає організаторів силового тиску на церкву – центральні ланки ВКП(б), та виконавців – органи НКВС і ОДПУ. Дослідниця показала зв'язок між колективізацією з масовим розкуркуленням українського села і нищенням церкви голодом. Хоча більш широкий хронологічний контекст охоплених подій іноді шкодить історикині, відводячи увагу від фактографічного масиву і узагальнень щодо власне 1932–1933 рр. Проте, не дивлячись на зазначене, завдяки аналізованій монографії маємо одну з оригінальних авторських версій висвітлення цієї актуальної проблематики. Монографія залишається однією з небагатьох, у яких питання взаємозв'язку між Голодомором та станом церкви в Україні 1932–1933 рр. окреслено виразно.

Науковий дискурс, об'єктом якого є церква під тиском держави, суттєво розвиває О.В. Бойко, який у своєму дисертаційному дослідженні «Протидія Православної церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20–30-ті роки ХХ ст. (на матеріалах півдня України)»⁹⁰ (2007) аналізував по документах Півдня України вияви спротиву церковного середовища політиці держави, зокрема, під час Голодомору 1932–1933 рр. Автор узагальнював факти зростання релігійної віри в умовах Голодомору, коли звернення до Бога лишалося останньою надією на порятунок життя, свідчив про збільшення чисельності віруючих в релігійних громадах, писав про адміністративні заходи та репресії влади проти церкви 1932–1933 рр., як то – про відновлення судових переслідувань духовенства у 1933 р. після відносного затишшя 1932 р. Згодом О.В. Бойко поглибив аналіз зазначених процесів у низці публікацій⁹¹. При цьому він стверджує факт незмінно негативного ставлення влади до священнослужителів, визначає темпи і динаміку державного тиску на релігію та церкву 1933 р., пропонує переосмислити роль СВБ під час 1932–1933 рр.⁹²

У подальших наукових розвідках вказаний дослідник звертав увагу на протидію населення атеїстичному курсу впродовж 1920–1939-х рр., яка

⁹⁰ Бойко О. В. Протидія православної церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20–30 ті роки ХХ ст. (на матеріалах півдня України) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2007. 21 с.

⁹¹ Бойко О.В. Православна церква... С. 214–222.

⁹² Бойко О.В. Репресії проти православного духовенства ... С. 87, 89.

проявлялася у легальних та нелегальних формах опору⁹³. О.В. Бойко переконаний, що Голодомор 1932–1933 рр. та репресії 1932–1936 рр. підірвали у населення «спроможність чинити спротив сталінському режиму»⁹⁴.

Дійсно, в цей період населення було деморалізоване, але проаналізовані нами архівні документи дають підстави стверджувати, що релігійні громади та окремі віруючі не змирилися з політикою влади по відношенню до церкви та духовенства, продовжували відстоювати справедливість перед органами державної влади.

Питанню опору комуністичній владі з боку віруючого населення УСРР приділив увагу у своїй кандидатській дисертації та науковій статті і сумський дослідник В.О. Оліцький. Він переконаний, що в цей період часу боротьба відбувається стихійно. Релігійний чинник був тісно пов'язаний із супутніми негараздами, серед яких були соціальні, ідеологічні та економічні чинники⁹⁵.

У контексті репресивної політики влади дослідники звернули увагу і на пресу 1930-х р. як засіб антирелігійної пропаганди. Зокрема, О.П. Чучалін⁹⁶ у статтях зазначає, що радянська атеїстична преса була «покликана розвінчувати традиційний авторитет церкви»⁹⁷. Аби не бути голослівним, автор наводить низку прикладів, але у той же час оминає проблематику атеїстичної преси у 1932–1933 рр., наче її не існувало взагалі. Вплив радянської преси на свідомість євреїв часів Голодомору аналізує дослідниця О.В. Вітринська. Вона з'ясовує рівень її популярності серед єврейського населення. Історикиня зауважує, що центральні безвірницькі осередки були незадоволені роботою регіональних видань, а також часто критикували роботу пошти, яка невчасно доставляла пресу. Дослідниця

⁹³ Бойко О. В. «Легальні» методи опору православної церкви атеїстичній політиці більшовиків в Україні у 1920–1930-х рр. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія*. 2010. Т. 18. Вип. 18. С. 69–79; Бойко О.В. «Нелегальні» методи протидії православної церкви антирелігійній політиці в Україні у 1920–1930-х рр. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія*. 2011. Т. 19. Вип. 19. С. 80–87.

⁹⁴ Бойко О.В. «Нелегальні» методи протидії... С. 85.

⁹⁵ Оліцький В.О. Опір православного населення Сумщини антирелігійній політиці 1920 – 30-х рр.: форми, методи та наслідки. *Грані*. 2016. № 8. С. 201.

⁹⁶ Чучалін О.П. Роль і місце преси в антирелігійній пропаганді радянської влади в Україні (1920 – 1930-ті рр). *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 78. С. 43–46.

⁹⁷ Чучалін О.П. Вплив атеїстичної пропаганди радянської преси на релігійну ситуацію в УСРР у 1920–1930-ті рр. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 142(1). С. 182–188.

наводить думку пропагандистів, що саме це заважало їм у проведенні якісної агітаційної роботи серед єврейського населення у 1932 р.⁹⁸.

Усвідомлення непересічної ролі діячів церкви у духовному відродженні України спонукало дослідників до вивчення їхніх біографій та діяльності. Вже 1997 р. побачила світ монографія А.Л. Зінченка про митрополита УАПЦ Василя Липківського, один із параграфів якої мав символічну назву «Холодне літо 1933-го». За цією монографією відбувся захист докторської дисертації А.Л. Зінченка. Згаданий параграф монографії А.Л. Зінченка ґрунтував на матеріалах архівів, епістолярного видання о. Петра Маєвського (1980). Частина монографії розкриває широкий контекст суспільних і церковних подій останніх років життя митрополита між трагічними 1933 і 1937 рр.⁹⁹. Монографія передає типові риси нужденного побуту лихоліть духовенства колишньої УАПЦ, тяжкість умов збереження християнської віри та українських національних традицій, подвиг та ідеали церковного служіння.

Долю українського духовенства за трагічних 1932–1933 рр. висвітлюють також біографічні публікації І.В. Бухаревої, В.М. Даниленка, В.М. Окіпнюк, І.М. Преловської¹⁰⁰ та ін. Розширюючи галерею образів безвинних страждальців, вони підтверджують масштабність національної трагедії та показують її багатовимірність і глибину.

Прикметною стала поява публікацій у православних єпархіях, присвячених популяризації подвигів новомучеників. Їх зміст, як правило, містить численні епізоди з життя у 1932–1933 рр. Зокрема, у 2006 р. протоієреєм Миколою Доненком було опубліковано книгу «Новомченики Бердянська: священники

⁹⁸ Вітринська О.В. До питання антиюдейської пропаганди в радянській пресі 1920-х – початку 1930-х років. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я* / голов. ред. М.М. Шитюк. Вип. V. Том II. Миколаїв : Типографія Шамрай, 2016. С. 11; Вітринська О.В. Радянська преса та література 1920–30-х рр. як інструмент впливу на релігійну свідомість євреїв України. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»*. Серія: *Актуальні проблеми історії України*. 2014. № 25. С. 3–14.

⁹⁹ Зінченко А. *Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського*. Київ : Дніпро, 1997. С. 279–320.

¹⁰⁰ Бухарєва І. Даниленко В., Окіпнюк В., Преловська І. *Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939) : біографічний довідник* Київ: Смолоскип, 2011. 177 с.

Михайло Богославський, Віктор Кіранов, Олександр Ільєнков. Місто в роки войовничого атеїзму, 1919–1939»¹⁰¹. У 2009 р. Черкаською єпархією було опубліковано книгу «Новомученики Черкаські: життя, подвиги, страждання»¹⁰². У 2020 р. видавничим відділом УПЦ було видано збірник «Церква мучеників: гоніння на віру та церкву у ХХ столітті»¹⁰³. У вказаних працях представлені біографічні нариси про життя та діяння, долі священнослужителів, у тому числі – напередодні і впродовж 1932–1933 рр.

Методологічні новації, антропологізація вітчизняної історії, зростання інтересу до історії повсякденності привнесли у розробку теми сюжети щодо історії повсякдення священників і віруючих доби Голодомору. Характеризуючи життя та побут православного духовенства у 1920–1930-ті рр., Т.М. Євсєєва проаналізувала психологічні настрої і намагання соціальної адаптації цієї суспільної верстви на зрізі 1932–1933 рр.¹⁰⁴.

Проблему ідейних і психологічних орієнтирів, світоглядних цінностей, страхів духовенства розглядала Т.Г. Савчук, спираючись при цьому на архівні джерела. У статті «Православне духовенство в 1920–1930-х рр.: між настановами Біблії та викликами століття» дослідниця показала моральний дискомфорт, фізичні і моральні проблеми, спричинені священнослужителям радянською модернізацією. Не з власної волі, а через постійні утиски їм доводилося зрікатися сану, декларувати відмову від релігійних переконань. На думку авторки, духовенству все складніше було зберігати свої християнські позиції, виконувати настанови Біблії¹⁰⁵.

¹⁰¹ Новомученики Бердянська: священники Михайло Богославський, Віктор Кіранов, Олександр Ільєнков. Місто в роки войовничого атеїзму, 1919–1939. Феодосія. ВД : Коктебель, 2006. 224 с.

¹⁰² Новомученики Черкаські: життя, подвиги, страждання. Черкаси : Вид. Черкаської єпархії Української Православної Церкви, 2009. 456 с.

¹⁰³ Церква мучеників: гоніння на віру та Церкву у ХХ столітті. *Матер. Міжнар. Наук. конфер. Київ, 6–7 лютого 2020 р.* / упоряд. С. В. Шумило; відп. ред. прот. В. Савельєв. Київ : Видавничий відділ Української Православної Церкви, 2020. 616 с.

¹⁰⁴ Євсєєва Т.М. Повсякденне життя, побут і соціальна адаптація православного духовенства. 1920–1930-і рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2007. Вип. 16(2). С. 235–251.

¹⁰⁵ Савчук Т.Г. Православне духовенство в 1920–1930-х рр.: між настановами Біблії та викликами століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2011. Вип. 31. С. 244–245.

У статті «Православне духовенство в умовах Голодомору 1932–1933 рр.» Т.Г. Савчук акцентує на тому, що процес знищення церков та духовенства як соціального інституту негативно вплинув на моральний стан священнослужителів. Їх пригнічували невпевненість у завтрашньому дні, страхи за життя своє та рідних. Але, водночас, мор голодом, навпаки, підсилив релігійні почуття населення країни, а відтак – авторитет церкви¹⁰⁶.

У публікації «Стратегії виживання православних священників у 1930-х рр.» ця дослідниця розкриває складнощі адаптації священнослужителів до радянських реалій. Втечі від переслідувань, переїзди з села у місто у пошуках роботи, нові професії (чорнороба, рахівника, сторожа, вантажника), мізерний заробіток, житлові проблеми, вживання з асоціальними елементами – далеко не повний перелік проблем, які мусили розв'язувати колишні священнослужителі заради спасіння свого життя та життя родини. Дослідниця приходить до висновку, що «в умовах радянської модернізації зміну соціального статусу священники вважали майже єдиною формою виживання»¹⁰⁷.

Проаналізований нами історіографічний доробок дає можливість прийти до висновку, що проблема становища церкви в часи Голодомору-геноциду знайшла своє відображення переважно у ряді статей. Дослідження головним чином були сфокусовані на вивчення питань економічного, адміністративного тиску, репресивної політики радянської влади з поглибленим вивченням православ'я, як традиційної віри українського народу. Новітні тенденції сфокусували погляд дослідників і на маловивчені проблеми, серед яких – історія повсякдення священнослужителів, їх морально-психологічний стан. У той же час констатуємо, що, не дивлячись на різносторонність проблеми вона не знайшла належного відображення у комплексній узагальнюючій праці.

---

¹⁰⁶ Савчук Т.Г. Православне духовенство в умовах Голодомору 1932–1933 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 35. С. 135.

¹⁰⁷ Савчук Т.Г. Стратегії виживання православних священників у 1930-х рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 38. С. 163.

1.2. Джерельна база дослідження

Дослідження становища церкви, духовенства та віруючих в умовах Голодомору 1932–1933 рр. вимагає залучення широкого спектру джерел. Формування джерельної бази зумовлено поставленою нами метою та завданнями дослідження. Можливість доступу до архівних матеріалів дала змогу по-новому поглянути на події, які у радянській державі трактувалися виключно згідно з ідеологічними постулатами.

Основою джерельної бази стали: законодавчі акти; діловодна (справочинна) документація, переважно – матеріали адміністративної практики (постанови, протоколи щодо закриття чи переоблаштування церков, синагог, костелів); наративи (епістолярії, щоденники, спогади); періодика; усноісторичні джерела.

Великий масив джерел на сьогоднішній день вже опубліковано. Зокрема, опубліковано цілу низку збірок документів з питань Голодомору. Це збірки видані академічними інституціями, дослідницькими науковими та архівними установами, відомими науковцями, краєзнавцями, громадськими діячами, аматорами. Ці збірки не тільки чисельні, а й репрезентабельні та віддзеркалюють сплановану політику радянської влади по відношенню до церкви та духовенства.

Важливе значення для написання дисертаційного дослідження має фундаментальна праця «Мартирологія українських церков», надрукована діаспорою у Торонто. Перший том включає у себе документи про історію православної церкви, переслідування її вірних. Сюди входять статистичні дані (кількість єпархій, єпископів, священників), а також світлини¹⁰⁸.

Науково-документальний журнал «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» дає можливість ознайомитися з опублікованими джерелами, які репрезентують історію гонінь радянської влади на церкву. Зокрема, у випуску 2 (21) представлені документи, що стосуються тиску на католицьку церкву (серед яких протоколи допитів, очних ставок, вироків та оскаржень), які сприяють реконструкції тогочасних подій. Опубліковані документи демонструють різноманітні форми

¹⁰⁸ Мартирологія українських Церков. У 4-х т. Т. 1. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / упоряд. і ред. О. Зінкевич, О. Воронин. Торонто; Балтимор : Смолоскип, 1987. 1207 с.

впливу радянської влади на католицьку церкву; відображають світогляд та життєву позицію арештованого духовенства, дають інформацію про церковних діячів (ксьондзів, патерів), які активно вели себе в період Голодомору. У цілому, завдяки діяльності науковців, у випуску було опубліковано 153 джерела.

Крім цього, вказаний збірник містить біографії шістдесяти трьох римо-католицьких священників, репресованих радянською владою. Завдяки документальним публікаціям архівних джерел маємо змогу у стислій формі проаналізувати життєвий шлях священників, причини арештів та форми покарання¹⁰⁹.

Відомості про життя та діяльність священнослужителів УАПЦ України доносить досліднику біографічний довідник «Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви 1921–1939». Опубліковані у ньому матеріали ґрунтуються на кримінальних справах ГДА СБУ. Біографії умовно поділені на три блоки, що репрезентують життєвий шлях священників. Перший – інформація про дату та місце народження, соціальне походження та родичів. Другий в хронологічному порядку відображає загальні відомості про освіту, сімейний стан, місце роботи, військову приналежність, а також служіння в церкві, висвяту, характер діяльності. Третій інформує про причини ув'язнення, коли і яким органом заарештовано, який вирок отримано та вказано дату реабілітації¹¹⁰. Особливість даного довідника у тому, що упорядники посилаються на конкретну кримінальну справу та вказують використані аркуші. Це спрощує роботу дослідників, які цікавляться долею того чи іншого священнослужителя.

Збірник «Мученики за віру. Біографічні дані служителів культу Вінницької єпархії, репресованих в роки сталінізму»¹¹¹ містить у собі короткі біографічні дані священників Вінницької єпархії. На відміну від вищевказаної книги, цей збірник є лаконічним, вміщує інформацію про місце народження та рік, національність,

¹⁰⁹ Влада і костьол в радянській Україні, 1919–1937 рр.: римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2003. № 2 (21). 494 с.

¹¹⁰ Бухарєва І. Даниленко В., Окіпнюк В., Преловська І. Репресовані діячі... 177 с.

¹¹¹ Мученики за віру. Біографічні дані служителів культу Вінницької єпархії, репресованих в роки сталінізму. / під ред. В.С. Калюжного. «*З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*». Вінниця : Державне обласне видавництво, 1993. Вип. 1. 64 с.

статтю, за якою особу було звинувачено, терміни покарання. Важливим є й те, що у деяких випадках подаються короткі нотатки про висловлювання священників щодо політики партії, інформація про їхню допомогу людям у роки Голодомору, свідчення про особисті риси характеру, наприклад – про таланти у складанні віршів на злободенну тематику, уривки з документів.

Дослідницьку увагу привертає збірник документів «Упокорення голодом»¹¹² під редакцією Марини Мухіної. В ньому зібрані матеріали, які відображають людомор 1932–1933 рр. очима закордонних дипломатів, а також у повідомленнях преси. Також представлені акти смертності за 1933 р. на прикладі села Романкового, що на Дніпропетровщині.

Збірник документів, архівних матеріалів «Чорна книга України»¹¹³ містить розділ «Війна проти церкви» та включає в себе протоколи, доповідні записки, інформаційні листи по нищенню релігії на місцях з 1922 по 1959 рр.

Збірник документів «Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.»¹¹⁴ вміщує цінну інформацію не лише про політику партії по відношенню до селян, її невідповідність реальному стану речей, але й про ситуацію на «релігійному фронті». Зокрема, знаходимо чимало інформації про свавілля та незаконні дії сільських рад Вінницької області по відношенню до священнослужителів, про накладання на них додаткових податків, про рукоприкладство, яке спонукало до жіночих бунтів як одного з виявів опору.

Низка опублікованих документів, що стосується адміністративних правопорушень при закритті церков, звернень віруючих та духовенства представлена у хрестоматії-практикумі «Історія релігій», авторами якої є запорізькі дослідники О.М. Ігнатуша та Т.Г. Савчук¹¹⁵.

¹¹² Упокорення голодом :збірник документів / уряд. М. Мухіна. Київ, 1993. 312 с.

¹¹³ Чорна книга України: зб. документів, архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / уряд., ред. Ф. Зубанича. Київ : Вид. центр «Просвіта», 1998. 784 с.

¹¹⁴ Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.: зб. документів та матеріалів / уряд. Р.Ю. Подкур Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. 703 с.

¹¹⁵ Історія релігій: хрестоматія-практикум для студентів вищих навчальних закладів / уряд. О.М. Ігнатуша, Т.Г. Савчук. Запоріжжя : ЗНУ, 2016. 598 с.

Вагомим результатом дослідження історії Голодомору-геноциду в Україні стало потужне 18-ти томне серійне видання «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.»¹¹⁶, видане у 2008 році на замовлення Українського інституту національної пам'яті. 18 регіональних томів мають уніфіковану структуру та складаються з трьох частин – «Мартиролог», «Документи», «Свідчення». Проаналізувавши вік та причину смертності населення різних областей у 1932–1933 рр. завдяки розділу «Мартиролог» ми змогли переконатися у тому, що радянська влада свідомо замовчувала справжні причини смертності духовенства. Шляхом залучення усних свідчень із зазначеного серійного видання джерел ми змогли охарактеризувати релігійне життя віруючих, виокремити деструктивні зміни та «нововведення» спровоковані радянською модернізацією. Статистичні матеріали, які присутні в кожному томі, дають можливість простежити не лише темпи смертності окремого району чи області, а й визначити спроби дотримання релігійної обрядовості – у селах де смертність була занадто високою, важко говорити про спроби дотримуватися релігійного календаря.

У контексті нашого дослідження вагоме місце займають публікації науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»¹¹⁷. У них неодноразово мова йде про репресивну політику радянської влади по відношенню до церкви та релігійних діячів. Для роботи над проблемою «Церква в умовах Голодомору» нами було залучено книги 7 областей – Запорізької, Дніпропетровської, Миколаївської, Одеської, Херсонської, Полтавської, Київської. Цінність цих книг полягає і у тому, що до них включені матеріали обласних архівів. Кожен з томів містить архівні матеріали (протоколи, постанови і т. ін.), біографічні відомості з посиланнями на архів (інколи з фотокарткою) та спогади очевидців. Наявність такого роду інформаційно-довідкового матеріалу дає змогу прослідкувати генезу, типовість репресивного механізму в областях, охарактеризувати масштаб репресій проти духовенства і активу віруючих як напередодні та у роки Голодомору-геноциду, так і після гуманітарної катастрофи.

¹¹⁶ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1522.htm> (дата звернення: 10.05.2019).

¹¹⁷ Реабілітовані історією. URL: <https://www.reabit.org.ua/> (дата звернення: 11.06.2019).

Архівні документи центральних і місцевих партійних органів колишнього СРСР частково опубліковані у збірнику «Русская православная Церковь и коммунистическое государство. 1917–1941. Документы и фотоматериалы»¹¹⁸. Цей збірник документів містить низку основоположних постанов, інструкцій, директив щодо зумисного нищення релігії, проведення антирелігійних заходів.

Опубліковані постанови радянської влади впродовж досліджуваного нами періоду можемо віднайти за допомогою електронних ресурсів. Джерела первинної інформації – документи з центральних архів Російської Федерації, доступ до яких сьогодні з відомих причин практично закритий для українських науковців. Представлені документи, серед яких – «Про заходи посилення антирелігійної роботи»¹¹⁹, «Положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адміністративними органами складу релігійних громад та служників культу»¹²⁰, «Про боротьбу з викривленням партлінії в колгоспному русі»¹²¹ дають змогу простежити задуми радянського керівництва щодо нищення релігії та церкви.

Велику частку джерел з порушеної нами теми до сьогодні не опубліковано. Першочергово мова йде про *документи архівів*. У результаті проведеної нами архівної евристики з'ясовано, що джерельна база розпорошена по центральних і місцевих архівах України.

Під час дослідження було опрацьовано матеріали фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Галузевого державного архіву Служби Безпеки України (далі

¹¹⁸ Русская православная Церковь и коммунистическое государство. 1917–1941. Документы и фотоматериалы / ред. Я.Н.Щапов. Москва : Изд-во Библиейско-Богословского Ин-та св. апостола Андрея, 1996. 352 с.

¹¹⁹ Про заходи посилення антирелігійної роботи. URL:<http://istmat.info/node/59437> (дата звернення: 09.10.2019).

¹²⁰ Положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адміністративними органами складу релігійних громад та служників культу. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/40215/12-Document9pdf?sequence=1> (дата звернення: 09.10.2019).

¹²¹ Про боротьбу з викривленням партлінії в колгоспному русі. URL: <http://istmat.info/node/45316> (дата звернення: 09.10.2019).

– ГДА СБУ). Крім того, було використано матеріали обласних архівних установ – Державного архіву Запорізької області (далі – ДАЗО), Державного архіву Миколаївської області (далі – ДАМО). Всього для написання дисертаційного дослідження було залучено 103 справи 5-ти архівів України.

Серед фондів ЦДАВО України найбільший дослідницький інтерес представляють документи, що регламентують відносини радянської влади з церквою. А саме, фонд № 1 «Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів», меншою мірою – фонд №5 «Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР», хронологічно рамки якого дозволяють простежити лише генезу досліджуваного нами явища.

Цінність для дослідження представляють різновидові джерела – листи, скарги, прохання, заяви духовенства різних ступенів ієрархії (єпископів, священників, дияконів), представників релігійних громад до Секретаріату Президії ВУЦВК. Збереглися унікальні справи та статистичні відомості про закриття церков, костелів, синагог на території УСРР. Документи дають можливість проаналізувати порушення комуністичної партії та місцевих органів влади стосовно закриття церков та їх переформатування на заклади далекі від першочергового призначення. Наявні статистичні відомості та документи, що стосуються зречення священнослужителів від сану, вирізки з газет з публікаціями їх заяв, та автобіографії. Аналіз документів дає чітке уявлення про упереджене ставлення органів влади по відношенню до священнослужителів та віруючих.

Документи ЦДАГО України дали можливість проаналізувати та з'ясувати роль комуністичної партії щодо церковної політики в УСРР. Основну увагу привертає фонд № 1 «ЦК КП(б)У», зокрема – його опис № 20, який містить доповідні записки, директивні листи центральних органів партії, діловодство відділу агітації та дають можливість простежити хід антицерковної кампанії впродовж досліджуваних нами років. В архівних справах знаходимо й ряд фотографій, які демонструють хід атеїстичної кампанії по вилученню церковного майна.

У дисертаційному дослідженні використано матеріали фонду № 263, що має назву «Особи, репресовані органами ДПУ-НКВС-КДБ у 1920-1950-ті роки по м. Києву та Київській області». Вільний доступ до документів опису № 1 цього фонду дає можливість дослідити долі віруючих та священнослужителів, які були заарештовані силовими структурами та звинувачені в контрреволюційній діяльності проти існуючого ладу СРСР. Фонд містить протоколи допитів, звернення, довідки, постанови та вирoki.

З поглибленням процесів декомунізації в Україні, можливості досліджень цієї теми і регіонального аспекту зокрема, розширилися завдяки відкриттю Галузевого Державного архіву Служби Безпеки України (ГДА СБУ). Особливу увагу привертають справи Фонду № 6 «Кримінальні справи на реабілітованих осіб». До наукового обігу вводяться документи кримінальних справ священнослужителів, що були звинувачені у націоналізмі, контрреволюційній та шпигунській діяльності. Наявні документи дають змогу проаналізувати типовість та абсурдність звинувачень, факти фальсифікацій справ, міру покарань. Справи містять заяви священників про перегляд справ та реабілітацію.

Завдяки цьому виду джерел можливо охарактеризувати становище духовенства протягом 1932–1933 рр., їх суспільний вплив, ставлення до політики правлячої комуністичної партії, вияви релігійного життя населення за умови жорсткого тиску державно-партійного апарату, а також деструктивні зміни у житті релігійного населення.

За допомогою кримінальних справ дізнаємося чимало інформації про приватну сторону життя духовенства. Справи містять особові картки, в яких зазначено місце народження, соціальну приналежність, освіту, партійність, військову службу, рід діяльності, майновий стан, склад сім'ї. Така інформація в значній мірі дозволяє реконструювати життя священнослужителя.

Невід'ємною складовою джерельної бази нашого дослідження є наративи. Особливу цінність в роботі становлять *епістолярії*. Зокрема, це листи митрополита Української автокефальної православної церкви Василя Липківського до отця Петра Маєвського у Канаду та протоієрея Російської

православної церкви в Україні Дмитра Галевича до доньки Люби у Німеччину. Завдяки ним дізнаємося не тільки про матеріальне становище священнослужителів та віруючих, а й про їх духовний світ, переживання, настрої, зміни психологічного стану, зовнішні ознаки релігійного життя впродовж 1932–1933 рр.

Дев'ятнадцять листів Василя Липківського, опубліковані у першому томі «Мартирології українських церков», знайомлять з переживаннями, тяжким матеріальним становищем митрополита, змінами у житлових умовах, харчуванні.

«Незаарештовані листи. Листи священника з України до Німеччини. 1922–1938 рр.»¹²² видав онук протоієрея Дмитра Галевича. П'ятдесят листів відображають повсякдення, руйнування традицій, зміни в суспільстві, до яких спонукало порушення старого укладу життя. Як зауважує автор публікації у вступному слові, «листи просякнуті духом глибокої любові до православного богослужіння і релігії загалом». Особливу увагу привертають листи про святкування Великодня 1932 та 1933 рр., прагнення автора поділитися своїми відчуттями та захопленням від того, як люди продовжують слідувати релігійним традиціям – з одного боку, та розпачу від того, в яких умовах більшовицького терору їм доводиться виживати – з іншого.

Неоціненні факти про життя українського народу, стратегії виживання в часи Голодомору, наведені у *щоденниках* вчительки Олександри Радченко, селянина Нестора Білоуса з Харківщини, партійця Дмитра Заволоки з Київщини, опублікованих у книзі «Репресовані» щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні». Як зауважує упорядник книги Я. Файзулін, «щоденники очевидців Голодомору – це погляд на цей злочин комуністичного режиму з середини, епіцентру подій, людей, які були його жертвами, свідками або навіть співучасниками»¹²³. Для нас ці джерела особового походження представляють цінність і у тому, що у них відображене релігійне життя населення (несвяткування

¹²² Галевич Д. Незаарештовані листи: листи священника з України до Німеччини. 1922–1938. Київ : ВД «Козаки», 2001. 127 с.

¹²³ «Репресовані» щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні / заг. ред. Я.Файзулін. Український інститут національної пам'яті. Київ : Фенікс, 2018. С. 4–5.

Різдва, Святвечора, Великодня і ін.) на регіональному рівні, що, в свою чергу, є відображенням всеукраїнського масштабу; скруту священнослужителів.

Дослідницьку увагу привертають і *спогади* очевидців тогочасних подій. Завдяки книзі-мемуарам Д. Бурка «Українська автокефальна православна церква – вічне джерело життя» можемо ознайомитися не лише зі становищем православної церкви та духовенства, а й з релігійним повсякденням 1932–1933 рр. та реаліями які його супроводжували – смутком, страхом та невідомістю¹²⁴.

У книзі «Страта голодом»¹²⁵ Семена Старіва, написаній в еміграції, мова йде про драматичні події Голодомору та незаконні дії радянської влади по відношенню до церкви в селі Вергуни на Черкащині.

Окрему групу джерел становлять *періодичні видання* 1932–1933 рр. Цінними джерелом у вивченні атеїстичної політики радянської влади проти церкви та духовенства є центральна преса «Вісті ВУЦВК», журнал «Безвірник», газета «Войовничий безвірник» (Харків). Будучи органом Центральної ради Спілки войовничих безвірників України, газета виконувала завдання вищого партійного керівництва і нав'язала суспільству ідею «шкідництва» релігійних спільнот, духовенства, звертала увагу на їх «контрреволюційність» та «антирадянську» агітацію. Окрім образливих статей, які були покликані довести «експлуаторські цілі» церкви, радянська преса майоріла антицерковними карикатурами.

Активну антирелігійну діяльність вів журнал «Безвірник».

Не оминала питань «шкідництва» духовенства та релігійних спільнот і місцева преса. На відміну від вище зазначеної преси, яка пропагувала проти церкви у кожному випуску, автори місцевих газет «Колективіст Буринщини», «Плуг і молот» зверталися до антирелігійної пропаганди переважно перед релігійними святами та закликали колгоспників виходити на роботу.

Пропаганда мала на меті формувати образ ворога-священника не лише у свідомості старшого покоління, а й у молоді та дітей, зокрема, завдяки

¹²⁴ Бурко Д. протопресв. Українська автокефальна... 396 с.

¹²⁵ Старів С. Страта голодом / пер. з англ. С. Старів; за ред. Р. Доценка. Київ : Просвіта, 2002. 272 с. URL: http://yakov.works/lib_sec/05_d/ol/ot.htm (дата звернення: 13.10.2019).

«Антирелігійній абетці» 1933 р.¹²⁶. У такий спосіб влада не тільки кепкувала з духовенства, а й прагнула дискредитувати його.

Постанови партії, інформації про крадіжки на побутовому рівні відображені у всеукраїнській газеті «Вісті ВУЦВК», одеській – «Червона зірка», харківській – «Комсомолец України».

Потужною джерельною базою у вивченні проблеми становища церкви у трагічні 1932–1933 рр. є *усна історія*. Свідчення тих, хто пережив страшні сторінки життя, є невід’ємною складовою в опрацюванні проблеми. Р. Конквест слушно зауважив, що свідчення про національну трагедію 1932–1933 рр. є «непохитними свідченнями історичної правди». На наш погляд, вони є менш заангажованими у порівнянні з офіційними документами, що могли навмисно бути сфабриковані владними структурами для приховання правдивих даних. Звичайно, свідчення очевидців є занадто фрагментарними, адже більшість людей, спогади яких були зафіксовані та опубліковані, у 1930-ті роки були дітьми. Окрім цього, згадки про трагічні сторінки української історії сфокусовані на село, в якому жили опитувані люди, або ж на район. Та все ж усні свідчення є цінним джерелом. У сукупності з архівними джерелами вони дають змогу досліднику побачити та відтворити події як на мікро-, так і на макрорівні.

Важливий проєкт публікації наративів з вуст очевидців трагедії Голодомору реалізував вже згаданий нами американський дослідник індіанського походження Джеймс Мейс. З 1986 по 1990 рр. він був виконавчим директором конгресово-президентської комісії з дослідження проблематики голоду в Україні. Попередньо – впродовж 1983–1984 рр. було здійснено опитування очевидців за методикою «oral history». У результаті цієї роботи побачило унікальне чотирьохтомне видання «Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США»¹²⁷. Для нас ця збірка є особливо цінною тому, що вона дає змогу

¹²⁶ Антирелігійна абетка. URL: <https://propagandahistory.ru/2354/Antireligioznaya-azbuka-1933-goda/> (дата звернення: 10.03.2020).

¹²⁷ Великий голод в Україні 1932–1933 років. У IV т. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. / вик. дирек. Комісії Джеймс Мейс; наук. ред. С.В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: «Києво-Могилянська академія», 2008. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi->

проаналізувати становище православної церкви та духовенства України в 1932–1933 рр. Зафіксовані свідчення дають змогу відчутти переживання які завдавали людям, розпач від руйнування святинь та заборону шанувати усталені традиції.

Протягом 1999–2007 рр. Запорізьким науковим товариством імені Я.П. Новицького, Міжнародною громадською організацією «Інститут україніки», Інститутом української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України та Інститутом усної історії Запорізького національного університету проводилася плідна робота з вивчення історії Степової України. Результатом багаторічної праці стало десятитомне видання матеріалів «Усна історія Степової України»¹²⁸. Видання знайомить з історією життя людей різних селищ та міст Південної України. Окрім згадок про національні традиції, життя при різних політичних режимах та викладу власних думок, жителі часто згадують вражаючі факти про церковне життя у зазначених нами хронологічних рамках. Типовість розповідей про зруйнування церков, перетворення їх на різні сховища чи будинки культури є важливим джерелом, які разом з документами реконструюють повномасштабну картину подій.

З 2007 по 2009 рр. Бердянським державним педагогічним університетом було здійснено ряд експедицій в села Північного Приазов'я. Як результат, завдяки підтримці Бердянського осередку наукового товариства імені Я.П. Новицького, у 2009 р. було опубліковано збірку «Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї. Матеріали історико-археографічних експедицій»¹²⁹ та збірку «Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї. Бердянський вимір»¹³⁰ упорядниками якої виступили бердянські дослідники І.І. Лиман та В.М. Константінова. У збірниках окрім урбанізаційних процесів та

---

bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21STR=0009817 (дата звернення: 25.02.2019).

¹²⁸ Усна історія Степової України. У 10 т. URL: <http://uamoderna.com/biblioteka/usna-istoriya-stepovoi-ukraini> (дата звернення: 15.02.2019).

¹²⁹ Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї: матеріали історико-археографічних експедицій / упоряд. В.М. Константінова. Запоріжжя : АА Тандем, 2009. 532 с.

¹³⁰ Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї. Бердянський вимір / упоряд. І.І. Лиман, В.М. Константінова. Запоріжжя : «АА Тандем», 2009. 302 с.

духовного життя, респонденти побіжно згадували і про церкву та релігійне повсякдення напередодні та під час Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.

«Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках»¹³¹ під редакцією професорки В. Борисенко; «33-й: голод: народна книга-меморіал»¹³², «Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців»¹³³, «Голодомор 1932–1933 років на Сумщині»¹³⁴ містять свідчення очевидців Голодомору, які діляться своїми згадками про релігійне життя, роздумами стосовно політики комуністичної партії щодо нищення церкви та дискримінації священнослужителів.

Таким чином, кожна зі збірок усноісторичних свідчень є важливою для характеристики та реконструкції релігійного життя за часів більшовицької влади у зазначені хронологічні рамки.

Загальна атмосфера тогочасного церковного життя згадана і у *літературних працях*. Особливістю цих робіт є те, що вони відображають події 1932–1933 рр., ґрунтуючись на власних спогадах або зібраних усноісторичних матеріалах.

Ми вже згадували роман «Жовтий князь» Василя Барки. У ньому на основі спогадів очевидців було описано не лише страшні події Голодомору, знуцання радянської держави над українською нацією, а й релігійне життя, перетворення церкви на склад, ставлення віруючих до церкви та священника, їх бажання врятувати церковне майно внаслідок закриття церкви.

У повісті «Христос Воскрес!: повість на основі дійсних подій із днів жорстокого переслідування УПЦ більшовиками»¹³⁵ відображене життя священника УПЦ Симона, який зіштовхнувся з реаліями більшовицького терору,

¹³¹ Борисенко В.В. Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. Київ : ВД «Стилос», 2007. 288 с.

¹³² 33-й: голод: народна книга-меморіал / упоряд. Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк. Київ : Рад. письменник, 1991. 584 с.

¹³³ Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. Свідчення, коментарі / упоряд. Т. Поліщук. Асоціація дослідників голодоморів в Україні. Харків : Вид. часопису «Березіль», 2006. 416 с.

¹³⁴ Голодомор 1932–1933 років на Сумщині / упоряд. Л.А. Покидченко. Суми : Вид-во «Ярославна», 2006. 356 с.

¹³⁵ Смерека В. Христос воскрес!: повість на основі дійсних подій із днів жорстокого переслідування УПЦ більшовиками. Торонто : Вид-во ОО. Василіян, 1970. 133 с.

від якого страждав не лише він, а й його родина. Автором цієї роботи є Віра Смерека, уродженка Сумської області, яка народилася в родині священника УАПЦ та на власні очі бачила умови, в яких опинилася церква та духовенство.

Таким чином, основу джерельної бази дослідження склали опубліковані та неопубліковані матеріали. Численні, масові та унікальні джерела, різні за походженням, видовою належністю, територією поширення, спрямованістю на аудиторію тощо. Архівні документи партійно-державних та місцевих радянських установ, що зберігаються в центральних та обласних архівах України. Важливу інформацію з антицерковної роботи більшовиків під час Голодомору відображає преса. Джерела особового походження, серед яких свідчення очевидців, спогади Д. Бурка, С. Старіва, епістолярії митрополита В. Липківського, протоієрея Д. Галевича та щоденники, власники яких мали різний соціальний статус, є важливими для реконструкції становища церкви, релігійних традицій віруючих.

Використаний комплекс джерел, який був поділений на логічні групи, надав можливість проаналізувати зміни у становищі церкви, деформації релігійного життя віруючих, відтворити морально-психологічний стан духовенства у роки штучного голоду.

1.3. Методологічна основа дослідження

Під час написання дисертаційного дослідження ми ґрунтувалися на загальнонаукових принципах об'єктивності, системності, історизму, функціональності, термінологічності. На нашу думку вказані принципи допоможуть максимально точно реконструювати становище церкви, суспільно-політичне та економічне життя духовенства різної конфесійної приналежності впродовж 1932–1933 рр.

Використовуючи принцип *об'єктивності*, нами було залучено джерельну базу в обсязі, необхідному для отримання сукупності наукових фактів, враховано їх репрезентативний рівень. Цей метод дає змогу охарактеризувати весь спектр суперечностей в концепті «держава-церква-суспільство» в зазначений період.

Принцип системності орієнтує враховувати багатофакторність історичних процесів. Завдяки яким здійснена спроба реконструювати умови в яких опинялося духовенство та віруючі за часів радянського тоталітаризму, яким чином дезорганізаційні процеси впливали на церкву. Терор радянської влади впливав на духовенство, віруючих, що в свою чергу негативно відображалося на церкві в цілому. Взаємозв'язок між ними деформувався, що і призводило до деструктивних змін цієї системи.

Враховуючи принцип *історизму*, ми розглядали матеріал у хронологічній і логічній послідовності, з урахуванням взаємозумовленості складових елементів історичного процесу. Матеріальне та моральне становище духовенства, участь священників у суспільно-політичному процесі розглядаються у динаміці беручи до уваги риси конкретного періоду історії.

Принцип *термінологічності* передбачає вивчення понятійного апарату на якому базується дослідження. В наслідок цього принципу, нами було проаналізовано найбільш вживані терміни та поняття, розкрита їх суть.

Завдяки принципу *опори на історичні джерела* та їх аналізу вдалося дізнатися про події, які безпосередньо пов'язані зі становищем церкви в умовах Голодомору 1932–1933 рр. Відтак, всі твердження, наведені у роботі спираються на конкретне джерело. Використання цього принципу дозволило нам оцінити події спираючись на первинні джерела, а не на їх переосмислення іншими дослідниками.

Реалізація вказаних принципів неможлива без застосування загальнонаукових та спеціально-історичних (проблемно-хронологічний, порівняльний, критичного аналізу, діахронний, біографічної евристики) методів пізнання.

Були використані загальноісторичні методи, серед яких *проблемно-хронологічний*, необхідний аби надати кожному розділу дисертаційного дослідження характер групової розробки пов'язаних між собою проблем та простежити вплив політики радянської влади на становище духовенства та церкви

в цілому. Таким чином, вдалося сформулювати назви розділів та підрозділів дисертації, проаналізувати різні аспекти однієї проблеми.

Порівняльний метод дав змогу охарактеризувати кількісні зміни в функціонуванні церков, порівняти алгоритми закриття церков різних течій, зречень священнослужителів від сану в період Голодомору 1932–1933 рр. у порівнянні з попередніми роками.

Завдяки методу *критичного аналізу* під час опрацювання засобів масової інформації, особливо – преси, здійснена спроба виокремити реальні причини здійснення тих чи інших вчинків духовенством та вірянами в умовах масового «упокорення голодом», зречення сану. Здійснено перевірку достовірності усних свідчень очевидців на основі їх типовості та повторюваності.

Завдяки *діахронному методу* вдалося проаналізувати низку заходів (правових, адміністративних) радянської держави проти церкви та духовенства. Рівномірно висвітлити антицерковні кампанії – антиріздвяні та антивеликодні заходи, штурмові недільники, форми тиску на духовенство, що проявлявся в економічному (натуральному, грошовому), адміністративному, репресивному, який у свою чергу поділяється на моральний (атеїстична пропаганда, образи) та фізичний (побиття, арешти, заслання, вбивства).

У результаті застосування методу *бібліографічної евристики* (історіографічної традиції) опрацьовано широкий комплекс літератури дотичний до теми дослідження. Метод бібліографічної евристики дав можливість визначити ступінь наукового дослідження проблеми.

Оскільки дисертаційне дослідження виконано в міждисциплінарному полі гуманітарного знання, то в роботі було застосовано історико-антропологічний, мікроісторичний підходи.

У роботі чітко простежується *культурно-історична антропологія*. Основна увага – людині. Звернемо увагу на життя духовенства та віруючих у контексті національної трагедії 1930-х років, аби прийти до більш ґрунтовних узагальнень.

Ми спробували визначити статус духовенства 1930-х рр. і його місце в суспільстві, показати його ставлення до побутових проблем; стосунки з владою та

державою. З'ясовуємо, яку поведінку вони обирали під впливом пропаганди та фізичного знищення.

Аналізуючи життя духовенства в умовах Голодомору, ми звертаємо увагу на так звану *фізичну антропологию*. У контексті цього характеризуємо який одяг носили священнослужителі, як харчувалися, які проблеми виникали з житлом, адже часто священнослужителі не мали власного будинку та змушені були винаймати житло. У зв'язку з атеїстичним курсом та посиленням тиску, влада забороняла громадянам пускати до себе священників під загрозою штрафів чи ув'язнення. Аналізуємо як Голодомор та тиск влади впливав на дотримання священниками та віруючими життєвих норм і традицій (зокрема – посту) і т.ін.

У контексті культурно-історичної антропології стверджуємо про формування так званої *техніки образ*. В ході активної атеїстичної пропаганди представники влади, партійці, комсомольці паплюжили церковне майно, використовували лайливі слова, співали у храмі чи біля нього антицерковні пісні, перевдягалися в одяг священнослужителів та саркастично висміювали їх діяльність. З метою принизити священників у документах, зверненнях, газетах батюшок називали «попами».

Говорячи про *історію поведінки*, зазначаємо, що турботи про життєві потреби засмучували священнослужителів. В умовах матеріальної скрути, яку навмисно створювала радянська система, відсутності житла, важко було виконувати настанови Біблії. У цей час священнослужителі опинялися перед важким вибором: зректися сану і тим самим порушити настанови Святого письма та вберегти себе і сім'ю від нападок, чи залишитися при своїх переконаннях та продовжувати відстоювати свої ідеали.

Мікроісторичний підхід дозволив прослідкувати особисті долі окремих священнослужителів різних конфесій, їх ставлення до експериментів влади, свавілля на місцях. Зокрема, на конкретних прикладах простежено, як представники влади самовільно накладали податки, здійснювали рукоприкладство по відношенню до священнослужителів. Вказаний підхід важливий в аналізі

джерел особового походження, які дають можливість відчутти внутрішні переживання людини, її ставлення до проблем та намагання подолати їх.

Метод *гендерного аналізу* дає підстави стверджувати, що у відстоюванні інтересів церков та священнослужителів основна ініціатива йшла від жінок. «Жіночі бунти» були відображенням складних перепитій життя, пов'язаних із соціальними, економічними, релігійними негараздами.

У контексті дослідження становища церкви в умовах Голодомору 1932–1933 рр. варто також проаналізувати найбільш вживані терміни які зустрічаються в роботі. Зокрема, такі як Голодомор, геноцид, церква, духовенство, священнослужителі, віруючі, пропаганда, опір, репресії, контрреволюція.

Термін «Голодомор», означає «штучно створений масовий голод з метою винищення населення внаслідок голодної смерті»¹³⁶. Підтримуючи позицію правозахисника Р. Лемкіна та істориків Р. Сербіна, Ю.І. Шаповала, у дисертаційному дослідженні під терміном «Голодомор» розуміємо не лише фізичне винищення на тлі примусового відібрання продовольства, а й викорінення духовної складової українського народу, її ідентичності.

Нагадаємо, що відомий правозахисник Р. Лемкін, аналізуючи Голодомор 1932–1933 рр. в УСРР, у 1944 р. увів до наукового вжитку термін «геноцид». За словами вченого, він означає «координоване планування різних дій спрямованих на знищення основоположних основ життя національних груп, з метою повного винищення самих цих груп»¹³⁷. У роботі «Радянський геноцид в Україні» Р. Лемкін виділив чотири складові українського геноциду. Важливе місце він відводив нищенню церкви, інтелігенції, яке було часткою цієї церкви, духовенства, котре в Україні являлося невіддільним і від інтелігенції та від селянства¹³⁸. З нагоди вшанування двадцятої річниці Голодомору, у 1953 р. американський юрист заявив: «якщо радянська програма досягне успіху, якщо

¹³⁶ Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. С. 141.

¹³⁷ Український інститут національної пам'яті. Люди правди: Рафаель Лемкін. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/lyudi-pravdi-rafael-lemkin> (дата звернення: 12.02.2020).

¹³⁸ Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Lemkin_Rafal/Radianskyi_henotsyd_v_Ukraini.pdf?PHPSESSID=c8847f14bd6d02223eae3ed08affae3 (дата звернення: 12.02.2020).

інтелігенцію, священників і селян вдасться ліквідувати, Україна загине так само, наче було б убито усіх без винятку українців...»¹³⁹. Р. Сербин у контексті аналізу політики радянської влади по відношенню до України слушно зауважив, що Голодомор був геноцидом проти української нації¹⁴⁰.

З 2006 р. в Україні на законодавчому рівні Голодомор 1932–1933 рр. визнано геноцидом українського народу¹⁴¹. Таким чином, під терміном «геноцид» розуміємо народобивство, або ж, як пояснює словник української мови, – «винищення окремих груп населення за расовими, національними, релігійними мотивами»¹⁴².

Термін «церква» в академічному словнику має два значення: 1) релігійна організація духівництва і віруючих, об'єднана спільністю вірувань і обрядовості. 2) будівля, в якій відбувається християнське богослужіння¹⁴³. Підтримуючу позицію дослідника В.О. Оліцького, під терміном «церква» розуміємо не лише релігійну організацію або споруду, а, насамперед соціальний інститут, який покликаний не лише вдовольняти релігійні потреби населення, але й виконувати ряд функцій, серед яких – культурно-просвітницьку та соціальну¹⁴⁴.

Вживаним у дослідженні є терміни «духовенство», «священник». Відповідно до словника української мови, «духовенство» трактується як служителі релігійного культу¹⁴⁵. Зазначимо, що у радянській державі в офіційних документах професію священників вказували саме як «служителі релігійного культу». Термін «священник» – служитель культу православної церкви за саном середній між дияконом і єпископом, а також особа, що має цей сан; служитель

¹³⁹ Кульчицький С. Обґрунтування Голодомору 1932–1933рр. як геноциду у світлі концепцій Р. Конквеста й Р. Лемкіна URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Stanslav_Kulchytskyi/Obgruntuvannia_Holodomoru_1932_1933_rr_iak_hen_otsydu_u_svitli_kontseptsii_R_Konkvesta_i_R_Lemkina.pdf? (дата звернення: 13.02.2020).

¹⁴⁰ Сербин Р. Геноцид – це більше, ніж голод. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28139580.html> (дата звернення: 04.07.2020).

¹⁴¹ Про Голодомор 1932–1933 років в Україні. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text> (дата звернення: 03.06.2020).

¹⁴² Словник української мови. В 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1980. Т. 11. С. 675.

¹⁴³ Там само. С. 202.

¹⁴⁴ Оліцький В.О. Репресії проти православної церкви... С. 50.

¹⁴⁵ Словник української мови... 1973. Т. 4. С. 393–394.

культу, який відправляє церковну службу; ієрей¹⁴⁶. Зауважимо, що в дисертаційному дослідженні ми звертаємо увагу на священника як на людину, котра активно допомагає іншим у складні часи, має власну життєву позицію, переживання, а не лише як на особу, що здійснює церковну службу.

Характеризуючи становище церкви в умовах Голодомору, ми звертаємо увагу не лише на православ'я, але й на долю духовенства та церков різних конфесій, тож доречно було б роз'яснити, такі поняття як «ксьондз», «патер», «прелат». Відповідно до тлумачного словника, «ксьондз» – це польський католицький священник¹⁴⁷. «Патер» – католицький монах у сані диякона або ієрея, а також католицький священник взагалі¹⁴⁸. «Прелат» – в католицькій та англіканській церквах титул представника вищого духовенства¹⁴⁹.

У дослідженні, спираючись переважно на джерела усної історії, ми звернемо увагу й на життя віруючих в умовах Голодомору. Розглянемо, як цю дефініцію трактує словник з української мови. «Віруючий» – людина, що визнає існування бога; релігійна людина¹⁵⁰.

Одним із основних завдань дослідження є характеристика репресивної системи радянської влади проти церкви та релігійних діячів. Тому зупинимо увагу на тлумаченні терміну «репресія». У аналітичному огляді «Незаконні політичні репресії 1920-1950-х років в Україні та проблеми національної пам'яті» ініційованому Українським інститутом національної пам'яті «репресії» розглядаються як «мотивоване застосування радянською державою на підставі антигуманних законів або у позазаконному порядку різноманітних форм розправи (позбавлення волі, депортації, обмеження свободи пересування)...»¹⁵¹. Згідно зі словником української мови, вказаний термін має однозначне визначення – захід

¹⁴⁶ Там само. 1978. Т. 9. С. 106.

¹⁴⁷ Там само. 1973. Т. 4. С. 380.

¹⁴⁸ Там само. 1975. Т. 6. С. 93.

¹⁴⁹ Там само. 1976. Т. 7. С. 535.

¹⁵⁰ Там само. 1970. Т. 1. С. 682.

¹⁵¹ Веденєєв Д.В. Незаконні політичні репресії 1920-1950-х років в Україні та проблеми національної пам'яті URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1650.htm> (дата звернення 10.07.2020).

державного примусу, покарання¹⁵². У такому розумінні вживатимемо термін у дисертаційному дослідженні.

Ще один термін, який часто використовується у роботі, це «пропаганда». Радянською владою було ініційовано створення безвірницьких осередків, які мали за будь-якої можливості ідеологічно знищувати релігію та підривати авторитет церкви й релігійних діячів. У контексті цього активно застосовувалася антирелігійна пропаганда, яка повинна була в невибагливій формі демонструвати «експлуататорську» суть релігії. У тлумачному словнику знаходимо декілька пояснень терміну: 1) поширення і постійне, глибоке та детальне розяснення яких-небудь ідей, поглядів, знань; 2) ідейний вплив на широкі маси або певні групи людей, що носить політичний або релігійний характер (*у такому розумінні вживатимемо термін у дисертаційному дослідженні – Т.Г.*); 3) система засобів масового поширення ідей, поглядів і т. ін.¹⁵³. Вказані пояснення є близькими і не суперечать одне одному.

Аналізуючи політику радянської влади по відношенню до духовенства та віруючих, спроби останніх боротися за свої права та священнослужителів звернемо увагу на таке поняття як «опір». Воно характеризує здатність «протистояти, протидіяти, боротися, змагатися з кимось/чимось»¹⁵⁴. В нашому випадку під цим терміном розуміємо протистояння релігійних осередків безжальній та безкарній політиці радянської влади.

Не оминемо увагою ще одне поняття, яке широко маркувалося радянською владою та відповідними силовими структурами, а саме – «контрреволюціонер». У словнику української мови знаходимо просте та зрозуміле тлумачення – той, хто допомагає або сприяє контрреволюції¹⁵⁵. Зауважимо, що всі, хто був незгодним з радянською владою та мав власне бачення певних суспільно-політичних подій, одразу «заробляв» відповідне клеймо. Тому не дивно, що духовенство, яке мало власну ідеологію та систему цінностей, потрапляло у немилість більшовиків.

¹⁵² Словник української мови... 1977. Т. 8. С. 511.

¹⁵³ Там само. С. 246.

¹⁵⁴ Там само. 1974. Т. 5. С. 713.

¹⁵⁵ Там само. 1973. Т. 4. С. 271.

Використання широкого спектру методів у роботі дозволило різносторонньо і цілісно проаналізувати голодоморну стратегію більшовицької влади по відношенню до церкви та релігійних діячів.

Основоположними визначено принципи об'єктивності, системності, історизму, функціональності, термінологічності. Ідея культурно-історичної антропології дала можливість сфокусувати дослідницьку увагу на найменш розробленому в історіографічному аспекті житті духовенства та віруючих у контексті трагедії 1930-х років.

Таким чином, методологія дослідження ґрунтується на системі принципів, підходів та методів наукового пізнання, які дають можливість досягти поставленої мети.

Узагальнюючи аналіз теоретико-методологічних аспектів теми нашого дослідження приходимо до висновків що спонукають до її вивчення.

***

Отже, історіографію проблеми «Церква в умовах Голодомору» можна поділити на декілька напрямків. Радянська історіографія була спрямованою на висвітлення церковних питань виключно в заідеологізованому, антирелігійному, методологічно законсервованому аспекті. Становище церкви у зазначені 1932–1933 рр. не розглядалося, оскільки явище Голодомору ігнорувалося як факт.

Зарубіжна історіографія започаткувала розгляд проблеми Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду проти української нації.

Поштовх до активного висвітлення цієї проблеми сучасними українським дослідникам надали праці діаспорних та зарубіжних науковців. Вони поклали початок вивчення не лише соціально-політичних причин Голодомору, але й духовної складової в умовах тоталітарного режиму. Від початку ці дослідження носили фрагментарний характер у контексті вивчення державно-церковних відносин. Та накопичення джерельної бази, залучення краєзнавчих здобутків значно розширили потенційне коло проблем. Історіографія української діаспори однією з перших привернула увагу науковців до репресивної політики радянської

влади проти церкви. Переважно розглядаючи історію гонінь на УАПЦ, дослідники здійснили спробу показати вплив Голодомору на православну церкву.

Якщо з кінця 1980-х рр. дослідники акцентували увагу виключно на вивчення історії православ'я як опори української нації, то з кінця 1990-х рр. починають з'являтися праці, присвячені церкві та віруючим національних меншин. Новітні тенденції спонукали дослідників останнього десятиліття вивчати проблему у мікроісторичному вимірі, з урахуванням настроїв, поглядів, проблем повсякдення. У той же час поза дослідницькою увагою перебуває проблема опору духовенства, віруючих антирелігійним, антигуманним діям влади у роки Голодомору-геноциду, деструкційних проявів у церковному середовищі.

Основу джерельної бази дисертаційного дослідження склали опубліковані збірники, архівні документи, які дають можливість проаналізувати свідомий та запланований тиск радянської влади на церкву та священнослужителів. Потужним джерелом у дослідженні репресивної політики влади є кримінальні справи на представників церков. Обмеженість архівної бази частково компенсують наративи, матеріали усної історії, які, на відміну від офіційних документів, передають відчуття, атмосферу та настрої того, хто продукував це джерело. Широкий спектр залучених джерел дає змогу об'єктивно та аргументовано розглянути проблему «Церква в умовах Голодомору».

До методології дослідження увійшли принципи та методи, які дозволили вирішити поставлену дослідницьку мету та завдання. У роботі були використані принципи: об'єктивності, системності, історизму, функціональності, термінологічності та загальнонаукові й спеціально історичні (проблемно-хронологічний, ретроспективний, критичного аналізу, історико-порівняльний, біографічний) методи наукового пізнання.

РОЗДІЛ 2. РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ ПРОТИ ЦЕРКВИ ТА РЕЛІГІЙНИХ ДІЯЧІВ ЯК СКЛАДОВА ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ 1932–1933 РР.

2.1. Правові та адміністративні обмеження діяльності релігійних організацій

Прихід до влади більшовиків у 1917 р. внаслідок жовтневого перевороту ознаменував собою етап кривавих розправ над всіма «непокірними» – тими, хто не був осторонь, діяв на користь власного майбутнього і своєї совісті. Соціальні експерименти, серед яких голодомори та репресії, стали страшною реальністю союзних республік. Головне місце у цих експериментах займала Україна.

Щоб знищити українську націю, необхідно було ліквідувати те, на чому вона трималася. Так як українці з давніх часів були глибоко віруючими, богобоязливими то їх оплотом була церква. Протягом 1920–1930-х рр. комуністична партія цілеспрямовано знищувала церкву як соціальний інститут, ставлячи за мету не тільки зменшити вплив релігії на суспільство, «відшліфувати селянські уми» України від віри у Бога, а й надламати опору – «душу» українського народу.

В період загострення соціальних відносин, які були спровоковані початком колективізації 1928 р. та боротьби з куркульством як класу, церква і представники духовенства були розцінені прибічниками куркульства, а тому мали бути «цілковито викорінені» та позбавлені можливості впливу на віруючих. Складовою репресивної політики радянської влади по відношенню до церкви був Голодомор-геноцид 1932–1933 рр.

В 1929 р. у зв'язку з відмовою від нової економічної політики та переходом радянської влади на рейки сталінської модернізації, під тотальний прес – аж до фізичного винищення, потрапила у першу чергу українська церква, яку асоціювали з «агентурою української буржуазії». Репресивний тиск влади призводив до морального та фізичного знесилення віруючих.

У постанові ЦК ВКП(б) «Про заходи посилення антирелігійної роботи», що була прийнята 24 січня 1929 р., зазначалось, що «релігійні організації (церковні ради, синагогальні громади і т. ін.) є єдиною легально діючою контрреволюційною організацією, що має вплив на маси» (з російської. – Т.Г.)¹⁵⁶. Відповідно, владою було застосовано різні прийоми по зменшенню цього впливу. Частково це вдалося зробити внаслідок припинення функціонування церков.

У «рік великого перелому» (1929 р.) розпочинається «штурм» у закритті церков. Згідно з дослідженнями О.М. Ігнатуші, якщо протягом 1925–1928 рр. в Україні було закрито 229 церков, то лише за один 1929 рік припинило функціонувати 136!¹⁵⁷ [Додаток А]. Ефект від руйнації храмів був резонансним, адже руйнувалася одна з основ православ'я – церква як «дім Божий»¹⁵⁸.

У грудні 1929 р. нарком внутрішніх справ України Всеволод Балицький підписав «Положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адміністративними органами складу релігійних громад та служників культу». Згідно з цим документом, владні органи могли ініціювати закриття церковних приміщень – формально, навіть не прикриваючись рішеннями місцевих активістів-атеїстів, головне – обґрунтувати доцільність такого рішення. У документі зазначалося: «закриття молитовного будинку може бути порушене державними установами, якщо закриття потрібно з міркувань державної ваги (підкреслення наше – Т.Г.), наприклад для збудування на тому місці заводу, електростанції і ін. У такому разі питання про закриття даної молитовні безпосередньо вирішує президія окрвиконкому...»¹⁵⁹. Звичайно,

¹⁵⁶ Про заходи посилення антирелігійної роботи. URL: <http://istmat.info/node/59437> (дата звернення: 09.10.2019).

¹⁵⁷ Ігнатуша О.М. Інституційний розкол... С. 244.

¹⁵⁸ Ігнатуша О.М. Закриття церков і релігійна свідомість: 20–30-ті рр. ХХ ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. 2009. Вип. 1. С. 76.

¹⁵⁹ Положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адміністративними органами складу релігійних громад та служників культу 1930 року від 29 грудня 1929 р. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2005. № 1/2 (24/25). С. 82.

такі спроби закрити церкви нашо́вхнулися на спротив. Секретаріат ВУЦВК пото́пав у листах-скаргах від духовенства та релігійних громад¹⁶⁰.

У той же час самовільне закриття церков місцевими партійними чиновниками давало можливість вищим органам влади звинувачувати «низи» у переги́нах церковної політики¹⁶¹. Аналізуючи ряд документів, ми звернули увагу на те, що місцева влада, зокрема – сільські ради, без будь-якого погодження з вищим керівництвом, самостійно приймала рішення про закриття церков і молитовних будинків. У свою чергу, відділ культів просив пояснити, хто давав розпорядження на подібні ініціативи закриття¹⁶².

У постанові «Про боротьбу з викривленням партлінії в колгоспному русі» (14 березня 1930 р.) йшлося про недопустимі викривлення партійної лінії в області боротьби з релігійними організаціями, в тому числі – й адміністративне закриття церков без згоди більшості: «ЦК зобов'язує партійні організації... рішуче припинити практику закриття церков в адміністративному порядку, фіктивно прикриваючись суспільно-добровільним бажанням населення»(з російської. – Т.Г.)¹⁶³. Ця постанова мала б призупинити свавільне закриття храмів. Але, на думку В.О. Пащенко, постанова була далекою від практичного втілення¹⁶⁴. Кампанія по закриттю церков йшла повним ходом. Якщо в 1930 р. було закрито 234 церкви, то вже у 1932 р. – близько 1 000¹⁶⁵[Додаток Б].

Постанови та інструкції вищих органів насправді були лише прикриттям, і не зобов'язували місцеве керівництво припинити адміністративний тиск на церковні організації. Вони навпаки були активно використанні органами влади,

¹⁶⁰ Нестуля О.О. Доля церковної старовини... Ч. 2. С. 57.

¹⁶¹ Ігнатуша О.М. Інституційний розкол... С. 235.

¹⁶² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). Ф. 1. Оп. 6. Спр. 218. Арк. 4.

¹⁶³ Про боротьбу з викривленням партлінії в колгоспному русі. URL: <http://istmat.info/node/45316> (дата звернення: 09.10.2019).

¹⁶⁴ Пащенко В.О. Свобода совісті в Україні... С. 141.

¹⁶⁵ Нестуля О.О. Доля церковної старовини...Ч. 2. С. 57.

аби знищити так званого класового ворога – релігію, і церкву – як середовище злісної агітації проти радянської влади¹⁶⁶.

Влучною у контексті вищесказаного, на наш погляд, є думка В.О. Пащенко та А.М. Киридон про те, що терор 1930-х рр. «став логічним продовженням політики насильства, яка характеризувала весь період радянської влади і свідчила про цілковите безсилля особи перед державним беззаконням»¹⁶⁷.

Внаслідок атеїстичної кампанії радянської влади долі церков міст та сіл УСРР ставали тотожними одна одній. У першу чергу закриті в адміністративному порядку храми перетворювали на заклади культури¹⁶⁸ – клуби, музеї, театри, кінотеатри, або освіти¹⁶⁹ – школи, училища. Радянська влада «дуже переймалася» культурним розвитком робітників заводів та колективізованих селян. Відповідно, Секретаріат ВУЦВК спонукав окрвиконками найшвидше перетворювати «колишні осередки дурману» в будинки пролетарської культури та розваги¹⁷⁰. Такі перетворення, за дослідженнями Д.В. Веденєєва, супроводжувалися насадженням ідеологізованих культур, а саме – урочистими зборами, масовими гуляннями, виконанням Інтернаціоналу і т.п.¹⁷¹. Майже у кожному населеному пункті УСРР церкві знаходили різноманітне застосування.

У селі Медведівці Антонівського району Вінницької області місцеву церкву перетворили на клуб «Колективіст». Згідно з протоколом Антонівського райвиконкому, 98 % колективізованого населення віком від 18 до 70 років відмовилося від церкви та священника, і вимагало її переоблаштування¹⁷². Секретаріат ВУЦВК не заперечував рішення, посилаючись на статтю 373 адміністративного кодексу УСРР. Зауважимо, що згідно з цією статтею, якщо

¹⁶⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5309. Арк. 8.

¹⁶⁷ Пащенко В.О. Киридон А.М. Більшовицька держава... С. 252.

¹⁶⁸ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 8. Спр. 131, 182, 197, 202, 206; Оп. 9. Спр. 16, 32, 45, 51, 88, 90, 96.

Інтерв'ю SW62. Галина Біловус, 1927 р. н. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 3. 2008. С. 12.; Інтерв'ю. Пензій Домаха Микитівна, 1914 р.н, Пензій Марія Микитівна, 1930 р. н. *Усна історія Степової України*. Т. 3. Запоріжжя : Тандем, 2008. С. 99.

¹⁶⁹ ЦДАГО України. Оп. 8. Спр. 135, 149; Оп. 9. Спр. 33, 36, 37, 69, 85.

¹⁷⁰ Нестуля О.О. Доля церковної старовини... Ч. 2. С. 57.

¹⁷¹ Веденєєв Д.В. Політика радянської держави із знищення православних храмів в Україні: механізм та духовно-культурні наслідки (1920-ті – 1965 рр.). *Культура і сучасність*. 2019. № 2. С. 6.

¹⁷² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 15. Арк. 8.

протягом місяця з дня публікації не буде бажаючих взяти молитовний будинок під свою опіку то «відповідний окружний виконавчий комітет... може використати цю молитовню під громадські потреби»¹⁷³, що і було зроблено. Зазначимо, що у подібних ситуаціях переважну більшість підписів за закриття церкви ставила молодь віком від 18 років, люди похилого віку – значно менше.

Вище описана ситуація не є дивиною, адже атеїстична кампанія комуністичної партії, яка була націлена у першу чергу на молодь, від якої залежало соціалістичне майбутнє країни, мала певні результати. Проаналізовані архівні справи свідчать, що ініціаторами закриття церков була молодь, яка підхоплювала хвилю антирелігійної пропаганди. Так, у грудні 1932 р. робітники шахти «Капітальної» у Макіївці, у листі до ВУЦВК зауважували про шкоду церкви та її контрреволюційну налаштованість, вимагали «давати нещадну відсіч опору капіталістично-куркульським елементам та їх агентури – контрреволюціонерам і церковних клікуш», і «наполегливо просили закрити церкву на шахті»¹⁷⁴.

Студенти морського технікуму Одеси зверталися до міськради та зауважували про шкідливий вплив релігії: «...Релігія під час нашого будівництва являється гальмом на користь класовому ворогу. Робітник який не викинув релігію, під час свят робить прогули, або з'являється на роботу п'яним і ламає станок, утворює брак та інше... вимагаємо зачинення будинку духовної отрути» (*підкреслення наше – Т.Г.*)¹⁷⁵. Це емоційне звернення являється яскравим прикладом атеїстичної свідомості, яку формувала влада. Образ «шкідника» буде довго асоціюватися саме з віруючою людиною.

Протягом 1930-х рр. церкви закривали за найменшим приводом. Зауважимо, що закриття церков у місті та селі дещо відрізнялися. Зокрема, у містах знищення чи переоблаштування церкви супроводжувалося офіційними розпорядженнями партійної верхівки, які були націлені на «благоустрій» міст. У селищах ситуація

¹⁷³Адміністративний кодекс УСРР. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP270014.html (дата звернення: 15.05.2020).

¹⁷⁴ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 127. Арк. 102.

¹⁷⁵ Там само. Спр. 178. Арк. 9.

була набагато простішою, в адміністративному порядку сільськими радами видавалися тотожні она одній постанови про ліквідацію церкви.

Часто, аби закрити церкви, місцеве партійне керівництво забов'язувало релігійну громаду у короткий термін – тиждень, п'ять чи три дні, зробити ремонт. Інколи ВУЦВК дізнавався про це майже в останню чергу, або робив вигляд, коли зневірені члени громади писали з проханням допомогти. У свою чергу, інспектори давали примітивні вказівки, які наділі ігнорувалися, бо були занадто формальними. Зокрема, відділ культів, звертаючись до Харківського облвиконкому, зазначав: «ВУЦВК просить уважно перевірити коли молитовний будинок своїм станом дійсно загрожує громадській небезпеці, справу про закриття треба оформити за порядком ст. 373 адм[іністративного] кодексу. Коли цього немає, молитовний будинок треба негайно відкрити»¹⁷⁶. Але, як показувала практика, громади не мали змоги виділити значну суму на ремонт, а тому, здійснивши відповідний технічний огляд стану будівлі, церкви закривали і водночас використовували для громадських потреб.

Лінію партії на знищення церковного життя підкреслює випадок, який стався у селі Галки на Чернігівщині. Комісія сільської ради запропонувала церковній раді за п'ять днів провести ремонт церкви, в який входило: пофарбувати храм, як ззовні, так і з середині, та відремонтувати огорожу. За короткий термін не було знайдено можливості, аби зробити відповідний ремонт, через що сільська рада відібрала договір, описи у громади, а храм зачинила. Тому близько 1 000 віруючих були позбавлені можливості вдовольняти релігійні потреби. При цьому церквою вчасно сплачувалися всі податки, а приміщення храму знаходилося у нормальному стані і не потребувало капітального ремонту¹⁷⁷.

Декілька місяців (з грудня 1932 р. по лютий 1933 р.) розглядалася справа про закриття Миколаївської церкви в м. Чернігові. Приміщення місцева влада прагнула використати під кінотеатр. Щодо причин, то вони були аналогічні попередньо наведеним нами прикладам. Зокрема, це відмова релігійної громади

¹⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 218. Арк. 12.

¹⁷⁷ Там само. Оп. 9. Спр. 12. Арк. 12.

від користування церквою та її нефункціонування протягом двох років¹⁷⁸. До справи додавалася копія заяви уповноважених п'ятидесятки Миколаївської церкви, де вказано, що церква коштів на утримання приміщення не має, а тому просить храм прийняти у розпорядження Чернігівської міської ради¹⁷⁹. Дивним є відсутність підпису уповноважених та настоятеля громади на документі. Складається враження, що заяву могли друкувати представники влади, яким вигідно було цю церкву закрити. Про brutальні фальсифікації місцевих партійних діячів згадує й О.В. Бойко¹⁸⁰.

Цікавими були аргументи при закритті церкви в селі Старо-Богданівка на Миколаївщині. Зокрема, інспектор культів Миколаївської РВК зауважував, що відвідування вірянами церкви «морально відбивається на житті комуні», яка знаходиться поруч¹⁸¹. Цікаво, як саме проходження повз садиби могло морально пригнічувати «Комінтерн»? На наш погляд, це політичні маніпуляції.

Часто місцеві органи влади, які хотіли чим швидше закрити церкву чи молитовний будинок, спиралися на інструкцію НКВС СРСР, згідно з якою органи НКВС могли закривати церкви до відповідного переліку причин, серед яких – відмова релігійної общини від користування церквою¹⁸². Сільські ради та районні виконкоми неодноразово у документах вказували на «нібито» байдужість самих віруючих до храмів, масову колективізованість населення, яке є свідченням так званої «перемоги над релігією»¹⁸³. Дійсно, на перший погляд представлені документи дають змогу переконатися, що громади знімали з себе відповідальність опікуватися приміщенням. У той же час розуміємо, що це відбувалося в умовах голодних років, які призводило до деформації релігійності на місцях.

Бували випадки, коли сільські ради, аби припинити функціонування церкви, вимагали підписи за закриття навіть від неповнолітніх дітей. Про це у своєму

¹⁷⁸ Там само. Оп. 9. Спр. 94. Арк. 1.

¹⁷⁹ Там само. Арк. 6.

¹⁸⁰ Бойко О.В. Репресії проти православного духовенства і віруючих на Дніпропетровщині у 1929–1941 рр. *Держава та церква на Дніпропетровщині у 1920-х – на початку 1970-х років*. Дніпропетровськ : «Моноліт», 2014. С. 86.

¹⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 202. Арк. 61.

¹⁸² Пашенко В.О. Киридон А.М. *Більшовицька держава...* С. 264.

¹⁸³ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 198. Арк. 19.; Оп. 9. Спр. 27. Арк. 4.

зверненні згадували представники общини Покровської церкви (*село та область у документі вказані нерозбірливо – Т.Г.*). Як зазначали віруючі, все це робилося під тиском¹⁸⁴. На підтвердження збирання підписів у неповнолітніх свідчить заява матері школяра з села Красного нинішньої Донеччини, у якій вона зауважує, що «мого сина 8-ми років вчителька примушувала ставити підпис за закриття церкви, в протилежному випадку погрожувала відібрати книжки...»¹⁸⁵.

Тиску під час збору підписів зазнавало і доросле населення. Для прикладу, у 1933 р. Союз войовничих безвірників ініціював збір підписів за закриття Вознесенського молитвеного будинку у Малій Вергунці, що на Луганщині та використовував методи шантажу і погроз для незгодних. Зокрема, погрожували звільненням з роботи, занесенням в «чорні списки», непомірним податком¹⁸⁶.

Відділ культів ВУЦВК неодноразово вказував на самодіяльність сільських рад, адже до них надходили скарги про закриття молитовень, на які офіційно оформлених справ не було¹⁸⁷.

Окрім переобладнання церков на заклади культури, були й інші способи закрити церкву. Хвороблива уява місцевої влади була різноманітною. Наприклад, на передодні та під час Голодомору, закриті церкви могли служити як приміщенням для навчання, так і звичайнісіньким гаражем! У місті Довбиш на Житомирщині, місцевий собор використовували в якості бази для проходження курсів кавалерійського складу¹⁸⁸.

З Петропавлівської церкви зробили фабрику для фотоапаратів¹⁸⁹, схожа доля спіткала каплицю «Нечаяна радість»¹⁹⁰. На лазню перетворили синагогу с. Терлиці Київської області¹⁹¹. Києво-Печерську лавру, Володимирський собор перетворили на антирелігійні музеї; Китаївський монастир використали для

¹⁸⁴ Там само. Оп. 7. Спр. 194. Арк. 95.

¹⁸⁵ Там само. Спр. 181. Арк. 22.

¹⁸⁶ Форостюк О.Д. Православная Луганщина в годы гонений и трагических испытаний (1917 – 1988 гг.) Луганск : Редакционное-изд. отдел ЛИВД, 1999. С. 12.

¹⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 171. Арк. 14.

¹⁸⁸ Інтерв'ю ЛН57. Френкін Михайло, 1910 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 2. С. 65.

¹⁸⁹ Інтерв'ю ЛН65. Анонімна оповідачка, 1918 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 2. С. 161.

¹⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 55. Арк. 5.

¹⁹¹ Там само. Спр. 68. Арк. 4.

розширення житлової площі¹⁹². Церкву с. Іванківці місцеві чиновники запропонували використати під електростанцію¹⁹³. Як зауважує Д. Бурко, «глум та руїна посіли й Братський Богоявленський монастир»¹⁹⁴.

На Харківщині у церковному приміщенні розмістилася сторожка, туди вганяли трактори¹⁹⁵, іншу церкву переобладнали у склад для бензину¹⁹⁶, з Благовіщенського собору зробили конюшню¹⁹⁷, а з Костянтино-Єленінської церкви – редакцію газети «Радянське село»¹⁹⁸.

У Миргороді – склад пляшок для мінеральної води «Мірад»¹⁹⁹. Покровську церкву у Полтаві використовували у якості військового госпіталю²⁰⁰.

У селі Мала Білозірка Василівського району Запорізької області – склад ядохімікатів²⁰¹, а у селі Чубарівка Пологівського району – ветеринарну дільницю²⁰². З інших сільських церков робили хати-читальні²⁰³, школи²⁰⁴, та навіть продуктові магазини²⁰⁵.

Згідно з дослідженнями О.М. Ігнатуші, станом на 1 квітня 1936 р. в УСРР діючими залишилися всього 9% від числа церков, що існували до революції²⁰⁶.

Нелегкою склалася доля й представників католицьких громад, які були сформовані на території України історично з другої половини XVIII ст. У 20–х рр. XX ст. найчисельніші парафії римо-католицької церкви були в Одесі, Дніпропетровську та Миколаєві²⁰⁷. Впродовж 1920-х рр. у порівнянні з православною, католицька церква перебувала у відносно захищеному стані.

¹⁹² ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 150. Арк. 44.

¹⁹³ Там само. Спр. 165. Арк. 5.

¹⁹⁴ Бурко Д. протопресв. Українська автокефальна... С. 103.

¹⁹⁵ Інтерв'ю SW68. Анонімний оповідач, 1918 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 3. С. 67.

¹⁹⁶ Інтерв'ю SW63. Шкварченко Євдокія, 1908 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 3. С. 28.

¹⁹⁷ Інтерв'ю LH54. Анонімна оповідачка, 1908 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 2. С. 21.

¹⁹⁸ Пащенко В.О. Киридон А.М. *Більшовицька держава...* С. 238.

¹⁹⁹ Інтерв'ю LH26. Анонімний оповідач, 1910 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 1. С. 477.

²⁰⁰ Нестуля О.О. Церковна старовина Полтавщини (1917–1941 рр.) URL: <http://histpol.pl.ua/ru/lichnosti/yuristy?id=8121> (дата звернення: 12.10. 2019).

²⁰¹ Інтерв'ю. Чигрин Клавдія Василівна, 1926 р. н. *Усна історія Степової України*. Т. 3. С. 28.

²⁰² Інтерв'ю. Барахова Катерина Савішна, 1928 р. н. *Усна історія Степової України*. Т. 7. С. 13.

²⁰³ Інтерв'ю LH18. Анонімний оповідач, 1908 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 1. С. 350.

²⁰⁴ Інтерв'ю SW16. Анонімний оповідач, 1908 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 2. С. 316.

²⁰⁵ Інтерв'ю LH12. Анонімна оповідачка, 1905 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 1. С. 254.

²⁰⁶ Ігнатуша О.М. *Інституційний розкол...* С. 238.

²⁰⁷ Ігнатуша О.М. *Руїнація католицької церкви...* С. 180.

Причиною цьому було партійне табу, яким, за словами дослідниці Н.С. Рубльової, керувався ЦК КП(б)У. Суть «табу» полягала у боязні бути звинуваченими у переслідуваннях за національною ознакою, які на свою користь могли використати іноземні шпигуни. Тому антирелігійну пропаганду радили проводити дуже обережно²⁰⁸.

Голодомор 1932–1933 рр. зніс запобіжники тиску на католицьку церкву, більш бруталнішими стають процеси закриття храмів без причин та будь-яких пояснень. Для прикладу, згідно з дослідженнями Е.В. Бистрицької, якщо до революції 1917 р. в Могильовській єпархії функціонував 331 храм, в яких служило 473 священники, то на 1932 р. в єпархії залишилося 30 католицьких храмів і 16 священників. Спираючись на інформацією МЗС Німеччини, дослідниця зазначає, що на кінець 1932 р. по всій Україні залишилося 25 католицьких духовних отців!²⁰⁹.

Відсутність п'ятидесятки, аварійний стан, невиконання умов статуту, заборгованість та інші надумані причини ставали «ґрунтовними» підставами для закриття, які за своїм характером були типовими та одноманітними. На додачу, секретаріат Президії ВУЦВК дозволив місцевим властям, «порушувати клопотання про зачинення молбудів, які не функціонують понад 3 роки», і сам масово санкціонував «правомірність таких актів»²¹⁰. Яскраві приклади такої «правомірності» можемо спостерігати у ряді архівних документів.

Про відсутність п'ятидесятки та небажання поповнювати її лави зазначено у справі про закриття католицького костьолу у місті Маріуполі Донецької області. У доповідній записці до облвиконкому зазначалося, що представники релігійної громади через брак коштів не в змозі тримати костьол в належному стані та виконувати умови, які були зазначені при реєстрації статуту²¹¹. Підставою послужила заява голови релігійної громади Казимира Сокала, в якій він відмовлявся від своїх обов'язків через ряд причин, зокрема: «у зв'язку з

²⁰⁸ Рубльова Н.С. Антикостьольна кампанія в УСРР... С. 389.

²⁰⁹ Бистрицька Е.В. Політика радянської влади ... С. 28.

²¹⁰ Ігнатуша О.М. Інституційний розкол... С. 249.

²¹¹ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 49. Арк. 6.

несплатою податків, відмови виконувати ремонт, відмовляюся від подальшого зберігання майна ... з огляду на розпад громади, знімаю з себе обов'язки. Прошу міськраду взяти ключі від костелу» (з російської – Т.Г.)²¹². Будівлю костьолу сама громада просила віддати під національний польсько-німецький клуб²¹³. Аналогічна ситуація сталася і з костелом в місті Єнакієво (Рикове) та Ямпілі на Вінничині²¹⁴. Причиною закриття Риківською міською радою було названо відмову п'ятидесятки користуватися приміщенням та робити там ремонт²¹⁵. Тому приміщення костелу було вирішено «передати під культурні потреби»²¹⁶.

Костьол у місті Кременчуці Полтавської області, Кременчуцька міська рада намагалася перетворити на центральний клуб піонерів. На думку влади, вони мали всі підстави на ухвалу такого рішення, адже «лише у окремих осіб із колишньої п'ятидесятки є намір відстоювати справу організації»²¹⁷. Це давало можливість місцевим партійцям формально подати заяву стосовно утримання церкви, на яку, відповідно, ніхто не зголоситься, і тим самим перейняти приміщення храму під своє керівництво.

З 1930 по 1933 рр. розглядалася справа про закриття церкви «Різдва Богородиці» в місті Маріуполі Дніпропетровської області. Відповідно до документу Маріупольської міськради, дана церква заважала будівництву трамвайних колій, що мали пролягати саме там, де стояла церква²¹⁸.

Маємо зауважити, що для населення в 1932–1933 рр., не було ні фізичних можливостей, ні фінансових, аби відремонтувати церкву чи заплатити податок. А тому нерідко в архівних документах можемо зустрічати моменти, коли представники влади використовували це у власних інтересах. Внаслідок цього формувалося враження, що місцеві жителі цілеспрямовано, «за власним бажанням» відмовлялися від користування церквами.

---

²¹² Там само. Арк. 5.

²¹³ Там само. Арк. 8-8зв.

²¹⁴ Там само. Оп. 8. Спр. 133. Арк. 3.

²¹⁵ Там само. Оп. 9. Спр. 48. Арк. 5.

²¹⁶ Там само. Арк. 19.

²¹⁷ Там само. Оп. 7. Спр. 197. Арк. 73.

²¹⁸ Там само. Оп. 9. Спр. 50. Арк. 5.

Зазнали на собі фронтального адміністративного тиску і представники протестантських конфесій України. Їхні молитовні будинки, так само, як і православні та католицькі храми почали закривати «більшовицькими темпами»²¹⁹.

Протестантам за найменших приводів інкримінували вияви політичної опозиційності, ігнорували їхні заяви про політичну лояльність до державної влади. Для прикладу, певний цинізм місцевих органів влади спостерігаємо у ситуації, що сталася з общиною християн баптистів Горлівки. Не маючи власного молитовного будинку, віруючі змушені були не один рік шукати житлові приміщення для релігійних потреб. Звертаючись до різних інстанцій, община все ж змогла домовитися з міською радою. Вклавши гроші у будівництво молитовного будинку, на завершальному етапі у 1932 р. міська рада заявила, що «ваша заява не прийнята до уваги»²²⁰. Постанова Горлівського відділу комунального господарства ще більше підкреслила зневагу до релігійної общини. У документі зауважено, «ураховуючи тяжке житлове становище в районі, Горлівський відділ комунального господарства вважає, що Горлівському району потреби в будинку для християн баптистів не має»²²¹.

Не маючи змоги протистояти натиску влади, євангелістська община менонітів с. Леонідовки Горлівського району Донецької області у 1933 р., передала молитовний будинок сільраді, яка могла на власний розсуд його використовувати, й зокрема, мала на меті перетворити на дитячі яслі²²².

Аналогічна ситуація сталася з молитовним будинком менонітської общини в колонії Нью-Йорк Донецької області. Однією з головних причин закриття було те, що община «по власному бажанню зробили підписку про закриття їх молитовного будинку»²²³. У справі присутня заява уповноважених общини, в якій вони звертають увагу, що община як така відсутня, а тому «відповідати за таку

²¹⁹ Ігнатуша О.М., Грузова Т.С. Правові обмеження діяльності релігійних організацій в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2019. Вип. 1(53). С. 145.

²²⁰ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 189. Арк. 18 зв.

²²¹ Там само. Арк. 16.

²²² Там само. Оп. 9. Спр. 46. Арк. 3.

²²³ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 47. Арк. 4.

общину, яка існує тільки на папері, ми ні в якому разі не можемо»²²⁴. Звернемо увагу на той факт, що даний документ було оформлено у січні 1933 р., у пік смертності від голоду. Тому не дивно, що ряди общини зменшилися, і трактувати це як перемогу атеїстичної свідомості не варто.

Яскраво демонструє трагічний результат дій влади відомість про кількість кірх та молитовень в Україні. Так, згідно з архівними документами, станом на 1933 р. діючими на території УСРР залишилися лише 234 молитовні²²⁵.

Антирелігійна кампанія вдарила і по представниках єврейських громад. В. Хітерер, спираючись на дані іноземного відділу єврейського комітету «Джойнт», зазначає, що з 1917 р. по 1930 р. кількість синагог в УСРР скоротилася з 1034 до 934²²⁶. Станом на 1 грудня 1933 р. по СРСР було закрито 257 синагог, тобто 57% від існуючих в перші роки радянської влади²²⁷.

Причини закриття синагог не відрізнялися від закриття православних храмів чи католицьких костельців. Наприклад, у місті Херсоні, за згодою наркома охорони здоров'я С.І. Канторовича, було ухвалено рішення будувати санаторій. У зону будівництва Інституту фізичних методів лікування входила і синагога²²⁸. Рішення Одеського обласного виконавчого комітету було типовим. Згідно з постановою, віруючі могли задовольняти свої релігійні потреби в інших молитовних будинках, розташованих у місті. Відповідно до витягу з протоколу засідання президії Херсонської міськради від 15 лютого 1933 р., у Херсоні не знайшлося жодного вільного приміщення під санаторій, окрім молитовного будинку²²⁹. «Ураховуючи величезне значення організації в м. Херсоні курорту, який дасть можливість лікувати працюючих безпосередньо в Херсоні, рахувати за доцільне відібрати синагогу...», – сказано у протоколі загальних зборів

²²⁴ Там само. Арк. 6.

²²⁵ Там само. Ф. 1. Оп. 9. Спр.14. Арк. 5.

²²⁶ Хітерер В. Конфіскація єврейських документальних матеріалів та єврейської власності в Україні в 1919–1930 рр. URL: <http://lostart.org.ua/ua/research/688.html> (дата звернення: 12.10.2019).

²²⁷ Євреї в Радянському Союзі 1922-41 рр. URL: <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-in-ussr/15416/#07> (дата звернення: 13.10.2019).

²²⁸ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 92. Арк. 1.

²²⁹ Там само. Арк.8.

робітників²³⁰. Звичайно, будівництво санаторію для робітників та жителів міста мало велике значення для охорони здоров'я. Тому парадоксальним, на наш погляд, є те, що піклуючись про одну сферу життя, влада свідомо підкреслювала зневажливе ставлення до іншої – приватної.

З метою закриття шести синагог у Дніпропетровську, владні органи приводом використали «жахливий» технічний стан цих приміщень. Згідно з актом огляду молитовень «Бет-Гамедраш-Гаходош», «Ан-Шейл-хайл», «Ойрах-Тфілем», «Бет-Янкель», «Мішкан-Дувід», «Гат-Ганерин»²³¹ необхідно було у межах двох тижнів зробити капітальний ремонт, сума на який коливалася від 18 до 30 тисяч карбованців. Зауважимо, що акти технічного огляду суттєво не відрізнялися між собою. Головне, що вимагали зробити, це – змінити водні труби, відремонтувати підлогу, вікна, двері та пофарбувати фасад²³². Аналізуючи дані акти, виникає питання, невже люди могли справляти свої релігійні потреби у таких нелюдських умовах та піддавати своє життя небезпеці, де у будь-який момент на них міг впасти дах та провалитися підлога? Скоріш за все, стан приміщення молитовень був не ідеальним, але цілком прийнятним. Владні органи, аби чим швидше закрити синагоги та діяти в рамках атеїстичної кампанії, на папері перебільшували масштаби руйнації приміщень. Таким чином, Дніпропетровська міська рада звертаючись до ВУЦВК, зазначала, «в м. Дніпропетровську 42 обласні установи зовсім не мають приміщень для свого розташування, не кажучи вже про низку інших організацій... їх приміщення надзвичайно утиснено – таке явище неприпустиме...»²³³. Апелюючи до вищих органів влади, міська рада аргументувала, що закриття вказаних будівель ніяк не вплине на єврейське населення, бо ще вісім молитовень продовжують своє існування²³⁴.

Темпи атеїстичної кампанії демонструє статистика синагог у Дніпропетровській області, де їх залишилося всього 8, а у місті – лише 2!²³⁵.

²³⁰ Там само. Арк. 15.

²³¹ Там само. Оп. 8. Спр. 136. Арк. 1.

²³² Там само. Арк. 2, 5, 6, 6а.

²³³ Там само. Арк. 7.

²³⁴ Там само. Арк. 7 зв.

²³⁵ Там само. Оп. 8. Спр. 126. Арк. 116.

У місті Шлікове Вінницької області у 1933 р. синагогу «Клауз» вирішили передати під культурні потреби²³⁶. Закриття молитовного будинку було пов'язане з тим, що «в Шлікові не мається жодного приміщення під культосвітню установу...». Парадокс в тому, що релігійних установ було у місті дві, «одна з яких «Клауз» не використовується віруючими...»²³⁷. Прикриваючись формальностями, нібито голосуванням та обговоренням, приймалося вже давно очевидне рішення. Як бачимо, логіка у закритті церковних приміщень проста. Варто зазначити, що проаналізовані нами списки так званого «трудящого населення», які голосували за закриття синагоги, склалися у переважній більшості з молоді, віком від 18 до 33 років²³⁸.

Часто місцевими партійцями аргументом до закриття церкви будь якої течії була наявність заяви-скарги трудящих про те, що церква їм заважає. Зовсім інша справа була з синагогою «Карпухин» у Києві. Як зазначали представники громади до президії ВУЦВК, для закриття не проводилися жодних зборів, як віруючих так і трудящих, які нібито мали «клопотати» про закриття. Але їхні звернення до уваги не бралися. З дерев'яної синагоги були забрані всі церковні речі, книги, меблі та матеріали для ремонту. Окрім цього, партійцями навіть не було надано описових книг та документів про те, що було забрано. З розпачем уповноважений Лейб Каганович зазначав, що «ухвал ніяких не було, трудящі Петрівки не вимагають закриття нашої молитовні, бо вона не порушує їхніх інтересів, а головне тому, що невеличка дерев'яна церква не потрібна ні для клубу, ні для будь якої іншої мети» (підкреслення наше –Т.Г.)²³⁹. Згідно з рішенням міськради, приміщення синагоги все ж було передано під гуртожиток «Металопромсоюзу»²⁴⁰.

Аналізуючи подібні, написані як під копірку документи, зазначимо, що переоблаштування церков на клуби, театри було налаштоване радянською владою

²³⁶ Там само. Оп. 9. Спр. 21. Арк. 3.

²³⁷ Там само. Спр. 34. Арк. 8.

²³⁸ Там само. Спр. 21. Арк. 12–16.; Оп. 8. Спр. 180. Арк. 2.

²³⁹ Там само. Оп. 7. Спр. 197. Арк. 13.

²⁴⁰ Там само. Арк. 14.

не на духовний розвиток населення, а на промивання мізків ідеєю соціалістичного майбутнього, яке досягти неможливо, поки заважає віра у Бога.

Починаючи з 1920-х рр., зняття дзвонів та перетворення церков на різноманітні сільськогосподарські приміщення мали на меті десакралізувати образ святині, по суті – прирівняти її до звичайних приміщень. Як влучно зауважує А.М. Киридон, «куполи церков не вписувались в комуністичні горизонти»²⁴¹. У часи Голодомору одним з найпоширеніших способів стало використання церкви для зберігання зерна²⁴². Їх долі були аналогічними одна одній. Так, Кругляк Марія з села Мала Білозерка Василівського району нинішньої Запорізької області у своїх спогадах згадує не лише про голод, а й про переобладнання церковних будівель в 1930-ті рр.: «церкву закрили десь в 31-м – 33-м, зробили склад»²⁴³. Мешканка села Гоголів поблизу Києва зазначала: «...вони закрили церкви і зробили зсипний пункт»²⁴⁴. Подібне становище описує оповідач родом із Зіньківського району Полтавської області «...в 32-му, 33-му, як забирали хліб, то все в церкву засипали»²⁴⁵; «зерно туди завозили»²⁴⁶; «в кожній церкві хліба повно було, а люди з голоду здихали»²⁴⁷.

Зерносховищами ставали не лише сільські церкви, а й пам'ятки архітектури. Успенський собор в Пирятині, Успенський кафедральний собор у Полтаві,

²⁴¹ Нищення інтелігенції і духовенства в 1932–33 роках: чому Голодомор є геноцидом. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29613329.html> (дата звернення: 12.11.2019).

²⁴² Інтерв'ю. Глухівська Анастасія Никифорівна, 1918 р. н. *Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках*. Київ : ВД «Стилос», 2007. С. 145.; Інтерв'ю. Демянко Василь Несторович, 1927 р. н. *Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї. Матеріали історико-археологічних експедицій*. Запоріжжя : Тандем, 2009. С. 327–330.; Інтерв'ю. Левицький Павло Петрович, 1913 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Запорізька область*. Запоріжжя : Дике Поле, 2008. С. 864.; Інтерв'ю. Кійко Марія Семенівна, 1921 р. н., *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Луганська область*. Луганськ : Янтар, 2008. С. 776.

ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 28. 54 арк.

²⁴³ Інтерв'ю. Кругляк Марія Василівна, 1916 р. н. *Усна історія Степової України*. Т. 2. С. 17.; Інтерв'ю ЛН16. Костянтин Степовий. *Великий голод в Україні*. Т. 1. С. 312–327.

²⁴⁴ Інтерв'ю ЛН21. Анонімна оповідачка, 1906 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 1. С. 391.

²⁴⁵ Інтерв'ю ЛН14. Анонімний оповідач, 1903 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 1. С. 295.

²⁴⁶ Інтерв'ю. Кулик Олександра Григорівна, 1918 р. н. *Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї...* С. 229.

²⁴⁷ Інтерв'ю. Гавриленко Михайло Павлович, 1919 р. н. *Свіча пам'яті...* С. 207–210.

Преображенський кафедральний Собор у Сумах²⁴⁸ – у 1933 р. були визнані місцевим чиновниками придатними для зсипки зерна²⁴⁹. У згаданих Сумах церкви були передані Сумскладу Заготзерно²⁵⁰. Серед них – Покровська, Миколаївська, Воскресенська, Михайлівська, Свято-Троїцька, Успенська церкви²⁵¹. Таким чином, церкви були зачинені для богослужінь, і в той же час, їх відкривали в якості комор. Такі дії не могли безслідно впливати на релігійні почуття віруючих.

Пояснення владних структур щодо згаданого вище питання були неоднозначні. Так, цинічним було те, що місцеві сільські ради прохали вище керівництво сприяти можливості засипати зерно у церкви, адже інших вільних приміщень «бракувало»²⁵². Схожа ситуація була і на Дніпропетровщині²⁵³. Церкву Преображенської релігійної громади села Великої Білозерки місцева влада також використала під зерносховище. Для представників громади таке рішення було незрозумілим, адже заборгованостей у церкви не було²⁵⁴. Траплялися випадки, коли місцеві чиновники запевняли відділ культів у тому, що п'ятидесятки «погоджувалися» аби зсипали в церкву в хліб, але у той же час скаржилися про неможливість відправляти релігійні обряди²⁵⁵.

Представники Олексіївської громади села Мени Чернігівської області зверталися до ВУЦВК у справах культів щодо позбавлення 1300 віруючих можливості вдовольняти свої релігійні потреби, внаслідок перетворення Троїцької та Олексіївської церков на зерносховища²⁵⁶. Схожа доля настигла й Успенську церкву села В.-Рогачика²⁵⁷. У розпачі уповноважені громади писали до різних інстанцій з метою дізнатися «за що страждає наша церква по цей день?».

²⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 130. Арк. 149–149 зв.

²⁴⁹ Нестуля О.О. Церковна старовина Полтавщини (1917–1941 рр.) URL: <http://histpol.pl.ua/ru/lichnosti/yuristy?id=8121> (дата звернення: 12.10.2019).

²⁵⁰ Ігнатуша О.М. Голодомор 1932–1933рр. на Сумщині в системі антицерковної боротьби держави. *Сумська старовина. Науковий журнал з історії та культури України*. 2003. № 11-12. С. 82.

²⁵¹ Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог втрачених святинь. Суми : «Ярославна», 2007. С. 56, 58, 60, 155, 186, 250, 259.

²⁵² ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 194. Арк. 212.

²⁵³ Там само. Оп. 8. Спр. 126. Арк. 52.

²⁵⁴ Там само. Арк. 60.

²⁵⁵ Там само. Оп. 7. Спр. 194. Арк. 45.

²⁵⁶ Там само. Оп. 9. Спр. 12. Арк. 14.

²⁵⁷ Там само. Оп. 7. Спр. 187. Арк. 2.

Стикаючись з опором представників релігійних спільнот, які не прагнули віддавати церкви на поталу партійцям, останні в свою чергу застосовували силу. Так, для прикладу, у селі Сидоренкове (*в документі не вказано область – Т.Г.*) партійці, не отримавши ключі від церковного старости, виламали замки церкви та здійснили зсипку зерна²⁵⁸.

Заздалегідь заплановану антицерковну кампанію радвлдаи демонструє той факт, що місцеві органи влади використовували під зерносховища саме церкви, а не допоміжні їй приміщення – сторожки чи дзвіниці. Наглядним прикладом цьому є випадок у м. Пирятині. У вересні 1933 р. Пирятинська райвиконкомівська комісія визнала придатним для зсипки зерна Успенську церкву та вимагала негайного її звільнення. Вдовольнити релігійні потреби віруючих місцеві чиновники запропонували у дзвіниці неподалік від храму, яку, до речі, визнали непридатною для зберігання зерна. Чи можна це трактувати як людську помилку? На наше переконання – ні. Зазначимо, що утиски влади на цьому не припинилися, так як завідуючий відділом Заготзерна Романовський вимагав припинити богослужіння і у дзвіниці, мотивуючи це тим, що «не повинно бути нікого зі сторонніх там, де зберігають зерно»²⁵⁹. Таке рішення не викликає здивування, адже керівні органи боялися масових крадіжок. Про утиски прав віруючих Пирятини та спроби вирішити це питання дізнаємося з заяви митрополита Костянтина Дьякова, який зазначав, що єдиним місцем де віруючі можуть молитися, була саме дзвіниця.

У місті Балті на Одещині рішенням адміністрації місцевий костел було пристосовано під зерносховище²⁶⁰. Аби голодний люд не вкрав бодай зернинки, імпровізовані склади охороняли озброєні комсомольці та пости міліції. Аналогічна ситуація склалася з костелом у селищі Краматорівка на Донеччині. На

²⁵⁸ Там само. Оп. 7. Спр. 186. Арк. 70.

²⁵⁹ Заява патріаршого екзарха України митрополита Костянтина Дьякова до секретаріату Президії ВУЦВК з приводу утисків прав віруючих релігійної громади м. Пирятини. 17 листопада 1933. *Історія релігій хрестоматія-практикум. для студентів вищих навчальних закладів: навч. посіб. для студентів ВНЗ*. Запоріжжя : ЗНУ, 2016. С. 413–414.

²⁶⁰ Ганзуленко В.П. Римо-католицька церква на Півдні України за часів державного атеїзму (кінець 20-х–30-ті рр. ХХ ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичне релігієзнавство*. 2014. Вип. 10. С. 69.

думку О.М. Ігнатуші, цінність хліба нарівні з життям у час Голодомору антигуманно експлуатувалася владою²⁶¹. Навіть Всесоюзна комісія у справах культів президії ЦВК у 1936 р. констатувала, що переоблаштування храмів під зерносховища відбувалося без великої на це необхідності²⁶².

Дослідниця історії православ'я Т.М. Євсєєва зауважує, що церкви не були пристосовані під зерносховища, а тому врожаї гнили, та це до уваги не бралось. Аналізуючи протоколи різних колгоспів за 1933 р., Т.М. Євсєєва підкреслює їх ідентичний зміст, що в свою чергу підтверджує факт фальсифікацій²⁶³.

Окрім переоблаштування церков на зерносховища або осередки культурного розвитку, владні органи зрівнювали з землею церкви та храми. О.Д. Форостюк зазначає, що у 1930-ті рр. підірвані були Миколаївський собор, Вознесенська, Воскресенська, Казанська, Троїцька церкви у Луганську, Покровський собор у Старобільську, Миколаївська церква у селищі Станично-Луганському та інші²⁶⁴. Згадуємо про підриг собору в місті Мелітополі та Свято-Троїцької церкви у селі Кизияр²⁶⁵. Про підриг Миколаївської церкви на Харківщині згадує В.О. Пащенко²⁶⁶. В.П. Ганзуленко пише про закриття, а згодом і підриг найбільшої римо-католицької святині Одеси – храму Святого Климента²⁶⁷.

Такі агресивні вчинки влади підтверджують й старожили. Жителька Донецької області в усних свідченнях згадувала випадок, коли під церкву поклали динаміт і зрівняли з землею, а потім на святому місці збудували кінотеатр²⁶⁸. Схожу ситуацію описував житель Полтавщини: «цегляну церкву підірвали, підложили динамітом, і вона злетіла, розсипалася...»²⁶⁹ та жителька

²⁶¹ Ігнатуша О.М. Руйнація католицької церкви... С. 182.

²⁶² Ігнатуша О.М. Інституційний розкол... С. 114.

²⁶³ Євсєєва Т.М. Діяльність спілки «войовничих безвірників»... С. 316.

²⁶⁴ Форостюк О.Д. Правове регулювання... С. 129.

²⁶⁵ Ігнатуша О.М. Інституційний розкол... С. 248.

²⁶⁶ Пащенко В.О. Киридон А.М. Більшовицька держава... С. 263.

²⁶⁷ Ганзуленко В.П. Римо-католицька церква на Півдні України... С. 65.

Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Заплянований штучний голод в Україні 1932 – 1933 років. Лондон : ДОБРУС у В. Британії, 1952. С. 20.

²⁶⁸ Інтерв'ю SW40. Анонімна оповідачка, 1915 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 2. С. 536.

²⁶⁹ Інтерв'ю LH18. Анонімний оповідач, 1908 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 1. С. 350.

Дніпропетровщини: «Кам'яним підкладали таке, що розвалювало...»²⁷⁰. Анонімний оповідач з селища Краснокутськ Харківської області зауважував, що «церкви та все релігійне ... нищили з такою люттю, ніби релігія чинила людям зло»²⁷¹. На думку Т.В. Шевчук, знищення церковних споруд у 1920–1930-х рр. призводило не лише до втрати культурного спадку нашої держави, а й не допускало передання релігійних традицій наступним поколінням²⁷².

Після фізичного знищення церков влада приймала різні рішення щодо будівництва на тому місці різних «необхідних» місту чи селу об'єктів. Так, у Запоріжжі неподалік залізничного вокзалу у 1932 р. прокладали трамвайні колії, де на місці колишньої церкви був утворений майданчик для повороту. Окрім цього, додавалося стандартне пояснення для відділу культів, що у місті наявні ще церкви, а тому знесення вказаної споруди ніяк не вплине на релігійні потреби віруючого населення міста²⁷³.

У червні 1933 р. розглядалася справа про знесення Архангело-Михайлівської церкви у с. Нехвороща Полтавської області. Причиною зносу церкви було прагнення місцевої влади збудувати житловий будинок для районного партійного активу²⁷⁴. Цинічним виглядає висновок, що влада не знайшла придатної місцевості для будівництва за всіма нормами та показниками, окрім місця, де розташована церква. На додачу, було наведено ряд типових причин, через які громада не може піклуватися церквою, і, мовляв, не залишалося жодного іншого виходу, як церкву знести і розпочати будівництво.

Розширенню військового містечка у місті Золотоноші на Київщині, у пік Голодомору «заважала» Миколаївська церква, адже вона знаходилася на тому місці, де передбачалося будівництво. Київський облвиконком апелював до того

²⁷⁰ Інтерв'ю SW39. Анонімна оповідачка, 1904 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 2. С. 513.

²⁷¹ Інтерв'ю. Анонімний оповідач. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Зведений том*. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2008. С. 139.

²⁷² Шевчук Т.В. Антирелігійна політика радянської влади в Україні у 20–30-ті рр. ХХ ст. *Сторінки історії*. 2015. Вип. 39. С. 107.

²⁷³ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп.7. Спр.194. Арк. 82.

²⁷⁴ Там само. Оп. 9. Спр. 89. Арк. 2.

факту, що місто має ще дві церкви, якими можуть користуватися «релігійники». Відтак церкву запропонували знести²⁷⁵.

У той час, коли лютував голод, місцеві чиновники с. Китайгороду Вінницької області вирішили на місці синагоги збудувати лазню, а матеріли церкви використати для ремонту школи²⁷⁶! В Артемівську церкву планували розібрати аби розпочати грандіозне будівництво житла на 20000² метрів²⁷⁷.

У м. Коропі Чернігівської області чиновники переймалися Троїцькою церквою, а скоріше – приміщенням Держкіно. Будівля церкви за актами технічного огляду була непридатною для користування. Голова Коропського РВК Ігнатенко зауважував про необхідність розібрати непридатне приміщення, яке назвав «хламом»²⁷⁸. Сектор науки, навпаки, відстоював інтереси приміщення, але не як церкви, а як історичної пам'ятки. У своєму зверненні до ВУЦВК керівник сектору зазначав про необхідність добитися капітального ремонту, використавши цю побудову з музейною та культосвітньою метою. Але, як показувала практика, грошей на ремонті ніколи не знаходили.

На заводі культурного зростання робітників та селян стала церква с. Глобине. Спираючись на загальноприйняті причини, серед яких – аварійний стан приміщення, голова райвиконкому Кошельний зауважував, що «Президія райвиконкому вирішила збудувати клуб «Будинок колективіста»... для використання матеріалу необхідно зруйнувати будинок церкви... У нас є думка її зірвати...». Не виявивши жодних «суперечок», відділ культів ВУЦВК дав дозвіл Глобинському РВК на «руйнацію молитовного будинку, та використання її як матеріалу для збудування будинку колгоспника»²⁷⁹.

Схожою була доля Миколаївської церкви в місті Олександрії Дніпропетровської області. Райвиконком прагнув чим скоріш «здихатися» церкви та передати приміщення під знос зауважуючи, що «...ми ніякої шкоди не

---

²⁷⁵ Там само. Оп. 9. Спр. 66. Арк. 5.

²⁷⁶ Там само. Оп. 9. Спр. 20. Арк. 2–3.

²⁷⁷ Там само. Оп. 7. Спр. 181. Арк. 47.

²⁷⁸ Там само. Оп. 9. Спр. 95. Арк. 6.

²⁷⁹ Там само. Оп. 7. Спр. 189. Арк. 36.

робимо...»²⁸⁰. Серед причин закриття завідуючий райадмінвідділом Шаповалов зазначав малочисельність п'ятидесятки, яка не виконує умов уставу, не виплачує податки та не проводить ремонт, загрозливий технічний стан церкви, а також існування на відстані 200-х метрів ще однієї церкви. В одному з чергових звернень райвиконкому до Секретаріату Президії ВУЦВК було зазначено про швидке погіршення технічного стану будівлі: «дзвіниця повалиться та наробить шкоди сусідському будинку і крім того, попсується ліс, який би можна було використати коли своєчасно розібрати будинок...» (підкреслення наше – Т.Г.)²⁸¹. Тобто працівники райвиконкому підкреслюють той факт, що приміщення знаходиться у прийнятному для проведення богослужінь стані та може простояти ще певний проміжок часу, але його треба зносити, бо це ж церква! Цікаво, чи так же кропітливо відносилися комуністи до інших аварійних будинків? ВУЦВК, в свою чергу, не заперечував проти закриття та зносу Миколаївської церкви²⁸².

Характерним для 1930-х рр. було й те, що партійці та комсомольці на оскверненому місці могли будувати хати або ж розбирати матеріали для сільськогосподарських потреб. Усні свідчення стають у пригоді. Так, Федір Коваленко з Полтавщини згадував, як залишки церкви «комнезами і партійці розтягли – той собі на хату, той на дрова, той на те...»²⁸³. Віктор Харченко з села Хмельове на Кіровоградщині згадував випадок, коли церкву розбирали на паливо²⁸⁴, а Іван Костенко з села Гнідинці, що на Вінниччині, – як з дерев'яних залишків церкви зробили свинарник²⁸⁵.

Звернемо увагу і на той факт, що інколи відібрані церкви, костели, синагоги місцеві органи влади у подальшому ніяк не використовували. Так, для прикладу, члени Проскурівської релігійної общини у зверненні до відділу культів ВУЦВК в червні 1933 р. зазначали, що синагога, яку вилучили у 1931 р. «зовсім пустує,

²⁸⁰ Там само. Оп. 8. Спр. 139. Арк. 3, 6.

²⁸¹ Там само. Арк. 7.

²⁸² Там само. Арк. 4.

²⁸³ Інтерв'ю ЛН63. Федір Коваленко, 1925 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 2. С. 144; Інтерв'ю. Годун Тодось Хомович, 1913 р. н. *Свіча пам'яті...* С. 241.

²⁸⁴ Інтерв'ю ЛН64. Віктор Харченко, 1921 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 2. С. 159.

²⁸⁵ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Чернігівська область / ред. кол.: В.М. Хоменко та ін. Чернігів : Деснянська правда, 2008. С. 885.

ніхто нею не користується, бо вона нікому не потрібна»²⁸⁶. Православну Спаську церкву, яка знаходилася в Полтаві, місцева влада ніяким чином не використовувала. У результаті, як зауважує О.О. Нестуля, вона була доведено до такого стану, що здійснювати релігійні обряди в ній було неможливо²⁸⁷. Про подібні ситуації згадували й старожили²⁸⁸.

Внаслідок активної антирелігійної кампанії на території Донеччини, Миколаївщини, Кіровоградщини, Вінниччини, Сумщини, за дослідженнями О.М. Ігнатуші, не лишилося жодної діючої православної церкви. На Харківщині, Луганщині та Полтавщині – лише по одній!²⁸⁹.

Підсумовуючи, зазначимо, що радянська влада у боротьбі з українською національною ідентичністю цілеспрямовано нищила церкву. Як зауважував Р. Конквест, церква була місцем «де селянин міг знайти слово Боже та допомогу». Розуміючи цю значимість, влада здійснювала аморальні вчинки, що були проявом геноциду. Внаслідок цього сотні церков втратили своє першочергове призначення. «Нове життя» старих приміщень тіснило і мало витіснити релігію, віру з життя українського народу. При цьому діям влади надавався імідж законності, боротьби за правопорядок. Правовий і адміністративний тиск забезпечувався партійно-урядовими постановами та нормативними актами, що формували ілюзію, обґрунтовували «легітимність» форсованого зламу традиційного способу життя і світогляду українців. Позбавляючи віруючих можливості відвідувати храми – традиційні релігійні осередки, і, дискредитуючи послідовних прихильників церковних організацій, влада не просто насильницьки секуляризувала суспільну свідомість усіх верств віруючого населення – різних конфесій, а й надломлювала опору українців, без якої знищити націю було набагато простіше.

²⁸⁶ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 125. Арк. 76.

²⁸⁷ Нестуля О.О. Церковна старовина Полтавщини (1917–1941 рр.) URL: <http://histpol.pl.ua/ru/lichnosti/yuristy?id=8121> (дата звернення: 12.10.2019).

²⁸⁸ Інтерв'ю LH18. Анонімний оповідач, 1908 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 1. С. 349.; Інтерв'ю LH17. Зоря Євфросина, 1906 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 1. С. 328–337.

²⁸⁹ Ігнатуша О.М. Разом з народом... С. 120.

2.2. Економічний тиск на духовенство та релігійні громади

У процесі голодоморної стратегії владними структурами було активно використано економічний тиск щодо духовенства як найвпливовішої сили церкви, що знаходилася «поза соціалістичним сектором економіки»²⁹⁰. Б'ючи з усіх фронтів, паралельно закриваючи церкви, священників змушували нарівні з селянами брати участь у хлібозаготівельних акціях та сплачувати податки, які були їм не під силу.

Наслідком такого активного тиску була постанова Раднаркому України від 6 вересня 1929 р. «Про ознаки куркульських господарств, до яких потрібно застосовувати Кодекс законів про працю», що був аналогічним постанові Раднаркому СРСР, котра вийшла на декілька місяців раніше (у травні 1929 р.). У постанові наводився ряд ознак, за яким можна було визначати приналежність до куркульства. Зокрема, до куркулів зараховували лихварів, продавців, комерційних посередників та служителів культу²⁹¹.

Інструментом тиску стали і засоби масової інформації, які справляли потужний ідеологічний вплив на суспільство²⁹². Передусім задіяли пресу атеїстичного характеру, серед яких, зокрема – журнал «Безвірник» (орган ЦК КП(б)У), однойменну київську та харківську газети «Войовничий безвірник» (орган Центральної ради Спілки войовничих безвірників України (Харків) та орган Київської міської ради Спілки войовничих безвірників (Київ)). Окрім образливих статей, газети майоріли карикатурами. У такий спосіб влада прагнула не лише висміяти духовенство, а й дискредитувати його. Така тактика, на думку В.О. Оліцького, давала можливість у саркастичні формі нав'язати суспільству думку про священника як гальма соціалістичного розвитку²⁹³ та, не маючи забов'язуючого характеру, менше відторгалася населенням. На наш погляд, саме

²⁹⁰ Там само. С. 114–115.

²⁹¹ Постанова ради народних комісарів УСРР «Про ознаки куркульських господарств, до яких потрібно застосовувати Кодекс законів про працю». 6 вересня 1929 р. *Оріхівська справа. 1932. Документи і матеріали* / упоряд. В. Ткаченко. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2010. С. 30.

²⁹² Чучалін О.П. Київська єпархія в умовах взаємин радянської держави і православної церкви (1920 – 1930-х рр.). Дис. ... канд. іст. наук (доктора філософії) за спец. 07.00.01 (032). Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, 2018. С. 165.

²⁹³ Оліцький В.О. Репресії проти православної церкви... С. 95.

через пресу радянська влада намагалася виправдати свою політику економічного тиску по відношенню до церков та священників різних конфесій.

Процедура «розкуркулення» шляхом економічного винищення духовенства різних ступенів ієрархії була характерною для всіх областей України, про що свідчать листи-скарги до відділу культів ВУЦВК.

Економічний тиск на духовенство проявлявся у різних формах. Поширеним був натуральний податок, що включав у себе участь священнослужителів в акціях по заготівлі сільськогосподарської продукції – хліба, м'яса та меду. Іншим видом був грошовий податок, що включав усі його різновиди. Зокрема, підписка на газети, купівля облігацій, штрафи.

Проаналізовані документи, серед яких – звернення, скарги, рапорти духовенства до відділу культів ВУЦВК, райвиконкомів, дають нам змогу дізнатися про майнове становище священників; які види податку накладалися владою; яка форма тиску застосовувалася та які рішення приймалися.

У 1932–1933 рр., коли село вимирало через соціальні експерименти радянської влади, на священнослужителів накладали натуральний податок, який ті не могли виплатити через відсутність господарства. Так, священник з Голої Пристані Одеської області Олександр Попов у листі до інспектора культів ВУЦВК Катуніна просив пояснити, чи всі служителі культу мали приймати участь у м'ясозаготівельній компанії: «Покірніше прошу Вас не відмовляти і повідомити мені притягуються до участі в м'ясозаготівлі всі служники культу чи тільки ті з них, котрі ведуть сільське господарство або мають яку-небудь власність, якщо всі то в якому розмірі?» – йдеться у листі²⁹⁴. Священнослужителі з Малої Білозірки (Мелітопільщина) Максим Касьян та Євген Нікольський зверталися до відділу культів з проханням пояснити, як виконувати план м'ясозаготівлі, якщо «кожен з нас має по одній корові для прогодування і підтримання здоров'я дітей»²⁹⁵. Священник з села Павлівки Петро Стародомський скаржився на податок у 82 кг. м'яса, який наклала на нього сільська рада. У листі

---

²⁹⁴ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 129. Арк. 36.

²⁹⁵ Там само. Оп. 7. Спр. 186. Арк. 107.

до відділу культів він навіть висловив власні припущення стосовно податку: «я завжди обережно виплачував податок, а іноді навіть достроково»²⁹⁶. Останній випадок міг стати для влади свідченням надмірного багатства духовних осіб, а, відповідно, і змоги кожного разу плати більше.

Хибні уявлення радянської влади щодо матеріального забезпечення духовенства змушувало останніх писати численні клопотання про перегляд податку. Для прикладу, у 1933 р. у зверненнях до Центрального відділу культів, Бобровицького районного виконавчого комітет та районну прокуратуру Чернігова, священник Матвій Полонський просив звільнити його від виконання податку у вигляді м'ясозаготівлі у 94 кілограми, у зв'язку з відсутністю господарства. У листі він згадував: «на мене як «одноосібника» накладено податок на м'ясозаготівлю у кількості 94 кг. Не маючи у своєму користуванні ні одного сажня землі, живучи в чужій хаті, не маючи ніякого господарства (мені 73 роки), не маючи ні коня, ні корови, ні свині, навіть курей, я потрапив чомусь у розряд землевласників «одноосібників». Державі я виплачую подохідний податок. Прошу Ваших розпоряджень у знятті з мене податку як безпідставного»²⁹⁷. Схожа ситуація у червні 1932 р. склалася і у священника Івана Боева з села Гуляєва, що на Одещині. Відповідь чиновників була цілком очевидною: «Боева звільняти від участі в м'ясозаготівлі немає ніяких підстав»²⁹⁸.

Про надмірність натурального податку писав священник Олександр Лехницький з села Мазурівка Шаргородського району Вінницької області у листі до відділу культів ВУЦВК. Зокрема, сільська рада 29 травня 1933 р. забов'язала священника за 24 години внести 84 кг. м'яса в якості податку²⁹⁹. Спроби пояснити той факт, що він не має господарства, та посилення на циркуляр Народного комісаріату фінансів Української Соціалістичної Радянської Республіки № 68 від 19.02.1931 р. не увінчалися успіхом. Отець Олександр отримав чітку відповідь: «...всі служителі релігійного культу притягаються до обов'язкової поставки м'яса

²⁹⁶ Там само. Оп.8. Спр. 129. Арк. 40–40 зв.

²⁹⁷ Там само. Оп. 8. Спр. 128. Арк. 111–111зв.

²⁹⁸ Там само. Оп. 7. Спр. 184. Арк. 8.

²⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 125. Арк. 57.

державі»³⁰⁰. У розпачі Олександр Лехницький зазначав: «я маю 63 роки, живу ... в одній кімнатці, господарства ніякого не маю та не веду, жалування від громади не отримую, а живу лише на добровільні подаяння»³⁰¹. Тому священник прохав захистити його від виплати цього податку, який, на його думку, був неправильно розтлумачений місцевими органами влади. Крім цього, священник наводив приклад свого колеги, який звертався до обласного інспектора культів і той заявив, що священники, які не мають власного господарства, не оподатковуються натуральним податком³⁰².

Звернемо увагу на рік, коли необхідно було виплати натуральний податок – це травень 1933 р., коли українці оговтувалися від голодної зими. Такі вимоги ще раз підтверджують цинічність комуністів, їх відкрите знушення та неухильну реалізацію плану знищення церкви.

Зауважимо, що в циркулярі НКФ УСРР, на який спирався священник зазначено, що служителі релігійного культу мають сплачувати державі три види податку – подохідний, самообкладання та єдиноразовий культовий³⁰³ та на ділі було значно більше.

На скарги священників про непомірну м'ясозаготівлю, яку виконати вони не в змозі, відділ культів роз'яснював райвиконкомам, що «служкульту які не мають допоміжних прибутків та не займаються сільським господарством обкладанню по м'ясозаготівлі не підлягають»³⁰⁴. У той же час місцеві органи влади продовжували безкарно знущатися над духовенством, прикриваючись формулюванням, що «позбавленці» виборчих прав також повинні здавати³⁰⁵. Дослідниця А.М. Киридон зазначає, що розповсюдженням у сфері оподаткування стало явище адміністративного зловживання саме на місцях³⁰⁶.

³⁰⁰ Там само. Арк. 60 зв.

³⁰¹ Там само. Арк. 57 зв., 59 зв.

³⁰² Там само. Арк. 60.

³⁰³ Там само. Арк. 58.

³⁰⁴ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 206. Арк. 144.

³⁰⁵ Євсєєва Т.М. Діяльність спілки «войовничих безвірників»... С. 314.

³⁰⁶ Киридон А.М. Час випробувань: держава, церква і суспільство... С. 246.

Священники з різних куточків УСРР намагалися відстояти себе та свої права навіть в умовах жорсткого тиску. Листи, які находили до місцевих відділів культів, спонукали останніх звертатися по роз'яснення до вищих органів влади. Так, для прикладу, референт у справах культів Вінницького обласного виконкому Відавський звертався до Наркомпостачання УСРР, аби дізнатися про оподаткування м'ясозаготівлею священників, яких у березні 1933 р. «вже пооподаткували» – від 40 до 98 кг. м'яса³⁰⁷.

Рокитянською сільрадою у серпні 1932 р. на священника Орловського було накладено податок у вигляді 12 кілограмів меду. Сплатити податок вимагали протягом трьох днів, що виявилось неможливим³⁰⁸. Керівник православної церкви в Україні, підпорядкованій Московському патріархату, екзарх України Костянтин Дьяков звертався до секретаріату ВУЦВК з проханням захистити священника Орловського. При цьому зауважуючи, що ВУЦВК вже два роки захищає Орловського від сільської ради, котра, судячи зі всього, має неприязнь до священника. Окрім цього, митрополит пояснював, що священник не в змозі здати 12 кг. меду з кожного вулику, так як пасіка такої кількості не може дати, окрім того, «священник Орловський має бідний приход, і займається цією справою не для продажі та спекуляції, а для себе, віддаючи при цьому значну частину всім хворим та нужденним в лікуванні медом». Відділ культів ВУЦВК, звертаючи увагу на дане вимагання сільської ради, у свою чергу зауважував, що служителі культу, які мають вік 50 років і більше, у тому числі Орловський, не підлягають обкладанню податком³⁰⁹. Як бачимо з попередніх прикладів, місцеві органи влади трактували закони на свій розсуд, що у свою чергу, призводило до нестабільного економічного та морального стану духовенства.

Влада примушувала духовенство та релігійні громади будь-якими способами здавати хліб державі. Але часто їх звинувачували у переховуванні хліба, зриві хлібозаготівельної кампанії та проведенні антизаготівельної пропаганди серед селян. Так, у с. Михайлівці Токмакського району

³⁰⁷ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 125. Арк. 80.

³⁰⁸ Там само. Оп. 7. Спр. 172. Арк. 168.

³⁰⁹ Там само. Арк. 169.

Дніпропетровської області представники церкви не в змозі були надати пшеницю, що, у свою чергу дало місцевим активістам привід звинуватити їх у навмисному зриві посівної кампанії³¹⁰. У с. Комишах Зіньківського району Харківської області прихильники місцевого священника позакопували хліб і тим самим, на думку влади, саботували хлібозаготівлю³¹¹. У с. Вільному Новомосковського району Дніпропетровської області на кладовищі колгоспниками було помічено свіжу могилу, що викликало подив, адже ніхто не помирав. У випуску «Войовничого безвірника» відразу ж описали цю «сенсаційну новину». Під підозру потрапив місцевий священник, який начебто закопав 10 мішків картоплі, ховаючи її від держави³¹². Звичайно, для активістів та місцевої влади це було явним фактом переховування харчів. У той же час, доказів вини священників не було опубліковано. Це в свою чергу підкреслює надуманість обвинувачень та їх ідеологічну спрямованість.

У Бригадирівському районі на Харківщині в підлозі церкви колгоспники знайшли 85 пудів пшениці, яку туди закопав сторож «нібито» за наказом місцевого священника Миколи та церковного старости. У випуску «Войовничого безвірника» читаємо: «коли церква не може виконувати свого призначення – ширити релігійний дурман, треба визначити інше призначення. Ну, наприклад, перетворити її на схованку для хліба. «Хлібець святий» і «церква свята» – ... вирішили вони»³¹³. Безвірницькі осередки та партійні чиновники відразу брали такі випадки до уваги та на чергових засіданнях ЦК КП(б)У доповідали про антирадянську діяльність так званих «церковників»³¹⁴.

У період активного антицерковного наступу не дивними були випадки доносів про схований в церкві хліб. Найбільше їх штампували особливо «пильні» та «прихильні» до влади особи. Так, уповноважена релігійної общини церкви села Рибальчого на Одещині Олександра Сапкова скаржилася, що у зв'язку з тим, що внаслідок перевірки не було знайдено жодного пуду хліба, який нібито церква

³¹⁰ Церковники зривають посівкампанію. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 7 квітня. № 14. С. 2.

³¹¹ Яр Д. Церковники позакопували хліб. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 24 грудня №. 56-57. С. 3.

³¹² На кладовищі «поховали» хліб. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 7 квітня. № 14. С. 2.

³¹³ Церква – схованка хліба. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 17 травня. № 19. С. 4.

³¹⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5309. Арк. 8.

переховувала, сільрада, здійснивши обшук, забрала церковні речі. На прохання їх повернути, адже община несла за них відповідальність, місцеві чиновники не реагували. Відповідно, звертаючись до відділу культів при ВУЦВК уповноважена прохала «розпорядження про те, аби сільрада повернула незаконно забрані речі...»³¹⁵. В свою чергу, райвиконком зауважував, що «ніякого вилучення майна з церкви не проводилося...»³¹⁶.

Різновидом економічного тиску був грошовий податок. Варто зауважити, що фінансові інспектори, які діяли в інтересах влади, навмисно завищували суму податку священнослужителям, яка перевищувала їх заробіток. Невчасна сплата податку владою трактувалася як навмисне перешкоджання у побудові соціалістичної держави³¹⁷. Для прикладу, священник Я. Кортюв 2 березня 1933 р. телеграфував до відділу культів, аби йому пояснили, чи повинен він виплачувати податок у 210 рублів на культурні потреби, якщо навіть 10-ти не має³¹⁸.

Духовенство здійснювало спроби відстояти свої інтереси та робило кроки до вирішення ситуації, але їх сприймали вороже, з елементами ненависті та провокацій. Для прикладу, протоієрей Павло Гревизирський у 1932 р., здійснивши спробу в'язати в сільраді причину завищеного податку в розмірі 150 руб., зіштовхнувся з неповагою. Голова сільради кинув йому в обличчя оповіщення про податок і звинуватив його та всіх священників у бажанні, аби розпочалася війна: «всі ви попи чекаєте війни, а її не буде. А як почнеться, то ми вам першим порозпорюємо животи» – зауважував голова сільради Макаринський³¹⁹. Справа так і залишилася невирішеною.

Священник з Київщини Володимир Руденко у листі до ВУЦВК просив пояснити причину надмірного збільшення прибуткового податку до 718 руб. у 1933 р.³²⁰. Аналогічне звернення від Тимофія Ірхи з міста Славянська отримав центральний фінансовий відділ. Священник вказував про незрозуміле для нього

³¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 189. Арк. 5.

³¹⁶ Там само. Арк. 2.

³¹⁷ Бернацький В.Р., Жиліюк С.І., Шеретюк В.М. Антирелігійна політика... С. 120.

³¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 129. Арк. 27.

³¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 172. Арк. 103 зв.

³²⁰ Там само. Арк. 50.

стягнення прибуткового податку, яке в рази відрізнялося від його товаришів-священників. У листі Тимофій Васильович зазначав, що фінансова комісія декілька разів відмовила йому у перерахуванні податку та наводив приклад його поступового збільшення. Так, якщо у 1928–1929 рр. податок становив 26 руб. 91 коп., то у 1929–1930 рр. вже 29 руб. 45 коп. На жаль, священник не наводить розмір податку у досліджуваний нами проміжок часу, але при цьому зауважує, що «з 1932 працюю при церкві на кладовищі, несучи обов'язки псаломщика, як і мої товариші по службі, але обкладення [податком на мене] набагато вище на відміну від них...». Відповідно, така ситуація змусила Тимофія Васильовича просити центральний фінвідділ «звернути увагу на несправедливе відношення до мене»³²¹. У той же час районна податкова комісія 9 квітня 1933 р. відмовила отцю Тимофію в перерахуванні та визнала вірною суму оподаткування на 1932 р.³²²

Відсутність господарства та власного житла, на думку Т.М. Євсєєвої, не зупиняло місцеві органи влади вимагати в священників виплати цільових авансів. Наприклад, 20 лютого 1933 р. зі скаргою до відділу культів ВУЦВК звертався священник Іван Суходольський з села Кучакове Київської області. Причиною занепокоєння, і в той же час невдоволення, було повідомлення від Кучаківської сільради про виплату цільових авансів в розмірі 150 руб. «...Знаходжу неправильність вимагати з мене податок, прошу секретаріат ВУЦВК роз'яснити мені, чи платити, і якщо ні, то написати в Бориспільський район розпорядження по поверненню мені 150 руб.»³²³.

Траплялися випадки, коли місцеві органи влади через «незнання» стягували кошти, так зване державне мито, зі священнослужителів, які просили дозволу на відвідування віруючих у їх домівках. Відділ культів зауважував, що за виданий дозвіл священники не мають платити кошти. Це здійснюється у випадку подачі заяви. Для прикладу, Велико-Бурлуцький РВК стягував 3 руб. як із заяви, так із дозволу, що робити було заборонено³²⁴. За ходіння з молитвою перед Різдом та

---

³²¹ Там само. Оп. 8. Спр. 125. Арк. 51.

³²² Там само. Арк. 50.

³²³ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 128. Арк. 118–118 зв.

³²⁴ Там само. Оп. 7. Спр. 186. Арк. 76.

Пасхою вимагали по 6 руб.! Чугуївське вікаріальне управління зверталося до відділу культів ВУЦВК з проханням роз'яснити закони райвиконкомам³²⁵.

Керуючись положенням Наркомату фінансів, до відділу культів ВУЦВК у травні 1933 р. звертався священник Олексій Беляк з села Ново-Петриковка, що на Маріупольщині. Священник скаржився на значне завищення оподаткування прибутковим та культурним податками, які не відповідають його реальним доходам. Отець Олексій зазначав, що з кожним роком його дохід райфінвідділом завищувався.

Таблиця 2.1.

Розрахунок доходу священника Олексія Беляка Наркоматом фінансів УСРР за 1928–1933 рр.³²⁶

№	Рік	Дохід священника розрахований Наркоматом фінансів	Реальний дохід
1.	1928/1929 рр.	1200 руб.	?
2.	1931 р.	1930 руб.	?
3.	1932 р.	2400 руб.	?
4.	1933 р.	4320 руб.	менше 1000 руб.

Як видно з таблиці 2.1, у порівнянні з 1929 р. у 1931 р. псевдодохід священника виріс у 1,6 разів; у 1932 р. – у 1,25 рази; у 1933 р. – у 1,8 рази. У цілому, розрахований наркомфінном дохід Олексія Беляка у 1933 р. у порівнянні з 1929 р. виріс у 3,6 разів. Скоріше за все, місцеві органи влади свідомо ігнорували смертність віруючих під час геноциду 1932–1933 рр., адже кількість віруючих у парафії зменшувалася, а тому дохід не міг настільки збільшуватися.

Далі священник пише, що у 1933 р. на нього наклали 730 руб. культурницького податку, подохідного – 370 руб., 100 руб. на облігації та ще 183 руб. за 1932 р. (священник так і не зрозумів, за що він мав платити цю суму).

³²⁵ Там само. Арк. 78.

³²⁶ Укладено за: ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 127. Арк. 50.

Тобто, якщо у 1932 р. він сплатив податок, то у 1933 р. економічний тиск був настільки сильним, що сплатити його було неможливо, адже реальний дохід священника не складав навіть 1000 руб.³²⁷, а за підрахунками зазначених вище сум, він мав виплатити 1383 руб.!

Про «невірне оподаткування» до відділу культів ВУЦВК звертався священник Мартинов³²⁸. Саме такі приклади дій влади по відношенню до духовенства є яскравим підтвердженням свідомої жорстокої політики вищих чинів, а не людських помилок.

Під тиск влади потрапляли не лише священнослужителі, але й представники релігійних громад. Для прикладу, Троїцьку церкву села Блотниці Бубновського району на Чернігівщині було зачинено у травні 1931 р. Причиною цьому став несплачений податок, про який ніхто релігійну громаду не повідомляв: «Зазначимо, що протягом цього року ні сільрада, ні райфінвідділ не вимагали від нас ніяких податків і навіть не надсилали жодних повідомлень» – зауважували у вересні 1932 р. уповноважені до відділу культів ВУЦВК³²⁹. Про бажання користуватися церквою свідчить той факт, що релігійна громада назбирала кошти у розмірі 1702 руб. 32 коп.

Припускаємо, що сума була завищеною з метою розорення громади, щоб вона у свою чергу, не змогла б опікуватися церквою. Але, навіть сплативши податок сільрада ключі від церкви не віддала. У відповідь на скаргу до райвиконкому громада дізналася, що на церкві борг – 4558 руб.! «Виплатити таку суму в один раз ми не можемо, однак забов'язуємося виплатити борг протягом двох років»³³⁰. Остання цитата демонструє рішуче налаштованість боротися за церкву та її існування. Саме такі приклади є свідченням свідомої релігійності населення України.

На наш погляд, місцеві органи влади на власний розсуд інтерпретували постанови партії. У даному випадку РВК разом з сільською радою навмисно

³²⁷ Там само. Арк. 50.

³²⁸ Там само. Оп. 6. Спр. 214. Арк. 98.

³²⁹ Там само. Оп. 7. Спр. 186. Арк. 23.

³³⁰ Там само. Арк. 23 зв.

затягував з повідомленнями про податок, аби накопичилася значна і непідйомна в роки штучного голоду сума, яку сплатити було важко та навіть неможливо. Адже відповідно до інструкцій ВУЦВК, якщо протягом трьох місяців церква не сплачує податок, її негайно закривають.

Згадані вище факти підтверджують дослідники. Зокрема, А.М. Киридон наводить яскравий приклад. У 1932 р. на Київську Софійську парафію наклали 10 000 руб. податку. Коли парафія виплатила цю суму, через декілька місяців наклали ще 20 000 руб.³³¹. Про аналогічний випадок непомірного оподаткування пише й О.М. Ігнатуша. У 1928–1929 рр. релігійна громада Різдово-Богородицької церкви села Пушкарне Харківської області виплачувала 400 руб. з будівель, а вже у 1933 р. від неї вимагали 1000 руб. податку, а на кінець вказаного року – 2129 руб.! Дослідник переконаний, що поставлені державою вимоги перед духовенством у вигляді грошових, натуральних податків були непідйомними³³². На думку О.В. Бойка, таким чином власті навмисно розорювали церковні громади, аби люди скоріш виходили з них³³³.

З документів справ, що зберігаються у ЦДАВО України, дізнаємося, що з районів Київщини до відділу культів Київського облвиконкому надходила чимала кількість скарг. Для прикладу, місцеві органи влади відмовлялися брати на облік священників тієї чи іншої парафії до того часу, поки вони не погодяться закупити облігацій. Зауважимо, що примусове розповсюдження цих видів податку законом було заборонено! Окрім цього, релігійні громади обкладали додатковими податками. У разі невиконання її представники отримували додатковий економічний тягар. Зокрема, «за несплату оренди за молитовню, її розкладають та стягують з кожного члена релігійної громади». На думку Київського відділу культів, місцеві органи влади «не цікавляться виявити дійсний прибуток служника культу, а через це буває переобкладання ... непосильними податками, після чого виникають скарги й зайва писанина»³³⁴. Інспектором культів по Київщині Дреклером було

³³¹ Киридон А.М. Держава-Церква-Суспільство... С. 182.

³³² Ігнатуша О.М. Разом з народом... С. 116.

³³³ Бойко О.В. Православна церква на Дніпропетровщині... С. 220.

³³⁴ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 197. Арк. 7.

зауважено, що таке неподобство коїться через те, що немає відповідальної особи, «яка б керувала даною ділянкою роботи та відповідала б за неї». А тому було запропоновано сільрадам призначити таку особу та ознайомитися з усіма необхідними інструкціями.

Місцеві органи влади часто хитрували у справах оподаткування. Для прикладу, п'ятидесятка Гусарівської церкви з Харківщини звернулася до ВУЦВК зі скаргою, що їх змушують підписатися на позику. Районний виконавчий комітет зазначав, що селяни просто не так все зрозуміли, що їх притягували до такого способу сплати не як членів громади, а як звичайних жителів села: «в загальному порядку було запропоновано підписатися на позику, не як членам 50-ки, а як селянам, яку вони прийняли за «податок» як вони висловлюються й почали скаржитися, відмовившись від підписки, не дивлячись на те, що по своєму майновому стану, вони б могли і більше підписатися на відміну від селян-бідняків, які не перебувають у складі 50-ки»³³⁵. У підкресленому нами реченні присутній явний натяк на заможність тих громадян, які є членами громади. Не дарма ж одним з елементів атеїстичної кампанії було створення негативних образів «багатіїв-церковників».

У вересні 1932 р. Софіївська релігійна громада зверталася до відділу культів ВУЦВК зі скаргою про примусове стягнення 350 руб. на позики. Аришівський райвиконком, у свою чергу, зауважував неправдивість даної заяви, так як «ніхто гроші не вимагав», а священник за власним бажанням сплатив 80 руб. на облігації³³⁶. Таким чином, і у питаннях облігацій владні органи обманювали. Адже «позбавленці» не мали права купувати цінні папери. Про це, зауважував аналізуючи скарги духовенства, ³³⁷ ВУЦВК у листах до райвиконкомів та прохав припинити «притиснення служкульту»³³⁸.

Як показувала практика, незаконність дій влади проявлялася й надалі. Для прикладу, священник села Чемера на Чернігівщині Іван Колосков звертався до

³³⁵ Там само. Оп. 7. Спр. 183. Арк. 19.

³³⁶ Там само. Арк. 2.

³³⁷ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 125. Арк. 91.; Оп. 9. Спр. 12. Арк. 62; Оп. 7. Спр. 186. Арк. 17.; Оп. 7. Спр. 181. Арк. 15.

³³⁸ Там само. Оп. 7. Спр. 189. Арк. 9.

екзарха України митрополита Костянтина Дьякова. У своєму зверненні він писав, що місцева сільська рада змушує взяти облігацій на суму 500 рублів, а до 1 вересня 1933 р. вже 3000 рублів! Окрім цього, священник наводить суми подохідного податку які він змушений був виплачувати протягом 1928–1933 рр. не рахуючи позик.

Таблиця 2.2.

Збільшення подохідного податку священника Івана Колоскова впродовж
1928–1933 рр.³³⁹

№	Рік	Розмір податку	Збільшення проти попереднього року у %
1.	1928 р.	45 руб. 46 коп.	–
2.	1929 р.	264 руб. 80 коп.	482%
3.	1932 р.	660 руб.	149%
4.	1933 р.	958 руб.	45%

Якщо у 1927–1928 рр. сума становила 45 руб. 46 коп., то з кожним наступним роком вона збільшувалася у декілька разів. У 1929 р. – 264 руб. 80 коп., різниця складала 5,8; у 1932 р. – 660 руб., тобто у 2,5 рази; у 1933 р. вже 958 руб., відповідно, ще у 1,5 рази! У порівнянні з 1928 р. сума подохідного податку, яку мав сплатити священник, у 1933 р. була збільшена у 21 раз.

Про стягнення грошей на облігації з духовенства та релігійних громад у рапорті до митрополита зазначав священник Тихон Прилесьський з села Каменя Дзержинського району Вінницької області³⁴⁰.

Факти відкритого обурення були малочисельними. Так, священник Федір Гудима з села Сальник Калинівського району Вінницької області зазначав: «До яких пір радянська влада буде дерти шкіру з народу своїми позиками?...»³⁴¹.

Питання порушення законності місцевими органами влади щодо духовенства поставало не лише з листів священнослужителів, а й від

³³⁹ Укладено за: ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 12. Арк. 44–44 зв.

³⁴⁰ Там само. Оп. 8. Спр. 125. Арк. 62 зв.–63.

³⁴¹ Мученики за віру... С. 57.

представників політуправління. З доповідної записки заступника начальника Вінницького обласного відділу ДПУ П. Рахліса секретарю Вінницького обкому КП(б)У М. Алексеєву дізнаємося про ці факти. Так, в Копайгородському районі представник сільради разом з іншими партійцями вимагали від священника сплатити податок. На представлені документи про сплату податків голова сільради з криками заявив: «Я сам накладаю на тебе 15 рублів податку». На цьому словесна перепалка не закінчилася, у хід пішло рукоприкладство, у результаті якого у священника представники сільради вкрали 100 рублів³⁴². Беззаконність проявилася і у тому, що священника арештували.

У 1932 р. від священника Голубовича, який мешкав у селі Малі Стружки, місцева влада вимагала зібрати з віруючих не менше 200 рублів під час служіння. Так як священник не спромігся зібрати повну суму, голова сільради Чумаченко вимагав негайно сплатити 200 руб. як самообкладання³⁴³.

Схоже самоправство спіткало священника Рудницького. ВУЦВК наполягало на поясненнях від Ніжинського РВК, чому зі служителя релігійного культу Рудницького було стягнуто 600 руб., та хто «особисто дав на це розпорядження»³⁴⁴.

Кримінальні правопорушення у діях голови сільради села Павлівка що на Вінничині, побачила і прокуратура. Сільський голова під час богослужінь нахабно зайшов до церкви та вимагав виплатити 100 руб. Коли священник не відреагував, голова наказав церкву закрити та не дзвонити у дзвони до того часу, поки не заплатять гроші: «громадянин Герасімчук, зайшовши у вівтар, схватив священника за ризу і запропонував припинити богослужіння, добившись такими діями сплати релігійною громадою 100 руб. Прокуратура вважає, що дії голови сільради являються явно незаконними... в діях сільради мається склад

---

³⁴² З доповідної записки заступника начальника Вінницького обласного відділу ГПУ П. Рахліса секретарю Вінницького обкому КП(б)У М. Алексеєву про факти порушення революційної законності в області. 4 липня 1932 р. *Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр. Збірник документів та матеріалів* / автори-упоряд. Р.Ю. Подкур, В.Ю. Васильєв та ін. Вінниця : ДП «ДКФ», 2007. С. 317.

³⁴³ Там само. С. 317.

³⁴⁴ Там само. Оп. 7. Спр. 206. Арк. 118.

кримінального злочину» – йдеться у листі прокуратури республіки до ВУЦВК³⁴⁵. На привеликий жаль, інциденти самоуправства місцевих органів влади були непоодинокими та мали всеукраїнський характер.

Про складні умови життя у яких не з власної волі опинялися священнослужителі, вони писали до першоієрархів, аби ті допомогли у вирішенні проблем. До архієпископа Київського Сергія звертався уповноважений від віруючої общини Рождество-Богородичної церкви села Домонтове Черкаської області Тимофій Пашенко. У своєму листі він згадував про незаконні махінації місцевого осередку влади. Так, у червні 1932 р. з церкви було стягнуто 207 руб. на газету «Вісті»: «... при цьому уповноважені разом з радянською владою погрожували допром та засланням у випадку несплати общиною вказаної суми» – йшлося у листі. На додачу, в серпні 1932 р. голова сільради та його заступник викликали уповноваженого та священника з метою взяти для общини облігацій на 700 руб. Відмовившись від цього, місцева влада не давала спокою представникам общини та погрожувала³⁴⁶.

Митрополит Костянтин Дьяков просив допомогти відділ культів ВУЦВК священнику Роману Коломейцеву з села Русько-Лозове на Харківщині. Місцева влада заарештувала отця Романа за відмову купувати облігацій державних займів на суму, що була йому не по кишені. Не обійшлося без погроз та тиску: «душа з тебе геть, а гроші давай!» – кричали у сільраді. Як наслідок, відбувся арешт та опис майна, тим самим залишивши сім'ю «в тому, в чому вони були»³⁴⁷.

З документів дізнаємося, що архієпископи допомагали священникам не лише морально, а й матеріально. Для прикладу, протоієрей Івана Клешко, повідомляючи про церковні справи села Ярошівка Вінницького району, дякує за позичені сто рублів³⁴⁸.

---

³⁴⁵ Там само. Оп. 7. Спр. 198. Арк. 14.

³⁴⁶ Там само. Оп. 8. Спр. 128. Арк. 186.

³⁴⁷ Там само. Оп. 6. Спр. 218. Арк. 117–118.

³⁴⁸ Там само. Оп. 8. Спр. 125. Арк. 25.

Як зазначає А.М. Киридон, влада намагалася робити нестерпним життя священнослужителя як «представника ворожого радянській владі табору»³⁴⁹. А тому влада через невиконання податку описувала існуюче майно духовенства. У священника села Харпачки Г. Трублаєвського сільська рада описала все рухоме майно. У свою чергу, відділ культів мав би провести службове розслідування та натомість обмежився лише відпискою, де зауважував не чинити самочинства, а керуватися відповідними постановами УСРР.

Стягуючи з духовенства гроші, владні органи могли не давати жодного підтверджуючого документу про сплату. На наш погляд, це давало сільській раді гарний привід повторно вимагати гроші від священника, який не мав змоги надати довідку з підписом голови, секретаря сільради та печаткою про сплату податку. Так, для прикладу, відділ культів звертався до Старо-Водолазьського РВК з проханням пояснити, чому він не видав розписку про сплату у 300 руб. місцевому священнику Покровської церкви Старо-Водолазької слободи³⁵⁰.

Дана довідка була невеликого формату, мала вхідний реєстраційний номер, який забов'язані були вносити у журнал, короткі відомості по те, хто платив, яку суму та з якою метою. Нижче вказувалася дата оплати, підписи голови та секретаря, а також ставилася печатка³⁵¹. Це документ мав убезпечувати духовенство, але, як видно з попереднього абзацу, влада ігнорувала видачу таких довідок.

До прокуратури УСРР з проханням розібратися чи правильно сільрада накладає податки зверталася церковна рада Варваринської церкви села Райське Краматорського району Донецької області. Зокрема, за 1933 рік сільська рада вимагала від ради сплатити різноманітного роду податки. Було запропоновано взяти облігацій на суму 250 руб., рада їх оплатила, але облігації не отримала. Згодом сільська рада сповістила про рентний податок у розмірі 384 руб. Розуміємо, у яких умовах опинилася церковна рада, і припускаємо, що у зиму 1933 р., у розпал голоду, у людей таких коштів не було. На прохання отримати

---

³⁴⁹ Киридон А.М. Час випробувань... С. 248.

³⁵⁰ ЦДАВО України. Ф.1. Оп. 7. Спр. 172. Арк. 159.

³⁵¹ Там само. Оп. 6. Спр. 214. Арк. 45.

роз'яснення, з представниками церковної ради не стали розмовляти». У відчаї представники церковної ради зверталися до прокуратури «пояснити чи правильно сільрада бере з нашої церкви податки?»³⁵².

Сваволя сільських рад та виконкомів не мала меж. Вони вигадували різні способи, аби видурити як можна більше коштів, що призводило до злиденного існування віруючих та духовенства. Віруючі Миколаївської церкви міста Хабно зверталися до вищого керівництва зі скаргою на неправомірні дії виконкому, який вимагає від молитовного будинку сплати податку на влаштування пожежного депо. У свою чергу, відділ культів ВУЦВК звертався до райвиконкомів, облвиконкомів та сільрад з роз'ясненнями політики оподаткування як духовенства, так і громад. У листах зауважувалося, що «з релігромад забороняється стягнення будь-яких інших податків або обов'язкових платежів, крім страхових премій, податку з будівель і земельної ренти. Так само неможна притягати релігромади до оподаткування ані промисловим, ані с[ільсько]г[осподарським] податком, ані самообкладанням». Відповідно, ВУЦВК вбачав у діях Хабенського РВК «безпідставність та беззаконність»³⁵³.

Про повторне стягнення грошей в умовах гострої нестачі хліба писали уповноважені Благовіщенської парафії села Лохвиці. Зокрема, Лохвицька міськрада заявила про негайне опублікування статуту громади у газеті «В Соцнаступ». Зрозуміло, що публікування коштувало грошей, у даному випадку головний редактор заявив про 150 руб. Для громади це була значна сума грошей. До того ж парадокс полягав у тому, що статут громади вже був раніш опублікований у 1930 р. з дотриманням усіх вимог: «цей статут опубліковано у місцевій газеті «Красна Лубенщина», за це парафією виплачено належну суму про що мається й розписка»³⁵⁴. Відповідно, для представників громади це був додатковий тягар: «парафія не має змоги виплачувати без труднощів і ті податки, про які вона знає заздалегідь і готується до них цілий рік». Можливості зібрати вказану суму змоги не було, адже згідно з поясненнями громади, «в ці робочі

³⁵² Там само. Оп. 8. Спр. 127. Арк. 27.

³⁵³ Там само. Оп. 6. Спр. 218. Арк. 122–123.

³⁵⁴ Там само. Оп. 7. Спр. 201. Арк. 10.

години відвідування церкви зменшується, а збирати кошти по будинках парафія не має права, та й кожен зараз дбає перш за все про хліб». Райвиконком відреагував на скаргу цинічно, зауваживши, що «відносно розміру платні редакції за оголошення, РВК до цього не втручається, бо це справа редакції»³⁵⁵.

Складовою частиною економічного тиску були штрафи. Так, священник с. Зеленовки Коларівського району нинішньої Запорізької області Олексій Нечаєв звертався до протоієрея Миколая з проханням розібратися та допомогти. Так, за наказом сільського голови місцеві комсомольці вночі вдерлися у будинок до священника та погрожували йому, вимагали підписати опис майна, а також погодитися на виплату штрафу, який йому вигадали через те, що не погодився прийти вночі на розмову у сільраду³⁵⁶. За такий вчинок голову Зеленовської сільради від виконання обов'язків відсторонили, а Коларовський РВК у листі до ВУЦВК зазначав, що всіх винних притягнуть до відповідальності³⁵⁷. Та це були лише формальні відписки.

У селі Васильковки Ульяновського району (*невідомо, якої області – Т.Г.*) місцевими органами влади було оштрафовано на 60 руб. члена релігійної громади Троїцької церкви Семенцова. Причиною штрафу стала несплата релігійною общиною будівельного податку у розмірі 596 руб. протягом трьох днів! Цікаво те, що дане дійство було ініційоване сільською радою відразу після того, як було оголошено про оновлення членів п'ятидесятки. Розпоряджень з цього приводу від ВУЦВК сільрада не отримувала³⁵⁸. Цей факт ще раз підтверджує, що місцева влада діяла самочинно, тим самим добивала обезсилене духовенство та віруючих.

Духовенство не мало змоги виплачувати шалені суми, нав'язані державою. За невиконання здачі судили і відсиляли в Сибір³⁵⁹. Аби цього не сталося, на допомогу духовенству йшло населення того чи іншого села. Вони збиралися у гурт і ходили по хатах, просили допомогти, хто чим зможе. Такі вчинки давали можливість священнику виплатити податок, зокрема – і Якову Середі з села

³⁵⁵ Там само. Арк. 5.

³⁵⁶ Там само. Оп. 7. Спр. 199. Арк. 54–55.

³⁵⁷ Там само. Арк. 57.

³⁵⁸ Там само. Оп. 6. Спр. 218. Арк. 94, 96.

³⁵⁹ Інтерв'ю ЛН29. Дмитро Корнієнко, 1918 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 1. С. 551.

Ждани на Полтавщині. Про такі випадки згадувала й преса. У «Войовничому безвірнику» (Харків) ця ситуація була описано у відповідній тональності: «організовували так звані десятихатники, тобто групи, що повинні зібрати ці побори в десяти хатах. А безвірники? Байдужісінькі анітрохи не дбають про те, аби допомогти несвідомим вирватися з попівських пазурів»³⁶⁰.

Часто не минало й декілька днів, як надсилали документ про новий податок, ще більший ніж попередній. Про схожий випадок знуцання в селі Тулиголове Кролевецького району нинішньої Сумської області згадував Григорій Самійленко. Церкву у 1929 р. то відкривали, то закривали, а на додачу місцеві партійці говорили: «Це вже є вам кара за те, що невчасно заплатили – нате знов!»³⁶¹.

Житель села Мала Білозерка нинішньої Запорізької області у своїх усних свідченнях згадував, як на місцевого священика накладали податок. У голодні роки лише завдяки небайдужим він зміг впоратися з непідйомним оподаткуванням. Тому, аби закрити церкву, активісти-комсомольці підклали вночі священику два мішки зерна, наступного ранку прийшли з обшуком і «знайшли». Священика з села вигнали, а церкву закрили³⁶².

З метою якнайшвидше позбавити село «релігійного дурману», місцеві органи влади вимагали від новоприбувливих священників виплачувати податок – дійсний чи вигаданий – за своїх попередників³⁶³.

Відзначимо, якщо в 1920-х рр. матеріальне становище різних течій духовенства значно відрізнялося, то період Голодомору призвів всіх священнослужителів до цілковитого злиденства. Яскравим прикладом цього є доля митрополита Української автокефальної церкви Василя Липківського, який у листах до Петра Маєвського в Канаду розповідав про важкі матеріальні умови, у яких опинився. У листі від 17 липня 1933 р. митрополит зазначав: «Запевне я в такому стані, що можу прожити тільки милостинею, бо нічого не маю й нічого не

³⁶⁰ Рішуче боротися проти попівських поборів. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 24 квітня. № 15. С. 4.

³⁶¹ Інтерв'ю С. SW74. Самійленко Григорій, 1915 р. н. *Великий голод в Україні*. Том 3. С. 134.

³⁶² Інтерв'ю. Анонімний оповідач. *Усна історія Степової України*. Т. 3. С. 201.

³⁶³ Євсєєва Т.М. Діяльність спілки «войовничих безвірників»... С. 310.

заробляю... Ваша допомога для мене манна небесна...»³⁶⁴. Протоієрей Російської православної церкви в Україні Дмитро Галевич у листі до родичів згадував, що голодні роки даються взнаки: «Наталочка вже втретє приходить до мене за допомогою, і даєш їй по силі можливості дещо з їстівних продуктів. Е.Л. теж просить про надсилання йому хоч сухариків, але де їх взяти... коли у мене самого в неділю виявилось всього три малайчика?»³⁶⁵. У листі до ВУЦВК священник Олександр Лехницький згадував про голодні дні свого життя. Зокрема, зазначав, що три тижні не мав шматочка хліба, фунт якого вартував 4 руб. 50 коп.: «Я вважаю себе щасливчиком, якщо через день-два маю можливість дістати стакан чи два круп на суп...»³⁶⁶.

Голодні роки не минули і католицьких ксьондзів, які виживали завдяки опіці костельних рад та віруючих³⁶⁷.

Окрім того, що духовенство жило впроголодь, за невчасну сплату податку, з метою «провчити», їх нерідко арештовували або ж застосовували моральний чи фізичний тиск. Для прикладу, священник Микола Лобарський з Луганщини скаржився на голову сільради, який постійно знущався над ним – викликав на розмови лише вночі, виривав волосся з бороди, замикав у морози у сараї³⁶⁸. Відповідь сільради на дане звинувачення була очевидною, священник обманює, бо «ухиляється від сплати податку у 700 руб.».

Про складне матеріальне становище свідчить і той факт, що представники церков навіть не мали змогу купити собі нові елементи священницького одягу. Зокрема, відділ культів Київського облвиконкому у зверненні до секретаріату ВУЦВК просив дати пояснення, як діяти, коли священнослужителі Малої Софіївської церкви просять обміняти старі ризи на кращі, так як до церкви часто приїжджають делегації, і їм доводиться правити службу у порваному одязі³⁶⁹.

³⁶⁴ Мартирологія українських Церков. Т. 1. С. 493.

³⁶⁵ Галевич Д. Незаарештовані листи... С. 87.

³⁶⁶ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 8. Спр.125. Арк. 58 зв.

³⁶⁷ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 55156 фп. Арк. 13–14.

Рубльова Н. Римо-католицька церква в українській провінції 1920–1930-х рр.: Фастівщина. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2012. № 1. С. 313.

³⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 184. Арк. 45–47.

³⁶⁹ Там само. Оп. 8. Спр. 128. Арк. 51.

Отже, економічний тиск на духовенство став одним із центральних елементів руйнації церкви під час Голодомору 1932–1933 рр. Аморально використані натуральні та непомірні грошові податки не тільки руйнували злиденні господарства, а й деморалізували священників, призводили до крайнього виснаження, психологічного нищення духовенства, їх родин. Дії влади мали яскраво виражений дискримінаційний геноцидний характер. Суми оподаткування священнослужителів у роки Голодомору невпинно збільшувалися, були непропорційними розміру їхніх статків, економічно необґрунтованими та політично вмотивованими, що ще раз підтверджує навмисні цілеспрямовані дії влади. Партийна еліта, керуючись гласними і таємними вказівками партійно-державних керівників, економічно душила українське духовенство на місцях.

Виснажене безпідставними поборами, позбавлене господарства та майна, духовенство разом з народом голодувало по всій Українській СРР – як у сільських, так і у міських парафіях. Страждання від голоду зазнали представники різних конфесій та усіх ланок церковної ієрархії – митрополити, протоієреї, священники та віруючі. Внаслідок «упокорення голодом» української нації духовенство опинилося на межі фізичного виживання. Цього ж тиску зазнали й найбільш активні віруючі, члени церковних рад, парафій, релігійні громади різних конфесій.

2.3. Антирелігійна пропаганда як засіб дискредитації церков

Ставлячи за мету викоринити релігію як національну ідентичність українського народу, а церкву як інституцію, соратники Й. Сталіна організували масштабну кампанію з їх нищення, адже боротьба з релігією вважалась тотожною боротьбі за соціалізм. Як зауважував М. Бердяєв, «вороже ставлення комунізму до будь-якої релігії не є явищем випадковим, воно належить самій суті комуністичного світогляду... комунізм ... сам хоче бути релігією, йдучи на зміну християнству, він претендує відповісти на релігійні запити людської душі, дати сенс життя...»³⁷⁰. Влучною у цьому контексті є думка українського дослідника

---

³⁷⁰ Бердяєв Н. Истоки и смысл русского коммунизма. Москва : Наука, 1990. С. 129.

професора Ю.І. Шаповала, який зауважує, що комуністи у своїй боротьбі проти інтелігенції і церкви прагнули відвоювати «монополію на душу і тіло людей»³⁷¹.

Релігія, за догматами марксизму, оголошувалася «опіумом» для народу, який затьмарює шлях більшовицького керівництва до «світлого соціалістичного майбутнього». Відтак більшовики прагнули звільнити населення не лише від «реакційного» впливу релігії, але й від усталених свят та обрядів традиційної селянської культури. Про існування двох релігій, які змогли ужитися між собою, мова не йшла. Усвідомлюючи це, більшовики розпочали тотальний прес на віросповідання у впевненості на перемогу.

У цій боротьбі світоглядів Голодомор 1932–1933 рр. займав чільне місце. Проводячи політику по знищенню голодом мільйонів, паралельно з дискредитацією церков та духовенства, радвлада тим самим сіяла зерно сумніву серед населення УСРР. Але навіщо? Відповідь, на наш погляд, є очевидною та однозначною. Маніпулювати людиною можна тільки у тому випадку, коли в неї зароджуються почуття непевності у тих ідеях та нормах, якими вона користувалася повсякчас.

Для досягнення задуманого радянська влада активно використовувала антирелігійну пропаганду: проводила лекції, диспути, виставки, активно залучала пресу, плакати, літературу атеїстичного змісту – аби підкреслити тезу, що «новому поколінню не потрібні ні боги, ні чорти»³⁷².

Однією з форм витіснення релігійної обрядовості, на думку дослідниці А.М. Киридон, були антипасхальні та антиріздвяні кампанії³⁷³, які пропагували безвірницькі осередки та атеїстична преса з метою продемонструвати, що релігійні свята є пережитком капіталізму.

У багатьох селах та містах войовничі безвірники напередодні найбільших релігійних свят організовували так звані «дні праці», де підготовлювали реманент

³⁷¹ Нищення інтелігенції і духовенства в 1932-1933 роках: чому Голодомор є геноцидом. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29613329.html> (дата звернення: 12.11.2019)

³⁷² Киридон А.М. Индоктринація радянськості: обрядово-святковий канон як маркер формування атеїзованого суспільства (1920–1930-і рр.). *Уманська старовина*. 2017. Вип. 3. С. 13.

³⁷³ Киридон А.М. Десакралізація простору (1920–1930-і рр.): смислові та символічні засади. *Уманська старовина*. 2017. Вип. 1. С. 137.

до оброблення полів навесні³⁷⁴. Т.М. Євсєєва наводить приклад, як безвірницькі осередки багатьох колгоспів у 1932 р. «зустріли Різдво червоними валками хлібозаготівель та збором посівного матеріалу за допомогою буксирних бригад»³⁷⁵. А у «штурмові ночі» під час святкування Великодня – 30 квітня, 1 та 2 травня, – безвірницькі бригади Лозівського району на Харківщині закінчили посів ранніх культур³⁷⁶.

На Великдень 1932 р. осередки СВБ організували ударницькі змагання між бригадами³⁷⁷. Це спонукало робітників виходити на роботу, і тим самим демонструвати «переваги» соціалізму над релігією. Красномовно про таку агітаційно-пропагандиску роботу говорять заголовки статей – «Ударна робота в дні пасхи»³⁷⁸, «Наше свято – свято паці», «Сотні засіяних гектарів – найкраща відповідь церковникам»³⁷⁹ тощо.

На Великдень 1933 р. сумська газета «Коллективіст Буринщини» закликала трудящих організувати недільники та відповідати ударною працею на «куркульсько-попівський великдень»³⁸⁰. Гасло безвірницьких осередків у розпал голоду звучало цинічно – «високий урожай та добробут колгоспників і всіх трудящих»³⁸¹. Але про який «добробут» йшла мова – не відомо.

Разом з оспівуванням перемог безвірницьких бригад у посівній кампанії³⁸², безвірники згадували про «церковників», які не виходять на роботу під час

³⁷⁴ *Войовничий безвірник*. 1932. 5 січня. № 1. С. 5.

³⁷⁵ Євсєєва Т.М. Діяльність спілки «войовничих безвірників»... С. 313.

³⁷⁶ Журбицький. Штурмові ночі вирішили перемогу. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 9 травня. № 18. С. 1.

³⁷⁷ Гойдакова. Дні пасхи – дні ударної праці. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 9 травня. № 18. С. 2.

³⁷⁸ Матвієнко. Ударна робота в дні пасхи. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 9 травня. № 18. С. 2.

³⁷⁹ Горбач. Сотні засіяних гектарів – найкраща відповідь церковникам. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 17 травня. № 19. С. 1.

³⁸⁰ Замість куркульсько-попівського «великодня» – ударна праця. *Коллективіст Буринщини*. 1933. 21 квітня. № 35 (335). С. 1.

Якубова Л.Д. Повсякденне життя нацменсела між Голодомором та Великим Терором. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2011. Вип. 20. С. 286.

³⁸¹ Великдень – свято попів, паразитів, ледарів, куркулів. *Коллективіст Буринщини*. 1933. 12 квітня. № 32 (332). С. 2.

³⁸² Ранковий. Безвірники показують ударні зразки роботи. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 24 квітня. № 15. С. 1.

релігійних свят³⁸³ та звинувачували їх у спільництві з класовим ворогом. Винними у невиконанні плану визнавали «центри мракобісся»³⁸⁴ тобто церкви, релігійні осередки. Представники влади через засоби масової інформації переконували населення у тому, що «релігійники» проводять пропаганду та впливають на свідомість селян, відволікаючи їх від успішного збирання врожаю. Цинізм таких гучних заяв важко не помітити. Адже в цей час населення України вимирало від голоду. Людська свідомість була спрямована на пошуки шляхів порятунку.

Окрім пропагування трудової діяльності під час свят, безбожники у боротьбі з релігією активно проводили словесні та наочні антирелігійні кампанії. Серед таких були вікторини, антирелігійні лекції, що заперечували існування Ісуса Христа, диспути на тему: «Кому вигідне святкування Різдва», готували антирелігійні виставки в музеях, демонстрували фільми, що мали допомогти безвірницькій пресі «у боротьбі проти попівських брехень та релігійних забобонів»³⁸⁵.

Потужним інструментом ідеологічного впливу ставала атеїстична преса. Особливу увагу радянська влада приділяла газетам, розрахованим на широке коло читачів. Вони мали зацікавлювати широку аудиторію та недорого коштувати. Для прикладу, київська газета «Войовничий безвірник» коштувала 5 коп., передплата на рік обходилася в 1 руб., передплата харківської газети «Войовничий безвірник» на рік була подібною – 1 руб. 20 коп. Газети містили в собі малюнки, карикатури та короткі статті, написані невибагливою мовою, були легкими у читанні та мали виховувати в масах діалектико-матеріалістичний світогляд³⁸⁶.

У газетах та журналах друкували офіційні постанови, інформацію про роботу на місцях, звіти про діяльність безвірницьких осередків³⁸⁷, методичні

³⁸³ Уманець. Бригада Черевка веде перед. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 9 травня. № 18. С. 1.; Сектанти злісні прогульники. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 24 грудня. № 56-57. С. 1. Проти куркульської пасхи – за більшовицьку сівбу. *Безвірник*. 1933. Березень. № 5-6. С. 30.

³⁸⁴ Нестеровський К. Там де провалили антипасхальну кампанію. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 17 травня. № 19. С. 4.

³⁸⁵ Браїловський В.В. Наукове кіно – зброя проти релігії. *Войовничий безвірник (Київ)*. 1933. 12 січня. № 1-2. С. 4.

³⁸⁶ Ширше фронт боротьби проти релігії. *Войовничий безвірник (Київ)*. 1932. 15 травня. №. 4. С. 1.

³⁸⁷ Перебіг антиріздвяної кампанії. *Безвірник*. 1933. 15 лютого. №3. С. 28.

рекомендації, яким чином проводити антиріздвяні та антивеликодні кампанії³⁸⁸, а також повідомлення про хід збору коштів на радянські мілітарні проєкти, зокрема – підводний човен³⁸⁹.

Особливу увагу приділяли «шкідницькій», «контрреволюційній» діяльності священників, яких принизливо називали «попами». У випусках «Войовничого безвірника» більшовицькі газетярі намагалися «вивести» на чисту воду «безжальних експлуататорів», «куркульських посіпак» та навести якомога більше прикладів. Яскраво це демонструють заголовки газети – «Сектанти організатори шкідництва»³⁹⁰, «Баптистів – розкрадників хліба суворо покарати»³⁹¹, «Не сіють і не жнуть, а просто крадуть»³⁹², «Попи казнокради»³⁹³, «Піймали попа на крадіжці»³⁹⁴, «Святий шахрай»³⁹⁵ і т.ін.

У кожному випуску центральної атеїстичної газети редакційна колегія важливе значення приділяла карикатурам та замальовкам, які наочно мали демонструвати «зло» релігії та формувати негативний образ священників. Зокрема, їх зображували двухликими [Додаток В], з округлими животами та ситими обличчями натякаючи на дармоїдство [Додаток Г], з мішками грошей, щоб підкреслити їхні статки, а також в обнімку з чоловіком, який ототожнювався з буржуа. Такі образи тиражувала й місцева безвірницька преса.

Цікаво й те, що автори статей «Войовничого безвірника», описуючи діяльність шахраїв, хіромантів, прирівнювали до них священнослужителів.

³⁸⁸ Як провести антивеликодню кампанію 1932 р. До всіх райрад СВБ Київської області. *Войовничий безвірник (Київ)*. 1932. 15 квітня. № 3. С. 2.

³⁸⁹ Кульбака. Ударний антипасхальний місячник перетворити на місячник збирання коштів на підводний човен. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. № 13. С. 1.

Зміцнюймо оборонспроможність. *Колективіст Буринщини*. 1933. 21 лютого. № 16 (316). С. 2.

³⁹⁰ Максимович М. Сектанти організатори шкідництва. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 16 вересня. № 40. С. 2.

³⁹¹ Безвірний А., Нестеренко, Шрамко, Пуховць, Винниченко. Баптистів – розкрадників хліба суворо покарати. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 16 вересня. № 40. С. 2

³⁹² С.О. Не сіють і не жнуть, а просто крадуть. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 30 вересня. № 42. С. 2.

³⁹³ Попи казнокради. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 24 листопада. № 51. С. 4.

³⁹⁴ Саченко М. Піймали попа на крадіжці. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 24 листопада. № 51. С. 2.

³⁹⁵ Свободна О. Святий шахрай. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 15 грудня. № 54-55. С. 3.

Організатори атеїстичних видань стверджували, що проведення антирелігійної культурницької пропаганди є їхнім першочерговим завданням³⁹⁶!

Окрім карикатур та принизливих статей, газети майоріли віршами антицерковного характеру. Для прикладу, напередодні Різдва 1932 р. у київській газеті «Войовничий безвірник» було розміщено вірш «Кінець попам і глитаям» про релігію як пережиток минулого та віруючих, котрі обрали працю замість ходіння до церкви: «Дзелень-бом, дзелень-бом. / Аж дрижить церковний дом./ Дзеленькає піп Юхим, / Кругом нього «святий» дим. / Там на полі щось тріщить / Піп Юхим увесь дрижить. / Чує звуки: трах-та-рах / Іде трактор по полях / Тут на поле всі юрбою, / Піп слідкує за товпою / Що то буде далі там? / І не віриться очам: / В церкві порожньо і дико / Дяк мовчить, як без язика. / Тільки баба літ під сто / В церкву зирка крізь вікно. / Їдуть трактори, тріщать, / Куркуль з попом пишуть. / Пуста церква! Хто куди! / Не втекти їм від біди!»³⁹⁷. Автори подібних словотворів намагалися продемонструвати крах релігії та перемогу праці. Вони не оминули увагою й віруючих, які за віковим цензом належали до похилого віку. На таких людей за словами влади, вона менше звертала уваги. Головною її метою було відвернути молодь від релігійних «забобонів».

Перед релігійними святами безвірницькі осередки активно залучали атеїстичні гасла. Переважно вони були націлені на активістів-комсомольців, осередки СВБ, школярів та селян. Характер цих гасел був войовничим, але цілком зрозумілим. Наведемо декілька прикладів – «Релігія ворог науки. Наука бореться з релігією», «Не бог створив людину, а людина бога. Геть релігію!»³⁹⁸, «Різдво – зброя класового ворога»³⁹⁹, «Релігія й церква – знаряддя капіталізму у боротьбі зі світовою революцією»⁴⁰⁰, «Викорінюймо «трійцю», «духів день» та інші релігійні свята з побуту трудящих»⁴⁰¹, «Мобілізуймо наукові й культурні сили на боротьбу

³⁹⁶ Як. Розгорнути антирелігійну роботу на вокзалі. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 23 жовтня. № 46. С. 3.

³⁹⁷ Кінець попам і глитаям. *Войовничий безвірник (Київ)*. 1932. 5 січня. № 1. С. 4.

³⁹⁸ Галевич Д. Незаарештовані листи... С. 86.

³⁹⁹ *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 6 січня. № 1. С. 3.

⁴⁰⁰ Релігія й церква – знаряддя капіталізму у боротьбі зі світовою революцією. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 30 квітня. № 16-17. С. 2.

⁴⁰¹ *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 19 червня. № 24-25. С. 3.

проти релігійної ідеології!», «Жодної години прогулів в дні «різдва» і жодної копійки на куркульсько-попівське свято!»⁴⁰², «Релігійні свята – демонстрація сил класового ворога»⁴⁰³ і т.ін.

В об'єктив ворогів влади потрапляло не лише православне духовенство УАПЦ та її наступниці УПЦ, а й РПЦ та представники інших конфесій – католики, протестанти, юдеї. Всі вони зазнавали нищівного висміювання та дискримінації. Зокрема, католиків, баптистів, євангелістів⁴⁰⁴ клеймили «агентами імперіалізму»⁴⁰⁵, юдеїв – ворогами пролетарської революції⁴⁰⁶ та висміювали їх за страх перед «Судним днем». Наприклад, агітатор Ш.Н. Вапнярський зауважував, що осінні свята юдеїв були створені з метою «знищити у трудящих всяке почуття протесту проти своїх гнобителів та експлуататорів»⁴⁰⁷, а також, що ці свята найкраще відбивають класову суть юдейської релігії, що «цілком перебуває на службі капіталізму».

Вістря безвірницької преси було спрямоване й на діяльність віруючих. У статтях обов'язково підкреслювався той факт, що віруючі вороже налаштовані проти влади та є поплічниками класового ворога, адже не є членами колгоспів. На думку влади, у таких людей були «вагомі» причини навмисно ховати хліб та інші продукти харчування від держави і дезорганізувати суспільство [Додаток Д]. Наприклад, баптиста О. Булгакова було звинувачено у закопуванні 75 пудів, а І. Петрущенка – у замуруванні 55 пудів пшениці. Євангеліста Аксьонова – у співпраці з куркулями та шкідницькій роботі⁴⁰⁸. Явдоху Яценко з Дніпропетровщини заклеїли церковно-куркульським агентом, бо знайшли в

⁴⁰² Гасла до антиріздвяної кампанії. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 15 грудня. № 54-55. С. 1.

⁴⁰³ Релігійні свята – демонстрація сил класового ворога. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 11 вересня. № 39. С. 2.

⁴⁰⁴ Фролов І. Суворо покарати шкідника сектанта. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 24 листопада. № 51. С. 2.

⁴⁰⁵ Католицька церква – агент імперіалізму. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 11 березня. № 11. С. 1.

⁴⁰⁶ Вапнярський Ш.Н. Рабини вороги пролетарської революції. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 7 листопада. № 48-49. С. 7.

⁴⁰⁷ Вапнярський Ш.Н. З корінням витруїти релігію з нашого побуту (до осінніх юдейських свят). *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 30 вересня. № 42. С. 4.

⁴⁰⁸ Викрили сектантського шкідника на транспорті. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 11 березня. № 11. С. 2.

неї 8 пудів пшениці⁴⁰⁹. На наш погляд, справжньою причиною звинувачень було те, що вони збирали кошти на церкви, а це дуже обурювало місцеві осередки СВБ.

В газеті «Войовничий безвірник» протягом 1932 та 1933 рр. проблема крадіжок хліба, буряків, картоплі та інших продуктів харчування виходила на перший план. На тлі примусового відібрання продовольства, масштабного голоду населення шукало способу вижити. Радянською владою ж це було інтерпретовано як саботування, «гідке діло»⁴¹⁰ у затримці здачі хліба, адже «Боротьба за хліб – боротьба за соціалізм»⁴¹¹ і не важливо, якою ціною.

За нашими підрахунками, в газеті, що була центральним органом СВБ України, протягом 1932 р. питанню крадіжок продовольства, шкідницькій діяльності духовенства та віруючих присвячено 42 статті.

Питання крадіжок та переховування хліба активно піднімалося на сторінках журналу «Безвірник» та місцевої преси. Для прикладу, у газеті «Коллективіст Буринщини» в розпал Голодомору, місцевим активістом надруковано статтю про священника та дяка, у яких було знайдено мішки з картоплею, пшоном, крупами та сухарями⁴¹². Такою знахідкою безвірницькі осередки здійснювали спробу показати «оманливу» натуру духовенства, відкидаючи при цьому той факт, що вони холодної та голодної зими помирали разом з іншими віруючими.

Атеїстична преса шельмувала тих, хто відкрито говорив про соціальні лиха⁴¹³, у тому числі – голод. В пресі такі випадки відразу описували у відповідній тонольності: «... ця куркульська агентура провадить у радгоспі розкладницьку релігійну агітацію...»⁴¹⁴.

Подібна агітація мала підірвати довіру релігії як роду духовної сивухи⁴¹⁵ (вислів К. Маркса – Т.Г.) не лише серед старшого покоління, а й у середовищі

⁴⁰⁹ Кібець М. За крадіжку хліба – до права. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 16 серпня. № 30-31. С. 1.

⁴¹⁰ Петрушенко. Ворог орудує підпалами. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 30 вересня. № 42. С. 2.

⁴¹¹ *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 29 жовтня. № 47. С. 1.

⁴¹² БР-А. Піп і дяк – спільники куркуля. *Коллективіст Буринщини*. 1933. 11 січня. №. 3 (297). С. 1.

⁴¹³ Дати відсіч сектантському агітаторові. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 24 листопада. № 51. С. 2.

⁴¹⁴ Чайка. Посилити антирелігійну боротьбу. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 24 листопада. № 51. С. 2.

⁴¹⁵ Вапнярський Ш.Н. З корінням витруїти... С. 4.

молоді та дітей. В антирелігійній абетці, надрукованій 1933 року, вміщували приказки та карикатури, що висміювали релігію та її служителів. Абетка була складовою візуальної пропаганди, промовки вміщеній у ній були легкими у запам'ятовуванні, склалися з чотирьох слів, що починалися на одну букву. Вони мали викликати аналогії церкви з нещадним експлуататором, формувати у дітей ідею зажерливості священнослужителів, знищуючи їх авторитет, виправдовуючи необхідність зняття дзвонів та руйнацію храмів, які «заважали індустріалізації».

Автор абетки мав надати чітке розуміння того, що людина повинна отримати нагороду (матеріальну чи моральну) тут і зараз, а не колись у «Царстві Небесному». Перспектива вічного життя після смерті мала бути цілковито витіснена зі свідомості. У цілому суть такої пропаганди була націлена на те, аби продемонструвати, що доля людини залежить від неї самої, і Бог їй не допоможе, так як його «не існує». Особливому висміюванню піддали і так зване явище «чуда». Наведемо кілька прикладів мовою оригіналу: «Б» – «Бросьте, братцы, Богов бояться», «Е» – «Еле-эле епископы ели», «Л» – «Льется лава лжи лукавой», «М» – «Мешают мощи машинной мощи», «Н» – «Небесной награды не надо», «Ц» – «Царство церквей – Царства цепей»⁴¹⁶.

Радянська влада у формуванні атеїстичного світогляду не оминала й проблеми виховання дітей, які наслідуючи батьків продовжували відвідувати церкву, виконувати релігійні обряди, і в той же час вороже ставитись до антирелігійних гуртків⁴¹⁷. Саме завдяки пропаганді безвірницькі осередки намагалися донести до батьків та дітей шкоду релігії та релігійних забобонів у розвитку людства та їх «класово-ворожу, експлуататорську суть»⁴¹⁸. Про «правильне» виховання дітей неодноразово зауважував «палкий пропагандист ідей комунізму» Омелян Ярославський. У своїй праці «Про релігію» він здійснив спробу донести головні задачі та методи антирелігійної пропаганди. На думку

⁴¹⁶ Антирелігійна абетка URL: <https://propagandahistory.ru/2354/Antireligioznaya-azbuka-1933-goda/> (дата звернення: 10.03.2020).

⁴¹⁷ Чефранов О. Активізувати антирелігійне виховання дітей. *Безвірник*. 1933. Серпень. № 14. С. 10.

⁴¹⁸ Піонерорганізації й ЮВБ, перевиховуйте ще релігійну дітвору. *Войовничий безвірник (Київ)*. 1932. 5 січня. № 1. С. 6.

О. Ярославського, ігнорування проблеми протилежності у поглядах батьків і дітей не дасть в повній мірі виконати поставлені завдання: «Ось чому антирелігійну пропаганду не можна розбивати на антирелігійну пропаганду серед дорослих, не зачіпаючи дітей, і навпаки»⁴¹⁹. Тому необхідно було кинути сили на перевиховання батьків, які мають великий вплив на свої дітей.

Грунтовна робота із залучення дітей до безвірницьких осередків не проходила безслідно. Преса майоріла інформацією про учнів, які обіцяли «втягнути» батьків до лав СВБ та зміцнювати антирелігійний фронт⁴²⁰.

В агітаційних листівках, диспутах дітям доводили небезпеку виховання у релігійному дусі, яке на думку безвірницьких організацій дорівнювало вихованню ненависті до комуністичної партії, радянської влади, соціалістичного будівництва⁴²¹. Напередодні Великодня учителі та ватажки юних безвірників мали навести ряд прикладів того, як «попи, рабини та сектантські провідники зривають засівкампанію, організаційно-господарче зміцнення колгоспів, як по багатьох церквах та синагогах ховають куркульський хліб, як у вівтарях хліб гниє»⁴²².

У травні 1932 р. у газеті «Войовничий безвірник» була вміщена стаття «Антипасхальний місячник розпочався», в якій активно пропагувалася ідея експлуаторського характеру Великодня. У ній стверджувалося, що головна мета безвірників не припустити того, аби «трудящі потрапили в цупкі павукові лапи церковників ... та дати відсіч всіляким спробам стягнути першотравневий пролетарський відпочинок до п'яно-релігійних форм святкового неробства»⁴²³ (*підкреслення наше – Т.Г.*). Додамо, що у газетах та плакатах атеїстичного змісту за допомогою карикатур священників та віруючих типово зображували у нетверезому стані, з червоними носами та пляшкою горілки [Додаток Ж]. Основна мета такої інформації – наглядно продемонструвати населенню, що релігійні свята не обходяться без спиртних напоїв і негативно впливають не лише

⁴¹⁹ Ярославський О.М. О религии. Москва: Госуд. изд-во полит. ли-ры, 1958. С. 110–111.

⁴²⁰ Гурич М. Місячник перевірки антирелігійної роботи в м. Миколаєві. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 24 листопада. № 51. С. 2.

⁴²¹ Антипасхальна робота в школі. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 24 квітня. № 15. С. 2.

⁴²² Дубчук. Антивеликодня кампанія в школі. *Войовничий безвірник (Київ)*. 1932. 15 квітня. № 3. С. 2.

⁴²³ Антипасхальний місячник розпочався. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. № 13. С. 1.

на окрему особистість, а й на державу в цілому. При цьому священники виставлялися як основні вороги радянського ладу, які потурають антидержавній діяльності. Як приклад, наведемо твердження безвірника Дубчука: «.. свята не тільки позначаються на бюджеті трудящих, але й на продуктивності праці та здоров'ї людей, бо вони завжди поєднуються з пияцтвом»⁴²⁴.

Будь-які прорахунки у керівництві колгоспу, невиконання плану заготівлі, тощо, пропаганда пов'язувала саме з проблемою «огидного п'янства»⁴²⁵.

На сторінках преси майоріли повідомлення і про закриття церков, синагог, так званих «кубл паразитизму»⁴²⁶, їх переоблаштування на культурно-просвітні заклади⁴²⁷. Супроводжувалося це відповідними заголовками – «Трудящі закривають кубла мракобісництва», «На місці кубла ченців – розсадник агрономної культури»⁴²⁸.

В пресі вміщували статті, що стосувалися не лише справ СРСР, а й Італії, Франції, Німеччини, Польщі, Канади. На наш погляд, так робили, аби впевнити населення в тому, що запекла боротьба з релігією відбувається у багатьох країнах.

Журнал «Безвірник» теж нагнітав суспільний психоз увагою до «контрреволюційної» діяльність церков, духовенства та віруючих, ділився результатами активного «ходіння в народ» активістів СВБ⁴²⁹. Це досягалось тим, що на сторінках журналу безвірники критикували вислови соратників і adeptів, які відхилялися від ідеологічних постулатів партії, називавши їх «політично шкідливою безграмотною плутаниною». Критикували за недостатню політичну пильність і послідовність.

⁴²⁴ Дубчук. Антивеликодня кампанія... С. 2.

⁴²⁵ Без-К. Пиятика загальмувала оранку на зяб. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 24 листопада. № 51. С. 2.; Замість куркульсько-попівського «великодня» – ударна праця. *Коллективіст Буринщини*. 1933. 21 квітня. № 35 (335). С. 1.; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 4660. Арк. 10–11.

⁴²⁶ Великдень – свято попів, паразитів, ледарів, куркулів. *Коллективіст Буринщини*. 1933. 12 квітня. № 32 (332). С. 2.

⁴²⁷ *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 16 серпня. №30-31. С. 1.; *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 29 жовтня. № 47. С. 4.

⁴²⁸ Ярошенко Д. На місці кубла ченців – розсадник агрономної культури. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 24 листопада. № 51. С. 3.

⁴²⁹ *Безвірник*. 1932. № 21-22; *Безвірник*. 1934. Січень. №1; Божек О. Вирвали трудящих селян з сектантського багна. *Безвірник*. 1935. № 8. С. 39.

Окрім засобів масової інформації, важлива увага приділялася й атеїстичній літературі. Вона була розрахована на лекторів-агітаторів та широке коло читачів. Найбільше такої літератури постачали в хати читальні, клуби та школи – осередки «невпинної систематичної і обґрунтованої роботи» проти релігії⁴³⁰, які насправді такими не були.

Як зазначає Л.Л. Бабенко, на вимогу агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У така література мала бути наближеною до сільського повсякдення⁴³¹, розвіювати «релігійні міфи» про блискавку, грім та інші явища природи.

Найбільш пропагованими були праці ідеологів атеїзму, які активно продукували праці. Серед них – О. Ярославського «Проти релігії і церкви. Ленін, комунізм і релігія»; «Біблія для віруючих і невіруючих», «Тридцятиліття ВКП(б) і наші задачі»; Д. Ігнатюка «Боротьба за атеїзм – боротьба за соціалістичну свідомість»; Б. Кандідова «Імперіалістична війна і релігія»; О. Лукачевського «Походження релігії» тощо. Керуючись негласними постановами партії, ці автори підкреслювали «класову» суть української церкви, звинувачували її у «буржуазному націоналізмі», повсякчас згадуючи про контрреволюційну діяльність духовенства.

Безвірницькими осередками активно було залучено і кіно. Кінематографісти 1930-х рр. намагалися розробити нові прийоми, які дали б можливість викрити «хибний шлях» релігії, і тим самим відійти від поверхневої критики⁴³². Зокрема, на екрани виходили фільми про досягнення науковців, і демонстрували перемогу так званого «наукового світогляду» над релігійним⁴³³.

Завдяки антицерковним кампаніям та мобілізації комсомольців-безвірників та держава прагнула «перекроїти» релігійну натуру селян. Але ці прагнення

⁴³⁰ Стесель. Завдання будинків колективіста, сільбудів та хат-читалень під час антивеликодньої кампанії. *Войовничий безвірник (Київ)*. 1932. 15 квітня. № 3. С. 2.

⁴³¹ Бабенко Л.Л. Відображення радянською атеїстичною літературою державно-церковних відносин в Україні. *Гуржіївські історичні читання*. 2012. Вип. 5. С. 181.

⁴³² Братерська-Дронь М.Т. Релігійна тематика на екрані: духовний аспект. *Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І.К. Карпенка-Карого*. 2014. Вип. 15. С. 74.

⁴³³ Молчанов І.Г. Отражение антирелигиозной борьбы в советском киноискусстве. *Вести Академии наук Армянской ССР*. 1963. № 11. С. 73.

дискредитувати церкву зазнавали фіаско. Здебільшого така форма паплюження віри використовувалась під час великих свят, після – активність припинялась⁴³⁴. Антирелігійна пропаганда на місцях мала примітивний характер, особливо в селах. Тому вона не набула популярності не те що у селян, але й у керівництва. Для прикладу, Охтирська райрада безвірників обмежувала свою діяльність тільки закриттям церков та доповідями під час Великодня та Різдва. Київський будинок колективіста, незважаючи на виділені 100 тисяч карбованців, теж нехтував пропагандисткою діяльністю⁴³⁵. Жигалівська сільрада атеїстичною пресою застеляла столи. Автор статті Петрушевич зауважував про дикунське ставлення місцевої влади до антирелігійної комуністичної преси⁴³⁶. Спілка безвірників Софіївської райради на Дніпропетровщині обмежувала свою антирелігійну діяльність роздачею квитків та марок. У січні 1933 р. газетярський агітатор з обуренням писав: «керівники райради СББ забули про релігійні свята, шкоду від них для нашого соцбудівництва. Навіть дзвони церкви, що урочисто відзвонюють кожного релігійного свята під самим вухом цих керівників не можуть їм нагадати, що ми маємо вперто боротися проти релігії...»⁴³⁷.

Згадані вище випадки неодноразово описували в газеті «Войовничий безвірник». Жовтневі випуски за 1932 р. майоріли закликами «оживити» безвірницькі осередки. Про необхідність активніше проводити антирелігійну роботу згадувалося у сумській газеті «Плуг і молот»⁴³⁸.

---

⁴³⁴ Сильніше вогонь по сектантству. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 19 червня. № 24-25. С. 4. Костів М.Б. Антирелігійна пропаганда на шпальтах преси Чернігівщини на початку 30-х рр. ХХ ст. *Література та культура Полісся. Серія «Історичні науки»*. 2017. Вип. 88. С. 199.

⁴³⁵ Рані. В будинку колгоспника антирелігійної роботи не проводять. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 16 вересня. № 40. С. 1.

⁴³⁶ Петрушенко. Марно гинуть 20 примірників «Войовничого безвірника». *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 29 жовтня. № 47. С. 4.

⁴³⁷ Райрада СББ забула про свої обов'язки. *Войовничий безвірник (Київ)*. 1933. 12 січня. №1-2. С. 3.

⁴³⁸ Багрянцев В. Стати на чолі антирелігійної роботи, а не відшукувати дописувачів про неї. *Плуг і молот*. 1932. 3 січня. № 1.

В Одесі, Херсоні, Миколаєві «Войовничий безвірник» звинувачував пошту, яка невчасно доставляла пресу. Саме з відсутністю газети пов'язували неможливість проведення планової та систематичної атеїстичної роботи⁴³⁹.

Дослідниця О.В. Вітринська зауважує, що у провалі антирелігійної пропаганди проти юдеїв у містах та селах УСРР ідеологи «Войовничого безвірника» звинувачували місцеві газети, котрі були визнані «блідими, безбарвними та слабосилими». Серед них – «Сталіндорф Емес», «Колвірт Емес», «Колвірт Штерн»⁴⁴⁰. Схожу оцінку антирелігійній роботі серед національних меншин, як найвідсталішої ділянки у пропаганді безбожництва, надавав і «Безвірник». На наш погляд, парадокс полягав у тому, що описуючі такі провали в антирелігійній роботі, пропагандисти відкидали власну безпорадність, тому звинувачували «низи» у сприянні класовому ворогу.

Подільський священник Дмитро Галевич у «Незарештованих листах» до доньки Люби, згадуючи про активну антирелігійну пропаганду, зазначав її провальність: «...з колишньої школи лунала музика, запрошуючи публіку в театр. До речі, тут, кажуть, відбулася доволі комічна сцена. У половині 10 вечора комусь закортіло вдарити у великий дзвін два рази, і в цей момент вся малочисельна театральна публіка, помилково подумавши, що це дзвін пасхальний, разом пішла в церкву, залишивши бідних акторів на сцені одних»⁴⁴¹.

Про провальність атеїстичної кампанії радянської влади свідчать показники перепису 1937 р.⁴⁴². Вони демонструють, що через 20 років більшовизму 55,3% населення СРСР визнало себе віруючими. Аналізуючи дані перепису, В.Б. Жиромська припускає, що реально віруючих було набагато більше, проте далеко не всі правдиво відповідали під час перепису, побоюючись у 1937 р.

⁴³⁹ Вітринська О.В. До питання антиюдейської пропаганди в радянській пресі 1920-х-початку 1930-х років. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я* / голов. ред. М.М. Шитюк. Вип. V. Том II. Миколаїв : Типографія Шамрай, 2016. С. 11.

Вапнярський Ш.Н. З корінням витруїти релігію з нашого побуту (до осінніх юдейських свят). *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 30 вересня. № 42. С. 4.

⁴⁴⁰ Вітринська О.В. Вказ. праця. С. 12.

⁴⁴¹ Галевич Д. Незарештовані листи... С. 86.

⁴⁴² Всесоюзная перепись населения 1937 года: общин итоги. Сборник документов и материалов. Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОСМПЭН), 2007. 320 с.

переслідувань⁴⁴³. Окрім цього, дослідниця на основі перепису критикує найбільші розповсюджені стереотипи, пов'язані з віковими, освітніми та гендерними ознаками. У статті «Релігійність народу в 1937 році (за матеріалами Всесоюзного перепису населення)» вона звертає увагу на статистику та переконує, що по-перше, віруючими були не лише люди похилого віку, а й молодь; по-друге, ліквідація неосвіченості не ставала запорукою масового переходу на позиції атеїзму; по-третє, у гендерному відношенні серед віруючих віком від 16 до 49 були як жінки, так і чоловіки і у відсотковому співвідношенні склали 88% та 75% відповідно.

Отже, з метою викоринити віру з українського народу, радянська влада разом зі своїми поплічниками свідомо і масово використовувала антирелігійну пропаганду під час Голодомору 1932–1933 рр. Її метою було не просто сформувати образ ворога, а підірвати довіру населення до церкви та духовенства. Коли люди помирали голодною смертю, влада робила ставку на масові заходи (лекції, виставки, показ фільмів) і тиражі друкованої літератури. Карикатури та малюнки, на яких зображували духовенство зі шматками м'яса та інших продуктів харчування, статті про сховки хліба мали підірвати авторитет священнослужителів, продемонструвати їх оманливу натуру.

У той же час джерела свідчать про несприйняття населенням такого виду дискредитації. Адже керівництво держави проводило таку соціально вбивчу політику, наслідки якої відчула кожна українська родина. Перемоги на «безвірницькому фронті», про які вказувала влада, були викривленим відображенням реального стану ситуації. Свідченням релігійності були не лише намагання дотримуватися церковного календаря навіть в умовах голодних років, а й пізніші показники перепису 1937 р., згідно з якими 55,3% населення СРСР визнали себе віруючими.

---

⁴⁴³ Жиромская В.Б. Религиозность народа в 1937 году (по материалам всесоюзной переписи населения). URL: http://www.krotov.info/history/20/1930/1937_zher.htm (дата звернення: 05.05.2020).

2.4. Політичні репресії проти церкви та релігійних діячів

Політика комуністичної партії по відношенню до релігії та масштабне її викорінення у вигляді економічного та адміністративного тиску не приносила її ініціаторам та агентам бажаного результату. Священники, завдяки підтримці віруючих, керуючись власними принципами, продовжували свою діяльність. Дійсно, такий тиск не пройшов безслідно, деструкції церковного механізму були помітними. Це проявлялося і у зменшенні кількості церков, зреченні від сану священнослужителів.

Проте, для влади цього виявилось замало. Репресивна політика радянської влади не знала меж. Курс на елімінацію України не міг обійтися без знищення церкви як соціального інституту та перетворення населення на безбожників. У ході антирелігійної кампанії до священнослужителів застосовувалися репресивні заходи, котрі мали негативні наслідки не лише для церкви, а й для суспільства.

Репресії радянських каральних органів заключалися у відмові в реєстрації, залякуванні, шантажі, відробітку у колгоспі під час церковних свят, побитті, арештах (заслання, розстріл). Додатковим тиском, який і відрізняє досліджувані нами роки від попередніх, було моріння голодом протягом 1932–1933 рр.

Часто райвиконками без причин та пояснень відмовлялися брати на облік священнослужителів у селах та селищах різних регіонів УСРР, вигадуючи при цьому абсурдні відмовки. У свою чергу це давало підстави притягувати священників до відповідальності. Так, Балаклеїським райвиконкомом священнику Приходько з с. Вовчин Яр було відмовлено у взятті на облік. Згідно з поясненнями райвиконкому, священнику було відмовлено «не через те, щоб заборонити Приходько виконувати релігійні потреби, а просто з інших політичних міркувань» (*підкреслення наше – Т.Г.*)⁴⁴⁴. Не зміг приступити до виконання своїх обов'язків в Охтирській парафії священник Кузьма Ветушко. Охтирський РВК відмовив йому у реєстрації, аргументуючи це «браком часу»⁴⁴⁵. Аналогічні перешкоди у діяльності не оминули священника Михайла Штиля з

⁴⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 183. Арк. 24.

⁴⁴⁵ Там само. Оп. 7. Спр. 172. Арк. 213.

Маріуполя⁴⁴⁶. Схоже неподобство описував архієпископ Дніпропетровський Георгій Делієв⁴⁴⁷.

Аби якомога швидше морально знищити священників, місцева влада неодноразово викликала їх до сільрад вночі. Для прикладу, відділ культів звертався до Чугуївського РВК з проханням пояснити, з якою метою представники сільради викликають до себе духовенство об 11 – 12 ночі⁴⁴⁸? Митрополит Костянтин Дьяков не залишився осторонь цих неправомірних дій та неодноразово звертався до відділу культів з проханням захистити священнослужителів від постійного морального тиску. Звертаючись до Секретаріату ВУЦВК, митрополит зауважував: «просимо зробити розпорядження районам України відносно припинення безцільних безперервних викликів духовенства в сільраду, і зачасту вночі, де допускаються знущання над духовенством і без того знесилених від непосильних і нескінченних податків»⁴⁴⁹.

До речі, питання сплати податків було одним з головних причин викликів духовенства до представників сільради⁴⁵⁰. У контексті цього виникає питання, для чого викликати священників ввечері, адже вирішити справу можна і вдень, або ж навіщо взагалі викликати, якщо про податок можна повідомити письмово? На наш погляд, це було явним тиском місцевих органів влади, які полюбляли його застосовувати до духовних осіб.

Схожі ситуації траплялися і з представниками католицької церкви. Зокрема, замість того, щоб проводити допити вдень, місцеві органи ДПУ 4 грудня 1934 р. допитували католицького патера Михайла Келера ввечері з 21.30 до 23.00⁴⁵¹.

У 1932 р. відділ культів, потопаючи у низці скарг, звертався до райвиконкомів з проханням роз'яснити сільським радам, що викликати вночі священників неприпустимо. Як свідчать документи, місцева влада не надто

---

⁴⁴⁶ Там само. Оп. 8. Спр. 126. Арк. 34.

⁴⁴⁷ Там само. Оп. 7. Спр. 172. Арк. 104.

⁴⁴⁸ Там само. Арк. 289.

⁴⁴⁹ Там само. Оп. 6. Спр. 218. Арк. 1.

⁴⁵⁰ Там само. Оп. 6. Спр. 216. Арк. 7.

⁴⁵¹ Галузевий державний архів Служби Безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 6. Спр. 75690 фп. Т. 3. Арк. 76.

серйозно сприймали офіційну документацію відділу культів ВУЦВК, адже продовжували чинити по-своєму.

Моральні тортури переважали над фізичними та залишали глибокі душевні рани. Про виснаження від утисків влади в листі до Чугіївського вікаріального управління писав протоієрей М. Мисенко: «... кожного дня мене тягають до сільради і ображають, доводять до втрати свідомості, я прошу у Бога смерті, адже так жити на світі неможливо...»⁴⁵² [Додаток К]. Протоієрей Павло Гревизирський згадував, як йдучи повз школу, він чув, як у слід кричали: «Ей піп Гапон патлатий чорт, ти й досі тут ходиш, пора тебе убити»⁴⁵³.

Часто священнослужителі залишалися без даху над головою. Це було пов'язано з різними причинами. У вирішенні ситуації допомагали віруючі, які могли прихистити священника в себе вдома, чи здати в оренду будинок. Саме цьому запобігала влада. В результаті, населення відмовлялося здавати кімнату представникам духовенства, адже місцеві органи могли накладати на них штрафи та навіть арештовувати. Тому не дивно, що людей охоплював страх за своє життя. Для прикладу, у 1932 р. сільрада села Берека перешкоджала релігійній громаді відшукати житло для місцевого священника⁴⁵⁴. Священник Анісімов, настоятель Христорождественської церкви села Одноробовки, у травні 1932 р. теж опинився без даху над головою⁴⁵⁵. Наслідком таких морально низьких вчинків стало звернення митрополита Харківського Костянтина Дьякова до відділу культів з проханням «дати відповідні розпорядження про припинення систематичних нападок, як на саму общину, так і на священника Анісімова»⁴⁵⁶. В'ячеслава Яковлева за несплату податку вигнали з квартири. Священник зауважував, що «створюються такі умови, щоб я добровільно виїхав з села»⁴⁵⁷.

Жорстоке відношення радянської системи до духовенства призводило не лише до моральної дезорганізації священнослужителів, а й смерті їх родичів. Про

⁴⁵² ЦДАВО України. Ф. 1. Оп.7. Спр.177. Арк. 30.

⁴⁵³ Там само. Оп. 7. Спр. 172. Арк. 103 зв.

⁴⁵⁴ Там само. Оп. 6. Спр. 216. Арк. 7.

⁴⁵⁵ Там само. Оп. 7. Спр. 194. Арк. 37– 37 зв.

⁴⁵⁶ Там само. Арк. 36.

⁴⁵⁷ Там само. Оп. 7. Спр. 200. 1. Арк. 6.

такий випадок дізнаємося зі скарги общини з Красно-Лучанського району до ВУЦВК. Мова йшла про тиск сільської ради на місцевих священників. Наприклад, священник Михайло Попов змушений був виїхати з села, адже під вікнами його будинку стався страшний вибух. Священник Грешнов у віці 72 років, не встигнувши приїхати до Єсауловки, відразу потрапив під жорстоку руку сільської ради, що проявлялося у погрозах, обшуках та арештах. Під час обшуку представники сільради заявили: «Забирайся геть з Єсауловки зі своїми манатками!...»⁴⁵⁸. Найстрашніше те, що внаслідок цих суперечок була вбита донька священника, яку застрелили помилково.

Боротьба радянської влади за «маси» не могла бути завершеною до тих пір, поки існувало духовенство, яке вело людей за собою. Як показали вищенаведені приклади, впоратися зі священнослужителями шляхом погроз та інших морально-психологічних вивертів не вдалося, відтак невід'ємною складовою нищення церкви, на думку О.В. Бойка, був і фізичний тиск на священнослужителів.

За часи Голодомору були відкриті десятки карних справ, обвинувачення були абсурдні – антирадянська агітація чи контрреволюційні дії⁴⁵⁹. Вони включали в себе «навмисне» відволікання духовенством населення від роботи на полі, націоналізм та підтримання зв'язків з іншими країнами. Останнє обвинувачення стосувалося переважно католицького духовенства та віруючих. Протягом 1932–1936 рр. місцеві органи НКВС активно фальсифікували, а потім успішно «викривали угруповання священників-контрреволюціонерів», чим підкреслювали давно сконструйований образ поплічників фашизму⁴⁶⁰.

Дослідник В.О. Пашенко, аналізуючи репресивну політику радянської влади по відношенню до духовенства, зазначає про категорії, на які було поділено населення Радянського Союзу. А саме: 1) АС – антирадянські елементи; 2) Ц – ті, хто регулярно відвідує церкву; 3) С – член релігійних сект; 4) П – «повстанці», ті хто брав участь в антирадянських виступах; 5) СІ – ті, що підтримують зв'язки з

⁴⁵⁸ Там само. Оп. 7. Спр. 198. Арк. 20.

⁴⁵⁹ Бойко О.В. Православна церква... С. 217.

⁴⁶⁰ Грузова Т.С. «Контрреволюціонери в рясі»: як знищували духовенство в радянській Україні (1932–1933 рр.). *Історичні і політологічні дослідження (видання Донецького національного університету імені Василя Стуса)*. 2020. № 1 (66). С. 68–85.

іноземцями. Священники підпадали під три категорії з п'яти, а саме – АС, Ц, С. На думку історика, саме з цим поділом з'явилося більше підстав для звинувачень і арештів не лише «за приналежність до духовного сану»⁴⁶¹. Аналізуючи становище католицької церкви, доречно буде зауважити, що до вказаних вище категорій, під які потрапляло духовенство, слід вказати і категорію СІ, адже переважну більшість католицького духовенства звинувачували у співпраці з іноземцями та іноземними державами.

Передусім, цілеспрямований та відвертий наступ був на УАПЦ та її наступницю УПЦ, які називали «могутнім оплотом націоналізму та чудовим агітаційним знаряддям»⁴⁶². Така характеристика була пов'язана з тим, що духовенство УПЦ відрізнялося особистою точкою зору на ідею державності України, політику влади по відношенню до церкви, хлібозаготівельних кампаній. Оскільки інакомислячих влада боялась, то у хід йшли репресії різного характеру, аж до фізичного знищення.

Дійсно, абсурдні звинувачення у «націоналізмі» та «контрреволюції» в умовах Голодомору-геноциду були пов'язані, у першу чергу, з опором проти хлібозаготівельної кампанії та колективізації. Партійне керівництво не знайшло іншого виходу, як посилити репресії не лише проти духовенства, а й а й проти селян, яких вважали «куркулями». Священники розуміли згубні наслідки політики більшовиків стосовно «викачки» хліба на селі⁴⁶³. Для прикладу, священник села Благодатного Й.М. Корольчук причиною голоду селян вважав саме хлібозаготівельну кампанію радянської влади⁴⁶⁴. Такої ж думки був священник Василь Чекавський з с. Сніжне Вінницької області⁴⁶⁵.

Переважно духовенству УПЦ інкримінували націоналізм, який, на наш погляд, насправді був патріотичною позицією. Ці арешти носили масовий наростаючий характер. Для прикладу, у 1935 р. за так звану «контрреволюційну

⁴⁶¹ Пашенко В.О. Свобода совісті в Україні... С. 157.

⁴⁶² Реабілітовані історією. У 27 т. Полтавська область. Кн. 1. Київ; Полтава : АСМІ, 2009. С. 84.

⁴⁶³ Савчук Т.Г. Православне духовенство в умовах Голодомору... С. 135.

⁴⁶⁴ Реабілітовані історією. У 27 т. Миколаївська область. Кн. 1. Київ-Миколаїв. Миколаїв : Світогляд, 2005. С. 80.

⁴⁶⁵ Мученики за віру... С. 40.

антирадянську агітацію націоналістичного змісту» у тому числі і в період Голодомору, було притягнуто до відповідальності священника УПЦ Володимира Білика з Полтавщини. Зокрема, каральні органи цікавилися надмірною «балакучістю» отця, який неодноразово «філософствував» з населенням стосовно закриття церков та про ситуацію з засухою⁴⁶⁶. Згідно зі свідченнями односельчан священника, у 1933 р. Володимир Білик неодноразово говорив голові сільради, що хліб у держави є, а влада навмисно закриває комори й тим самим створює штучний голод, як наслідок – люди помирають⁴⁶⁷. Зауважимо, що ця істина була відома всім, але люди закривали очі, особливо ті, хто був при владі. Тому священнослужителі, які боролися за справедливість та говорили правду, були владі як кістка поперек горла.

Так званий «націоналізм» священника проявлявся у його свідомій позиції. Він відстоював інтереси української церкви та вважав, що у першу чергу в немилість влади потрапляє саме вона⁴⁶⁸. Отець Володимир зазначав, що місцеву церкву зможуть закрити лише тоді, коли у нього закриються очі, тобто коли він помре. Ця фраза демонструє свідому налаштованість на боротьбу за церкву.

Окрім вищезазначеного, у кримінальній справі знаходимо відомості про так звані «куркульські зібрання» на квартирі священника під час релігійних свят, де він нібито проводив антирадянську агітацію⁴⁶⁹. Аналізуючи свідчення очевидців, складається враження, що у Велико-Богачівському районі на Полтавщині була сформована банда куркулів на чолі якої стояв священнослужитель Володимир Білик. Нібито за його «підтримки» вони грабували своїх, й до того обікрадених владою односельчан та приносили весь крам до квартири священника, де під виглядом молитов радилися, кого грабувати наступним. Звичайно, такі однотипні свідчення ніхто не перевіряв, а тому в жовтні 1935 р. священника було засуджено до 5 років позбавлення волі⁴⁷⁰.

---

⁴⁶⁶ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75998 фп. Арк. 11.

⁴⁶⁷ Там само. Арк. 21 зв.; Арк. 51 зв.

⁴⁶⁸ Там само. Арк. 32 зв.

⁴⁶⁹ Там само. Арк. 34 зв.; Арк. 35 зв.

⁴⁷⁰ Там само. Арк. 53–53 зв.

Два рази було арештовано священника УПЦ з Полтавщини Якова Середу. Вперше у листопаді 1932 р. його звинуватили в контрреволюційній діяльності за статтею 54-11 КК УСРР та засудили на 5 років таборів. Отримавши свободу у квітні 1937 р., вже у вересні цього ж року йому було «приписано» націоналістичну діяльність. Так як, за словами свідка, Яків Володимирович постійно вів розмови про самостійність України та, будучи керівником церковного хору, вивчав «українські націоналістичні пісні»⁴⁷¹. Сам же священник своєї вини не визнавав та покази свідків заперечував⁴⁷², так як не вів з ними розмови на подібні теми⁴⁷³. У роки «Великого терору» його було засуджено до 10 років у ВТТ. Звернемо увагу, що обвинувачення 1937 р. ґрунтувалося на показах співробітника сільської ради, тому його слова ніхто не перевіряв. Про цю несправедливість писав сам Яків Середя до Полтавського обласного прокурора у 1961 р.⁴⁷⁴. Як наслідок, було проведено допит односельчан священника, які одноголосно підтвердили той факт, що ніякої антирадянської агітації він не проводив⁴⁷⁵. Якщо у справі 1937 р. священника виправдали відразу, то звинувачення 1932 р. з нього зняли лише 10 березня 1992 р.⁴⁷⁶.

У січні 1933 р. Харківським обласним відділом ДПУ був заарештований Петро Пінчук за участь у «контрреволюційній повстанській організації» і паралельно у справі по крадіжці колгоспних колосків. У червні 1933 р. справу по двох випадках було закрито⁴⁷⁷. Але у 1937 р. священник, який на той час працював рахівником, знову потрапив у поле зору силових структур. Петра Кіндратовича звинувачено у невинуватому «націоналізмі», активних висловлювань про самостійність України⁴⁷⁸. 4 листопада того ж року особливою

⁴⁷¹ Там само. Спр. 76028 фп. Арк. 3–4.

⁴⁷² Там само. Арк. 19.

⁴⁷³ Там само. Арк. 21.

⁴⁷⁴ Там само. Арк. 27 зв.–28.

⁴⁷⁵ Там само. Арк. 30–36зв.

⁴⁷⁶ Там само. Спр. 76013 фп. Арк. 275–276.

⁴⁷⁷ Репресовані діячі... С. 81.

⁴⁷⁸ ГДА СБУ. Ф.6. Спр. 76023 фп. Арк. 2.

трійкою УНКВС Полтавської області його було засуджено до вищої міри покарання – розстрілу⁴⁷⁹.

В антирадянській агітації по ст. 54-10 звинуватили священника УПЦ Андрія Бодю з Житомирщини. У постанові прокуратури Коростишевського району зазначалося: «Бодя протягом багатьох років систематично проводив контрреволюційну діяльність, направлену проти існуючого ладу радянської влади ...»⁴⁸⁰. Згідно зі свідченнями односельчанина Олександра Грабара, священник активно проводив свою діяльність у роки Голодомору. Нібито протягом 1933 р., збираючи людей в церкві під виглядом виконання релігійних обрядів і молитов, він агітував проти керівників партії та закликав не ходити у колгоспи на свята⁴⁸¹. Про антирадянську налаштованість отця Андрія згадував Макарій Самійленко та зауважував, що священник часто збирав у себе у домі родичів репресованих та колишніх куркулів, які були вороже налаштовані проти влади⁴⁸². Родич Андрія Адамовича по дружині, Олекса Пилипенко, під час допиту зазначав, що «після розгрому петлюрівської армії Бодя Андрій як український націоналіст, влився в український націоналістичний попівський рух, правив українською мовою, порвав зв'язок з трудящими села і міста»⁴⁸³ (*підкреслення наше –Т.Г.*). Робимо висновок, що населення, або ті, хто нав'язував такі думки, мали звужене поняття націоналізму. Окрім цього, свідок заявляв, що нібито священник закликав не виходити людей на роботу до колгоспу, тим самим підриваючи роботу у Союзі, мовляв – колгосп, як і радянська влада, довго існувати не буде⁴⁸⁴.

Свідчення жителів села Стрижівки, на Житомирщині, являються доволі типовими. Показовим є те, що вся справа будувалася на свідченнях шести односельчан А. Боді. Тексти допитів одноманітні та підкреслюють головну думку, що священник – заклятий контрреволюціонер, який, використовуючи свій сан,

⁴⁷⁹ Там само. Арк. 18.

⁴⁸⁰ Там само. 75651 фп. Арк. 3.

⁴⁸¹ Там само. Арк. 20 зв.; Арк. 68.

⁴⁸² Там само. Спр. 75651 фп. Арк. 27.

⁴⁸³ Там само. Арк. 15.

⁴⁸⁴ Там само. Арк. 18.

проводив в церкві антирадянську агітацію. У 1939 р. засуджено до позбавлення волі на 10 років у «виправно-трудових таборах далеких місцевостей СРСР»⁴⁸⁵.

Абсурдність звинувачень проти священнослужителя було помічено у часи перебудови. У листі місцевому прокурору Дзюбі від управління КДБ по Житомирській області було зазначено, що «обвинувачення ґрунтувалося на неконкретних та неперевірених в ході слідства показань свідків... Правдивих доказів винуватості Боді А.А. у справі немає»⁴⁸⁶. У 1989 р. священника УПЦ було виправдано за відсутністю складу злочину⁴⁸⁷.

У 1936 р. заарештовано священника Микиту Прокоповича Кохно. Звинуватили священнослужителя за статтею 54-12 КК УРСР, нібито він знав про так звані «терористичні» висловлювання свого оточення, а саме – хориста Федора Дробицького, але не повідомив про це НКВС⁴⁸⁸. Окрім цього, свідок у справі заявляв, що священник часто вів розмови про голод⁴⁸⁹. Його було засуджено до 3 років позбавлення волі. Покарання відбував в Хабаровському краї, де знову був засуджений на 25 років. Реабілітований у 1991 р.⁴⁹⁰.

Контрреволюційну діяльність «приписали» також священникам Донеччини – Михайлу Варяниці, Івану Жижченко, Макарію Церковному, Івану Манжулі, Василю Голубовському. Якщо перших трьох звільнили з-під варти, то І. Манжулу засудили на 3 роки заслання, а В. Голубовського – на 10 років таборів⁴⁹¹.

У цілому станом на 1936 р. чисельність духовенства становила 2111 осіб, і у порівнянні з 1932 р. скоротилася у 4,3 рази.

Репресії вдарили по католицькій церкві. Примусова колективізація населення України та погіршення відносин з Польщею у 1926 р. і Німеччиною у 1933 р. усували будь-які гальма в ескалації ліквідаційних заходів щодо римо-

⁴⁸⁵ Там само. Арк. 96.

⁴⁸⁶ Там само. Арк. 106.

⁴⁸⁷ Там само. Арк. 114.

⁴⁸⁸ Там само. Спр. 75972 фп. Арк. 5, 34.

⁴⁸⁹ Там само. Арк. 43.

⁴⁹⁰ Там само. Арк. 121.

⁴⁹¹ Никольський В.Н. Православное духовенства Донетчины, репрессированное в 1920-х – 1950-х годах (в документах и материалах). Донецк : Изд-во ДонНУ, 2013. С. 144–145.

католицької церкви⁴⁹². Важливим завданням влади у боротьбі проти релігії стала повна знищення католицизму⁴⁹³.

Впродовж 1934–1937 рр. у Радянському Союзі відбувалися масові арешти католицьких ксьондзів за звинуваченням в контрреволюції та шпигунстві на користь іноземних держав впродовж досліджуваних нами років. У якості звинувачень влада використовувала так звані «листи допомоги» від католицьких священників до закордонних організацій, зокрема – «Комітету допомоги голодуючим СРСР», «Брати нужденні» із закликами врятувати людей від голоду.

У період масового «упокорення голодом» священники, аби врятувати свої парафії, дійсно неодноразово зверталися до знайомих і рідних за кордон. Маючи адреси міжнародних громадських і церковних організацій, патери розголошували їх серед прихожан. Це був шанс на порятунок. Незначні суми, десятка доларів чи марок, могли підтримати нужденних. Згідно з дослідженнями М.М. Шитюка, протягом 1933–1934 рр. розмір допомоги німцям по Одеській області складав 132321 руб. золотом⁴⁹⁴.

Радянською владою, для якої не існувало голоду, такі дії розцінювалися не як гуманітарна допомога, а як можливість безпідставного втручання іноземних ворожих сил у внутрішні справи «країни соціалізму»⁴⁹⁵ та «фінансування фашистської агентури в соціалістичній державі»⁴⁹⁶. Тому відразу проти ініціаторів таких звернень за кордон розпочалися безпідставні обвинувачення та масові арешти. Зокрема, священникам приписували участь у формуваннях, які ніби вербували населення, готуючи ряд «збройних антирадянських повстань».

Для прикладу, на Миколаївщині у 1934 р. був заарештований настоятель костюлу Антон Гофман. Священнику інкримінували ст. 54-4 – надання допомоги

⁴⁹² Рубльова Н.С. Анतिकостюльна кампанія в УСРР... С. 399.

⁴⁹³ Стронський Г.Й. Римо-католицький костюл... С. 77.

⁴⁹⁴ Шитюк М.М. Німецька громада Півдня України в період масових репресій 20–40-х рр. ХХ ст. Миколаїв, 2006. С. 356.

⁴⁹⁵ Рубльова Н.С. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917–1937 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2000. № 2/4 (13/15). С. 311–331.

⁴⁹⁶ Сирота О. Репресії німців за одержання іноземної допомоги: 1934–1935 рр. *Реабілітовані історією. Одеська область*: Кн. 1 / упоряд. Л.В. Ковальчук, Е.П. Петровський. Одеса : АТ «ПЛАСКЕ», 2010. С. 600.

міжнародній буржуазії. В обвинувальній постанові йшлося про те, що він: «проводив контрреволюційну роботу шляхом впровадження «гітлерівської» допомоги, поширення адрес закордонних фашистських організацій»⁴⁹⁷. Причиною таких звинувачень стало листування А.І. Гофмана з закордонними організаціями. Характеризуючи становище парафії в 1932–1933 р., священник вказав, «що зростання смертності та міграційних настроїв виникло серед парафіян на ґрунті продовольчих труднощів, і, ховаючи небіжчиків, власними очима бачив, що вони померли від голоду». Звинуватили священника і у масовому відволіканні населення від роботи. У справі католицького ксьондза зазначено, що саме через його активну релігійну діяльність люди протягом 1932–1933 рр. масово не виходили на роботу, а ходили в церкву⁴⁹⁸. У 1937 р. священника засудили до вищої міри покарання – розстрілу.

За розголошення інформації про голодуюче населення влітку 1934 р. до відповідальності притягнуто ксьондза Михайла Келера з колонії Шпеєр поблизу Миколаєва⁴⁹⁹. Під час допиту священник визнав, що писав листи за кордон з метою допомоги голодуючим жителям колонії, а не з метою дискредитувати радянську владу. «На гроші, які отримав, я купив у Торгсині продукти й роздав прихожанам» – зазначив під час допиту М. Келер⁵⁰⁰.

Імпульсивно органи Одеського облвідділу НКВД вказували, що «Келер знав про антирадянську кампанію в Німеччині фашистськими організаціями, які використовували надходжені листи в Німеччину від колоністів, котрі зверталися за допомогою, як документи проти Радянського Союзу, доводячи, що в СРСР нібито є голод і що, мовляв, радянська влада не в стані допомогти своєму населенню, і тільки Німеччина допомагає всім німцям, навіть за кордоном, і в тому числі в СРСР»⁵⁰¹.

Яскравим підтвердженням того, що діяльність римо-католицького духовенства цілком була направлена на порятунок людей, а не проведення

⁴⁹⁷ ГДА СБУ. Ф.6. Спр. 75690 фп. Т. 1. Арк. 4.

⁴⁹⁸ Там само. Т. 2. Арк. 71–71 зв.

⁴⁹⁹ Там само. Арк. 18.

⁵⁰⁰ Там само. Спр. 75690 фп. Т. 3. Арк. 91.

⁵⁰¹ Там само. Т. 1. Арк. 25.

контрреволюційної діяльності та шпигунстві, є теза патера М. Келера, що до 1933 р. закордонні організації не проводили допомогу духовенству в СРСР⁵⁰².

З 1934 р. ксьондз перебував на засланні в Середній Азії, де йому вдалося вижити. Починаючи з 1967 р., за офіційним дозволом, М. Келер проводив пасторську діяльність в місті Фрунзе (Киргизстан).

У 1932 р. у шпигунстві на користь Німеччини, а з 1934 р. – в антирадянській агітації було звинувачено священника Никодима Іллі з Одещини. Протягом 1932–1933 рр. він повідомляв релігійні організації за кордоном про нечуваний голод в УСРР. Зокрема, в одному зі своїх листів Никодим Пилипович згадував: «Європейська війна не поглинула стільки людей, скільки тут померло від голоду, а ще в майбутньому скільки помре... Люди навесні поїли вже те, що було призначено для свиней...»⁵⁰³.

У листопаді 1934 р. Одеським облуправлінням НКВС УСРР був заарештований католицький священник Іван Таубергер. Його звинувачення було типовим до вказаних вище прикладів: «підтримував зв'язок з закордонними фашистськими організаціями – «Комітетом допомоги», описуючи в листах провокаційні думки про становище німецького населення СРСР»⁵⁰⁴. Досить «грунтовними» доказами вини стали знайдені під час обшуку листи від делегації Червоного Хреста СРСР, а також розписки про отриману грошову допомогу, яку, звичайно, розцінили як плату за розголошення інформації⁵⁰⁵. Під час допиту Іван Лаврентійович зазначав: «в листопаді 1933 р., знаючи про важкий матеріальний стан деяких прихожан і використовуючи зв'язки у Німеччині, писав туди листа з проханням допомоги»⁵⁰⁶.

Для розуміння зміст діяльності католицького ксьондза вагомими є свідчення Емілії Гопфаум, яка зазначала, що «завдяки його (*Таубергера – Т.Г.*) діяльності багато людей отримали допомогу»⁵⁰⁷. Ці слова яскраво демонструють людяність

⁵⁰² Там само. Т. 3. Арк. 74.

⁵⁰³ Біографії римо-католицьких священників... С. 394.

⁵⁰⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75690 фп. Т. 1. Арк. 2.

⁵⁰⁵ Там само. Арк. 16.

⁵⁰⁶ Там само. Спр. 75690 фп. Т. 3. Арк. 6.

⁵⁰⁷ Там само. Т. 2. Арк. 11.

священнослужителів, їхню непідробну жагу врятувати людей, оберігати від нещастя. Про голод та необхідну допомогу, на яку чекають люди у своїх листах до «Комітету допомоги», у Німеччину писала Варвара Фердерер: «лист, направлений мною у Німеччину, зводився до того, що ми тут голодуємо, нуждаємося і просимо про допомогу»⁵⁰⁸. Але у той же час, на допиті 17 січня 1935 р. Варвара Матвіївна зазначала, що нічого не потребувала, адже їй допомагав син. Двоякість свідчень дає підстави стверджувати, що люди писали листи за кордон, аби врятуватися від голодної смерті, але тиск каральних органів, що проявлявся у безпідставних допитах, залякуванні, страху бути покараним, змушували відмовлятися від власних слів.

Завдяки протоколам допиту дізнаємося, що ксьондз, не боячись, зауважував масштаби смертності в селі Карслруе⁵⁰⁹. 28 квітня 1935 р. священника засудили до 10 років ув'язнення. Його подальша доля невідома.

У справі католицького духовенства Карл-Лібкнехтського району на Одещині за статтями 54-4 та 54-7 Кримінального кодексу до відповідальності був притягнутий Рафаїл Михайлович Лоран з колонії Зульц (поблизу Миколаєва). У постанові щодо вибору міри покарання зазначалося, що патер «проводив організовану контрреволюційну роботу, направлену на фашистську обробку населення шляхом розповсюдження грошових фондів закордонних фашистських організацій»⁵¹⁰. 30 грудня 1934 р. відділ НКВС Карл-Лібкнехтського району взяв зі священника підписку про невиїзд⁵¹¹.

Один зі свідків у справі Рафаїла Лорана, Сосновський Микола Федорович, характеризує діяльність католицького священника, зазначив, що в 1932 р. багато хліба на полях погнило саме через діяльність патера, адже той постійно правив служби й відповідно відволікав народ від роботи в колгоспі: «У 1932 р. влітку по Зульській сільраді погнило багато хліба, так як колгоспники збиралися

---

⁵⁰⁸ Там само. Арк. 23.

⁵⁰⁹ Там само. Т. 3. Арк. 27.

⁵¹⁰ Там само. Т. 1. Арк. 32.

⁵¹¹ Там само. Арк. 53.

патером Лораном у церкві на проповіді...»⁵¹². Читаючи подібні свідчення людей, які, скоріш за все, керувалися страхом, задаєшся питанням, невже виходить, що у голоді мільйонів жителів УСРР винне духовенство чи віруючі, що виконували настанови Біблії, а не циніки, які сиділи при владі та гралися людськими долями?

У «Доповідній записці наркома внутрішніх справ і голови ДПУ УСРР В. Балицького до ЦК КП(б)У щодо організації суду над римо-католицькими священниками в Одеській області від 10 квітня 1935 р.» йшлося про існування у Карл-Лібкнехтському районі групи «священників-контрреволюціонерів» у складі прелата Й. Крушинського, ксьондзів Р. Лорана, І. Таубергера, А. Гофмана та М. Келлера, яку органи НКВС «вчасно виявили» та притягли до відповідальності. На думку голови ДПУ, ксьондзи мали зв'язок із закордонними організаціями та під виглядом «матеріальної допомоги» отримували гроші за проведену контрреволюційну роботу, «пропагувала серед населення ідеї фашизму, вербувала агентуру у німецьких колоніях...»⁵¹³.

У вересні 1933 р. співробітниками Донецького облвідділу ДПУ було заарештовано патера А.К. Вагнера⁵¹⁴. Згідно протоколів допитів, очних ставок, Адама Касперовича та працівників об'єктів стратегічного значення (інженерів, техніків заводів «Азовсталь» та ім. Ілліча, морських портів Маріуполя та Миколаєва, вагонних депо), підозрювали у справі «фашистської, розвідувально-диверсійної і повстанської організації», що дістала кодову назву «Штурмовики». Згідно чекістських розвідок, ця група «запальних проповідників фашизму і активних поборників ідеї окупації України Німеччиною» збирала інформацію про настрої населення, їх ставлення до радянської влади, проводила антирадянську агітацію, аби підготувати ґрунт для приходу німецької влади⁵¹⁵.

Приводом до обвинувачень стала особиста трагедія священника. З протоколу допиту дізнаємося, що на життя католицького патера вплинула смерть

⁵¹² Там само. Т. 2. Арк. 80–80 зв.

⁵¹³ Доповідна записка наркома внутрішніх справ і голови ДПУ УСРР В. Балицького до ЦК КП(б)У щодо організації суду над римо-католицькими священниками в Одеській області. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2003. Вип. 2 (21). С. 278.

⁵¹⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75718 фп. Т. 1. Арк. 2.

⁵¹⁵ Там само. Т. 2. Арк. 40.

брата у 1932 р., якого спочатку розкуркулили, а невдовзі заарештували⁵¹⁶. На думку НКВС, саме це спонукало Вагнера передавати інформацію за кордон про випадки голоду на території Союзу та стратегічні об'єкти, які, у свою чергу, йому надавали робітники.

Характеризуючи відносини з різними членами так званої «контрреволюційної організації», ставлення до німецького порядку та радянського, а також загострення політичної ситуації, що мала неодмінно розрядитися, священник заявив, що «я почав активно вести тонко-зашифровану обробку своїх прихожан у фашистському дусі, тим самим підготовлюючи кадри для майбутніх активних дій, направлених до знищення існуючого в Радянському Союзі ладу... Боячись репресій за активну пропаганду в проповідях, я використовував всі моменти спілкування з моїми прихожанами, поза молитовним домом...»⁵¹⁷.

Подібні заяви викликають сумніви у щирості свідчень. Маємо розуміти, в яких умовах проводилися допити та яка ситуація панувала за межами цих установ. Органи НКВС мали ледь не щоденно вишукувати нові осередки контрреволюціонерів, до складу яких обов'язково мали входити священники.

За оголошення адрес комітетів закордонної допомоги голодуючим та вороже ставлення до радянської влади було заарештовано священника Покровської церкви села Терпіння Мелітопольського району Запорізької області В.Й. Перхоровича та священника Мелітопольського собору М.С. Пономарьова⁵¹⁸. Така ж доля спіткала ксьондза з Київщини – А. Шенфельда. У 1936 р. згідно з рішенням НКВС його було заарештовано і засуджено на 5 років за «антирадянську та контрреволюційну діяльність»⁵¹⁹. Не оминув покарання за

⁵¹⁶ Там само. Т. 1. Арк. 14.

⁵¹⁷ Там само. Т. 1. Арк. 26.

⁵¹⁸ Реабілітовані історією. У 27 т. Запорізька область. Кн. 6. Київ-Запоріжжя. Запоріжжя : Дніпровський металург, 2013. С. 359, 365.

⁵¹⁹ Рубльова Н.С. Антикостьольна кампанія... С. 401.

отримання допомоги з-за кордону ксьондз Й. Воронич, який обслуговував парафію Житомирщини у важкі роки Голодомору⁵²⁰.

За шпигунство на користь Німеччини у листопаді 1933 р. притягнуто до відповідальності патера Фердинанда Пфлуга⁵²¹. У лютому 1934 р. згідно з статтями 54–6 та 54–11 КК УСРР його було ув'язнено у виправно-трудовому таборі на 10 років. Покарання відбував на Колимі. У грудні 1933 р. за статтею 54-6 КК УСРР пред'явлено обвинувачення ксьондзу Христиану Зиску⁵²². Рішення судової трійки аналогічне попередньо наведеному прикладу⁵²³.

Зауважимо, що протоколи допитів НКВС, які нам вдалося проаналізувати, яскраво демонструють боязнь радянської влади бути дискредитованими в очах інших держав, зокрема – Німеччини. Майже в кожному питанні лунали такі звороти: «цим зверненням ви вкотре дали матеріали для наклепу проти Радянської влади», «ви розумієте, що це антирадянська діяльність», «діяльність сприяла росту антирадянської кампанії в Німеччині» і т. ін.⁵²⁴. Таким чином, спроби духовенства допомогти у біді віруючим шляхом отримання іноземної допомоги розцінювалися у невігідному для священнослужителів світлі.

Типовим був той факт, коли місцеві жителі, отримавши допомогу з-за кордону, під час допитів категорично відмовлялися від того факту, що це вони писали листи. Для прикладу, Роза Іванівна Роль з села Зульц стверджувала, що ніяких листів за кордон не писала і навіть уявлення не має, хто за неї це зробив, але в той же час від допомоги у 8 марок не відмовилася: «так, я отримувала 8 марок допомоги...я досі не знаю, хто написав для мене цього листа, сама я його не писала, бо не бачила необхідності в допомозі, нічого не потребувала, адже

⁵²⁰ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Житомирська область / відп. за вип. В.М. Врублевський. Житомир : Полісся, 2008. С. 15–16.

⁵²¹ Постанова Донецького облвідділу ДПУ УСРР про пред'явлення патеру Ф. Пфлугу обвинувачення у розвідувальній діяльності на користь Німеччини 9 листопада 1933 р. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2003. Вип. 2 (21). С. 264–265.

⁵²² Постанова Особливого відділу ДПУ УСРР про пред'явлення ксьондзу Х. Зиску обвинувачення у шпигунстві на користь Німеччини 2 грудня 1933 р. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2003. Вип. 2 (21). С. 268–269.

⁵²³ Витяг з протоколу № 20/580 засідання судової трійки при колегії ДПУ УСРР про призначення міри покарання ксьондзу Х. Зиску 23 лютого 1934 р. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2003. Вип. 2 (21). С. 274.

⁵²⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75690 фп. Т. 3. Арк. 69.

мала коня і займалася різними перевезеннями»⁵²⁵. Аналогічна ситуація сталася з жителькою Ландау Сусанною Вільгельмівною Кунц⁵²⁶ та Юлліаною Абрамівною Гейслер, яка заявила, що «не дозволила би собі писати листи Гітлеру, добре знаючи, що означає ця допомога»⁵²⁷. Таку поведінку можна пояснити страхом за життя, адже потрапити до в'язниці чи розпрощатися із життям мало хто хотів.

Внаслідок активної політики влади з викриття ворогів-контрреволюціонерів, станом на 1934 р. в Житомирській дієцезії залишилося 16 ксьондзів. Як зауважують автори монографії «Антирелігійна політика більшовиків на Волині – Житомирщині у 1920–1930-х роках» В.Р. Бернацький, С.І. Жилюк та В.М. Шеретюк, «впродовж кількох наступних років всі вони були репресовані...»⁵²⁸. Згідно з дослідженнями В.П. Ганзуленко, станом на 1939 р. не залишилося жодного місцевого священника-католика, який перебував на волі⁵²⁹.

Складовою репресивної політики влади по відношенню до священнослужителів, на думку Н.В. Киструської та О.В. Шумейко, були – переселення, заслання, а також позбавлення священнослужителів можливості отримати документ, що посвідчує особу та виборчого права⁵³⁰. Заслання для священнослужителів було одним з різновидів покарання за неаргументовані та вигадані проти них звинувачення. Зауважимо, що його переважно застосовували до людей похилого віку. Наприклад, п'ятдесятирічного католицького священника Никодима Іллі особлива нарада при колегії ДПУ УСРР 26 лютого 1934 р. вислала до Північного краю на 3 роки⁵³¹. Покарання він відбував на станції Вожега Північної залізниці. Прохання про реабілітацію було відхилене у серпні 1935 р.⁵³². У висновку УДБ НКВС УСРР про недоцільність звільнення із заслання йшлося, що «у період 1932–1933 рр. займався яскраво вираженою антирадянською

⁵²⁵ Там само. Т. 2. Арк. 41–41 зв.

⁵²⁶ Там само. Арк. 48–48 зв.

⁵²⁷ Там само. Арк. 51–51 зв.

⁵²⁸ Бернацький В.Р., Жилюк С.І., Шеретюк В.М. Антирелігійна політика... С. 133.

⁵²⁹ Ганзуленко В.П. Римо-католицька церква на Півдні України: час... С. 73.

⁵³⁰ Киструська Н.В., Шумейко О.В. Репресоване духовенство... С. 43.

⁵³¹ Витяг з протоколу № 42/1139 Особливої наради при колегії ДПУ УСРР про призначення покарання патеру Н. Іллі 26 лютого 1934 р. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2003. Вип. 2 (21). С. 274.

⁵³² Біографії римо-католицьких священників... С. 394.

агітацією, вихваляв фашистський режим. Вів активну антирадянську переписку з закордоном...Дострокове звільнення небажане»⁵³³. Подальша доля невідома.

В Алма-Аті (Казахстан) з 1935 р. по 1940 р. відбував покарання семидесятилітній вікарій Йосип Крушинський, якого підозрювали разом з іншими католицькими священниками Української РСР у сприянні одержання грошової допомоги із-за кордону⁵³⁴.

За приналежність до контрреволюційної організації на три роки заслання в Казахстан у 1933 р. було засуджено священників православної церкви Івана Верещаку, Якіма Мовчана-Моргуненка, Трохима Ященка⁵³⁵.

За підрахунками В.М. Нікольського, впродовж 1935–1936 рр. арешти духовенства збільшилися. Якщо за 1933–1934 рр. було арештовано 271 священнослужитель, то лише у 1935 р. їх чисельність склала 285 осіб!⁵³⁶

Проаналізовані вище факти дають підстави зробити висновок, що моральний та фізичний штурм всеросійських комуністів на УПЦ у період Голодомору-геноциду та пізніших років, був пов'язаний в першу чергу з поглядами духовенства на гострі соціально-політичні проблеми. З метою знищити українську ідентичність влада здійснила удар по тому соціальному стану, який цілком міг стати поводитирем нації – духовенству. Відтак, доречною є думка дослідниці А.М. Киридон, яка зауважує, що політика влади полягала у «нищенні не лише селянства, а й тих, хто міг нести віру для селян і переконувати їх»⁵³⁷. Не оминули репресій і священнослужителі різної конфесійної приналежності, адже вони становили загрозу як «шпигуни».

Не отримавши бажаного результату, не викоринивши віру антирелігійною пропагандою та залякуваннями, влада озброїлася силовими методами, як наслідок, священники опинялися за ґратами, або ще гірше – були розстріляні.

⁵³³ Висновок УДБ НКВС УСРР про недоцільність звільнення із заслання патера Н. Іллі 13 серпня 1935 р. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2003. Вип. 2 (21). С. 282.

⁵³⁴ Біографії римо-католицьких священників... С. 404.

⁵³⁵ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 16335 фп. Арк. 44–46.

⁵³⁶ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки... С. 236–238.

⁵³⁷ Нищення інтелігенції і духовенства в 1932–33 роках: чому Голодомор є геноцидом. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29613329.html> (дата звернення: 12.11.2019).

Така політика призвела до того, що станом на 1936 р. в УСРР чисельність духовенства скоротилася до 2111 осіб, від дореволюційної – 24665 чоловік у 1914 р. Невтішні дані стосувалися й представників католицького віровизнання. На теренах Київської, Вінницької областей кількість священників цієї конфесії станом на 1933 р. коливалася в межах 30–40 осіб. Боротьба духовенства за життя віруючих перетворювалася на вироки, які безжально змінювали їх й до того нелегкі долі.

***

З метою знищити українську ідентичність, влада активно задіяла всі ресурси для знищення церкви, що була опорою нації. Репресивна політика радянської влади була розділена на декілька «фронтів», які дезорганізували як священнослужителів, так і віруючих. Зокрема, це адміністративне закриття церков, економічний тиск, антирелігійна пропаганда, політичні репресії, як-то арешти, заслання та навіть розстріли.

Адміністративне закриття церков у 1932–1933 рр. переважало над правовим його аспектом. Вдало користуючись власноруч створеною соціальною катастрофою, місцеві органи влади перетворювали церкви, костели, кірхи, синагоги на приміщення, далекі від його першочергового призначення. У роки Голодомору-геноциду цинічним було використання церков у якості зерносховищ. У той час, коли люди потерпали від голодної смерті, у храмах, які не були пристосовані для довготривалого зберігання збіжжя, зерно гнило. Свідому лінію партії на фізичне нищення церкви демонструє динаміка їх закриття. Станом на 1932 р. було закрито 1000 церков, тоді як у 1930 р. – лише 234.

Паралельно із закриттям церков було використано і економічний тиск. Натуральні податки у вигляді м'яса, хліба, меду мали характер знущань у 1932–1933 рр., адже священники не маючи власного господарства, так як і парафіяни, потерпали від голоду. Архівні документи свідчать, що грошові податки були занадто завищеними у порівнянні з реальними доходами. Різниця між ними сягала не десятків, а тисяч рублів. Сільські ради зазвичай ігнорували видачу відповідних документів про сплату того чи іншого виду податку, як наслідок – це призводило

до незахищеності священнослужителів перед радянською владою. Окрім цього, аби матеріально задушити духовенство, місцеві органи влади самовільно вимагали виплати додаткових податків, або ж вигадували їх. Внаслідок активної репресивної політики комуністичної партії матеріальне становище священнослужителів протягом 1932–1933 рр. значно погіршилося, яскравим свідченням цього є листи митрополита Василя Липківського, протоієрея Дмитра Галевича та інших священнослужителів.

Значну увагу правляча комуністична партія відводила засобам масової інформації, які активно конструювали образ священника як суспільного паразита. Метою було не просто сформувати образ ворога, а підірвати довіру населення до церкви та духовенства. У той час, коли люди помирали голодною смертю, влада робила ставку на масові заходи (лекції, виставки, показ фільмів) і тиражі друкованої літератури. Карикатури та малюнки, на яких зображували духовенство зі шматками м'яса та інших продуктів харчування, мали підірвати авторитет священнослужителів, продемонструвати їх оманливу натуру. Джерела доводять, що політика влади у даному форматі виконувалась місцевими осередками в'яло, без особливого ентузіазму. Причиною цьому ставало те, що ця пропаганда була нав'язана владою, котра проводила непопулярну і соціально вбивчу лінію упокорення голодом. «Перемоги» на безвірницькому фронті насправді були викривленим відображенням реального стану ситуації. Прагнення віруючих дотримуватися церковного календаря, перепис 1937 р. засвідчили провальність кампанії по дискредитації церков.

Так як попередні спроби зі знищення та дискредитації духовенства виявилися не такими вдалимими, як того бажала керівна верхівка союзу, то нею було використано жорсткіші методи боротьби. Вбачаючи у священнослужителях не просто ідеологічного опонента, у роки Голодомору, напередодні та під час «Великого терору» духовенство було звинувачено у «націоналізмі», «контрреволюційній діяльності», «антирадянській агітації» та «шпигунстві». У першу чергу вістря терору було спрямовано на представників УПЦ. У них вбачали потужного політичного ворога, який зможе повести націю далі, ніж

бачила радянська влада. Не дарма ж духовенство обвинувачували у «петлюрівщині» та симпатії до державотворчих процесів 1917–1921 рр. Внаслідок репресивних дій станом на 1936 р. в УСРР чисельність лише православного духовенства, у порівнянні з дореволюційним 1914 р., скоротилася більш ніж на 22 тисячі.

Нищівного удару зазнали й представники релігій національних меншин – католики, лютерани, меноніти, юдеї. Спроби врятувати себе та представників своїх церков шляхом отримання допомоги з-за кордону у вигляді грошей чи продуктів харчування мало негативні наслідки та несло за собою звинувачення у шпигунстві на користь іноземних держав. У результаті чисельність духовенства та активу цих конфесій станом на 1933 р. на території Київської, Вінницької областей стрімко скорочувалася. На кінець 1939 р. на Півдні України не залишилося жодного священника, який би перебував на волі.

Таким чином, політика влади по відношенню до церкви мала руйнівний характер. Її тенденції негативно вплинули не лише на церковну ієрархію, а й на релігійне життя віруючих у цілому.

РОЗДІЛ 3. ДЕСТРУКТИВНІ ЗМІНИ У ЦЕРКОВНОМУ ЖИТТІ В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ

3.1. Руйнівні тенденції в організаційному становищі церков

Голодоморна стратегія радянської влади по відношенню до церков, духовенства та релігії у цілому впродовж 1932–1933 рр. призвела до цілої низки деструктивних змін. Однією з проблем, з якою зіштовхнулися священнослужителі та віруючі, була заборона виконувати релігійні обряди під час свят, особливо на Різдво та Великодень. Протягом 1932–1933 рр. до ВУЦВК надходили численні скарги від релігійних громад про заборону священникам відправляти служби та обряди на свята, при тому, що їх було дозволено законом⁵³⁸. ВУЦВК відповідав листами до районних виконавчих комітетів з роз'ясненнями. Завдяки цьому маємо змогу оцінити масовість, масштаб, типовість аналогій створених владою. Типовий взірець: працівники відділу культів ВУЦВК у відповідь на прецедент у селі Шабелікове пояснювали Коропському райвиконкому, що священники мають право перед святами і під час свят ходити по будинках віруючих та відправляти релігійні обряди: «відвідування службовцями культу будинків віруючих дозволяється безперешкодно. А також, службовці культу мають право збору пожертв, під час відправи по хатах...»⁵³⁹.

Подібний прецедент стосувався священника І. Ісаєва з с. Черемушне, що на Харківщині. На скаргу про заборону здійснювати йому релігійні обряди по домівках відділ культів у 1932 р. апелював до законодавства УСРР, а саме – артикулу 352 Адміністративного кодексу⁵⁴⁰. Цей документ затверджено постановою ВУЦВК 12 жовтня 1927 р. Розділ 10 був присвячений справам церковним, а вказана вище стаття роз'яснювала права та можливості: «вільне виконання релігійних обрядів забезпечується віруючим, оскільки воно не порушує

⁵³⁸ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 197. Арк. 7.; Спр. 192. Арк. 56.

⁵³⁹ Там само. Спр. 199. Арк. 42.

⁵⁴⁰ Там само. Спр. 186. Арк. 65.

громадського ладу й не супроводжується замахом на права інших громадян...»⁵⁴¹. Посилання на закон та формальні відписки не впливали на місцеві осередки влади, про що свідчать аналогічні ситуації, які спіткали священників різних населених пунктів М. Яковлєва, М. Вільгельмського⁵⁴², І. Липченка⁵⁴³ та інших.

На наш погляд, такий підхід до справ був свідомою лінією Секретаріату ВУЦВК, який намагався залишатися в очах віруючих та священнослужителів останньою інстанцією справедливості. У будь-якому випадку, роз'яснення відділу культів ВУЦВК не ставали серйозною перешкодою для припинення антицерковних дій влади на місцях. Дієвого механізму для призупинення неправових дій місцевої влади по відношенню до релігійних громад він не мав.

Протоієрей Павло Гревизирський, звертаючись у 1932 р. до екзарха України Костянтина Дьякова, пояснюючи причини виходу з приходу, зазначав про складні умови, в яких опинилися священнослужителі. Протоієрей згадував про словесні кривди та погрози, які він чув від комсомольців та місцевої влади. Так, перед Різдом він проводив богослужіння, але представник сільради вимагав припинити та забиратися геть: «Забирайся звідси, а то я тобі покажу молитву. Бач, дурманить народ» (з російської – Т.Г.). При спробі апелювати до законів радянської влади сільрадівець нахабно кинув книгу в обличчя протоієрею⁵⁴⁴. Перешкоди у проведенні богослужінь у 1933 р. спіткали архидьякона Даценка з Вінничини, ксьондза Бровера з села Шепетівки⁵⁴⁵ та ін., тобто духовенство різних конфесій і регіонів України.

Подібні ситуації призводили до змін у релігійному житті. На території УСРР у часи Голодомору підсилилася практика так званого «пересувного» священнослужительства та «заочного» виконання треб. Причиною цього явища стало масове закриття церков чи їх переоблаштування під приміщення для державних і громадських установ. Внаслідок цього сотні, а подекуди й тисячі

⁵⁴¹ Адміністративний кодекс УСРР. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP270014.html (дата доступу: 15.05.2020).

⁵⁴² ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 130. Арк. 271, 348.

⁵⁴³ Там само. Оп. 7. Спр. 192. Арк. 56.

⁵⁴⁴ Там само. Спр. 172. Арк. 103.

⁵⁴⁵ Там само. Оп. 8. Спр. 125. Арк. 21, 28.

вірян залишилися без храму Божого та священника. Віруючі змушені були шукати можливості справляти свої релігійні обряди в інших місцях, а священники починали пристосовуватися до нових форм діяльності. На думку О.М. Ігнатуші, такий вихід з ситуації стрімко набував масового характеру⁵⁴⁶.

В антирелігійній пресі таке явище отримало назву «гастролювання попів»⁵⁴⁷. Негативізм і упередженість, пропагандистський характер такої оцінки, як і її спрямованість на деструкцію церковної системи, очевидні. Владою вважалося, що завдяки цьому у священників з'являлася змога ширити провокаційні чутки, а також агітувати проти влади. А в умовах голодних 1932–1933 рр. їм приписували також агітацію проти хлібозаготівель.

Репресивна політика влади по відношенню до духовенства, яка мала різні ступені тиску в умовах загострення соціальних проблем, пригнічувала і деморалізувала священнослужителів. За обставин матеріального злиденства, а часто – відсутності житла, елементарних умов для служіння та життя неможливо було традиційним чином виконувати настанови Біблії. Як зазначає Т.Г. Савчук: «Духовенству все складніше було залишатися на своїх християнських позиціях»⁵⁴⁸. Т.М. Євсєєва вважає, що тиск влади у період голоду на духовенство, а також безкарні дії її агентів «перетворили існування священників та їхніх родин, без перебільшення, на пекло»⁵⁴⁹.

У цей час священнослужителі опинялися перед важким вибором. Або ж залишитися при своїх переконаннях та продовжувати відстоювати свої ідеали, або ж зректися, і тим самим порушити настанови Святого письма.

Під тиском обставин священники змушені були переїжджати з села у місто, влаштовуватись на роботу. Як зауважує Т.Г. Савчук, в умовах гострого попиту на дешеву робочу силу вони здебільшого влаштувалися чорноробами⁵⁵⁰. Знайдений

⁵⁴⁶ Ігнатуша О.М. Закриття церков і релігійна свідомість... С. 82.

⁵⁴⁷ Дамо нещадну відсіч куркульсько-попівському шкідництву. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 23 серпня. № 34-35. С. 1

⁵⁴⁸ Савчук Т.Г. Православне духовенство в 1920–1930-х рр... С. 244.

⁵⁴⁹ Євсєєва Т.М. Повсякденне життя, побут і соціальна адаптація... С. 245.

⁵⁵⁰ Савчук Т.Г. Стратегії виживання... С. 163.

Реабілітовані історією. Київська область: Кн. 2 / обл. ред. кол. В.П. Кондрук, О.П. Реснт [та ін.]. Київ : Основа, 2007. 1040 с.

заробіток аж ніяк не був пов'язаний з прямим призначенням пастиря. Доводилося працювати рахівниками, сторожами, вантажниками. Релігійні діячі одразу зіткнулися з загостренням житлової проблеми, обмеженням житлової площі, наймом житла за високими цінами, мешканням задалеко від місця роботи, тощо. Нерідко їм доводилося жити поруч з асоціальними елементами.

Цю складну сторону життя духовенства оповідає Віра Смерека у своїй повісті «Христос Воскрес (Повість на основі дійсних подій із днів жорстокого переслідування Української Православної Церкви большевиками)», заснованій на реальних подіях. Отець Симон разом зі своєю сім'єю змушений зіштовхнутися з несправедливістю радянської влади, переслідуваннями, погрозами; моральними та адміністративними знущаннями і що найстрашніше голодом. Але у той же час віра у Бога та його силу не дали можливості священнику опустити руки і зневіритися. За роки поневірянь під час війни, з допомогою вірян, священнику вдалося повернутися в рідне село та розбудувувати церкву. Христос Воскрес у душах людей, будучи «символом і змістом... життя»⁵⁵¹.

Моральний та фізичний тиск призводив до категоричних рішень, які кардинально змінювали життя священнослужителів. Не витримуючи безупинних утисків, вони зрікалися сану⁵⁵². Тексти зречень – однотипні, що не піддає сумніву їх вимушеність, сформульованість у каральних органах СРСР. Священики, аби припинити знущання та хоч у якийсь спосіб полегшити собі життя, зауважували, що релігія нічого не дає суспільству⁵⁵³, йде проти науки та культурного розвитку⁵⁵⁴, визнавали її «дурманом», «забобонами»⁵⁵⁵, а свою діяльність називали «ганебним ремеслом»⁵⁵⁶ тощо.

Характерним стало те, що духовні особи, відрікаючись від сану, змушені були писати листи до редакцій радянських газет, надаючи текстам

⁵⁵¹ Смерека В. Христос воскрес!: повість на основі дійсних подій із днів жорстокого переслідування УПЦ большевиками. Торонто : Видавництво ОО. Василян, 1970. С. 129.

⁵⁵² Інтерв'ю. Костенко Іван Петрович... С. 886.

⁵⁵³ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1963. Арк. 30.

⁵⁵⁴ Там само. Арк. 227.

⁵⁵⁵ Там само. Арк. 182.

⁵⁵⁶ Там само. Арк. 224.

пропагандистського змісту, аби їх публікували. Влада вимагала розголосу таких зречень, щоб якомога більше людей ознайомлювалося з ними.

У 1933 р. вже згаданий священник УПЦ А. Бодя залишив службу та працював різноробочим. На запитання чому він так вчинив, заявляв: «більшість населення перестало вірити в релігію»⁵⁵⁷. Вважаємо, що на це у нього були інші причини – репресивного характеру, але про них він публічно не говорив. Особиста думка цієї людини, як і тисяч йому подібних, владу не цікавила. Доречно згадати, що саме в 1933 р. у цього священника відібрали та продали будинок і садибу через невиконання держобов'язку⁵⁵⁸. У результаті, морально дезорганізований, він не знайшов іншого виходу з ситуації.

Репресивні методи тиску каральних органів були застосовані й до священника з села Гнідинці, що на Чернігівщині, у 1932 р. Невідомо, що було заподіяно священнослужителю, але після того він відмовився від сану та проведення релігійних обрядів⁵⁵⁹. Перекваліфікувався у фотографа диякон Лев Петрович з с. Смирнове нинішньої Запорізької області⁵⁶⁰.

Подібним чином викривлялася доля не лише рядового духовенства. Після відречення від сану та каяття за антирадянську діяльність у 1933 р. єпископ Одеський УАПЦ Юхим Калішевський переїхав до Білої Церкви та працював бухгалтером⁵⁶¹. Але навіть в умовах «світського життя» спокою колишньому єпископу не було. Під час «Великого терору» 1937 р. Юхима Аврамовича заарештували за звинуваченням у причетності до «української контрреволюційної націоналістичної фашистської організації церковників», а згодом і розстріляли⁵⁶².

На допомогу у роз'ясненні причин зречень приходять усноісторичні джерела. Вони дають змогу з іншої сторони поглянути на ситуацію. Згідно з розповіддю

⁵⁵⁷ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75651фп. Арк. 43.

⁵⁵⁸ Там само. Арк. 67, 93.

⁵⁵⁹ Інтерв'ю. Костенко Іван Петрович... С. 886.

⁵⁶⁰ Інтерв'ю. Іванова Ніна Григорівна 1924 р. н. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Запорізька область*. Запоріжжя : Дике поле, 2008. С. 896.

⁵⁶¹ Михайлуца М.М. *Православне життя в Одесі...* С. 46.

⁵⁶² Рубльова Н.С. Калішевський Юхим Аврамович. *Енциклопедія історії України*: Т. 4. Київ : Вид-во «Наукова думка», 2007. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kalishevsky_Yu. (дата звернення: 05.05.2020).

Олександр Биковець з Полтавщини, у період гонінь на церкву, отець Микола Юрченко бідував, правити в церкві йому не давали, тому довелося піти на крайні заходи – відмовитися від своїх релігійних переконань: «...без ніяких засобів на життя й існування, і семеро дітей – треба нагодувати, треба взути й одягти... ця біда його змушувала, він відрікся»⁵⁶³. Після цього вчинку він отримав роботу секретарем у сільраді, але зміг пропрацювати там недовго. Через декілька місяців його арештували й вислали.

В Одесі у 1929 р. місцевий священник визнав, що релігія є «опіумом». Коли у нього запитали, чому він так вчинив, той відповів: «Я маю троє синів. Я мушу за них дбати»⁵⁶⁴. Подібні ситуації зречення від сану почали набирати обертів саме з 1929 р. – року «великого перелому».

Були випадки і протилежні. Священники залишалися на свідомій позиції – продовжували службу у нестерпних умовах та несли слово Боже. За це вони платили власним життям. За відмову відрікатися сану священника Стефана з села Григоро-Іванівки на Чернігівщині місцеві партійці задушили⁵⁶⁵.

«Мартирологія українських церков» стверджує, що кількість духовенства 1932 р. у порівнянні з 1914 р. скоротилася з 24 665 (православного) до 9 200 (враховуючи інші віросповідання)⁵⁶⁶! Згідно підрахунків О.М. Ігнатуші, в УСРР станом на 1 вересня 1936 р. чисельність духовенства становила 2111, враховуючи 7 областей – Вінницьку, Дніпропетровську, Донецьку, Київську, Одеську, Харківську та Чернігівську⁵⁶⁷ [Додаток Л].

Невтішні показники стосувалися й католицького духовенства. Станом на 1934 р. у Житомирській та Кам'янецькій дієцезії залишилося 25 ксьондзів!⁵⁶⁸ [Додаток М].

⁵⁶³ Інтерв'ю ЛН32. Биковець Олександра, 1901 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 1. С. 582.

⁵⁶⁴ Інтерв'ю SW69. Анонімний оповідач, 1915 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 3. С. 70.

⁵⁶⁵ Інтерв'ю. Година Хіонія Миколаївна 1912 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область*. Чернігів : Деснянська правда, 2008. С. 927.

⁵⁶⁶ *Мартирологія українських Церков...* Т. 1. С. 907.

⁵⁶⁷ Ігнатуша О.М. *Православні церкви України у стані розколу та пошуках єдності (20–30-ті рр. ХХ ст.)* – навч. посіб. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2008. С. 245.

⁵⁶⁸ Бернацький В.Р., Жилік С.І., Шеретюк В.М. *Антирелігійна політика...* С. 30.

Різні державні структури були кинуті на те, аби підірвати довіру до священників та морально виснажити їх. У контексті цього можна говорити про формування цілої технології образ, яку часто та вміло використовувала радянська влада у контексті репресивної політики. Внаслідок активного закриття радянською владою церков, синагог, молитовень, костелів церковне майно підлягало паплюженню. Комсомольці та безвірники щодуху розбивали, трошили все, що бачили, зі співами та криками. Знімали образи й кидали їх на підлогу, стрибали й танцювали на них⁵⁶⁹. Використовували одяг священників та церковне майно у якості атрибутів для театральних вистав. Протоієрей Іван Клешко з села Ярошівка Вінницького району у листі від 30 жовтня 1933 р. зауважував, як голова сільради з іншими представниками, створивши з церкви «зал увеселительных собраний», позамазували ікони та винесли іконостас⁵⁷⁰.

Зі скаргами до митрополита Костянтина Дьякова та голови ВУЦВК Григорія Петровського у 1932 р. зверталися представники релігійної общини Москалівки на Проскурівщині (Хмельницький). Нечувана поведінка представників сільської ради, яка не давала можливості населенню вдовольняти свої релігійні потреби, змушувала общину шукати порозуміння у влади вищих щаблів. Так як у вказаному селі не було власного священника, представники громади відкривали храм, аби віруючі могли помолитися. Така релігійність не вдовольняла місцевих чиновників, які вирішили репресивними заходами припинити ходіння до церкви. На вимогу представника сільради Маличенка віддати ключі від храму староста відмовився та зауважив, що це можливо після рішення 50-ки. Відмова старости спричинила несанкціоновані дії: «Маличенко позвав церковного старосту у другу кімнату, де схватив його за груди, почав трясти так, що ключі в кишені забриніли. ... Маличенко самоправно забрав ключі... зібрав комсомольців і пішов громити церкву...». У своєму листі представники релігійної общини повідомляли про нечувану поведінку комсомольців, які «стали громити Святиню... ламати іконостас, святий престол, а

⁵⁶⁹ Інтерв'ю ЛНЗ2. Олександра Биковець... С. 592, 594.; Ігнатуша О.М. Православні церкви... С. 118.

⁵⁷⁰ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 125. Арк. 25 зв.

одна з комсомолок зірвала занавіс з церковних воріт промовляючи: «Я нічого не боюсь, мені нічого не буде», за тим знесли купол з дзвіниці та поставили червоний прапор, потім пішли в сільраду»⁵⁷¹.

У березні 1932 р. голова релігійної громади Різдво-Богородицької церкви Балаклеєвського району А.М. Салтовський звертався до секретаріату ВУЦВК з проханням розібратися у несанкціонованих діях місцевої сільради по відношенню до церковного майна. Зокрема, представниками сільради було здійснено обшук у церкві, під час якого вони псували речі, перевертали все догори дригом. На пояснення, що заходити до вітваря може лише священник, представники сільради заявили що, «піп така ж людина, як і ми»⁵⁷². Схожа ситуація сталася у жовтні 1932 р. на Донбасі, в селі Наугольнівки Троїцького району. У листі до секретаріату ВУЦВК священник Андрій Зайцев зауважив, що уповноважені сільради зайшли до церкви у кашкетах, почали здійснювати оцінку майна, а після того «покурили у вітварі, а потім поставили вимогу, щоб я дістав з кишень все наявне...»⁵⁷³. Такі події мали гнітючий характер, негативно впливали на релігійні почуття не лише духовенства, а й віруючих. В іншій частини вони лише посилювали настрої десакралізації.

Красномовним прикладом ярої ненависті радянської влади та її прибічників до релігії та Бога, яка мала руйнівний для церкви ефект, стала подія в селі Шилівці Сумської області. Голова сільради Олива після закриття церкви наказав вимостити підлогу кабінету одинадцятьма іконами. Коли ці ікони знайшли у наш час, то чотири були у задовільному стані, а інші – з повиколупуваними очима, відтятими головами чи пробитими тілами⁵⁷⁴.

Демид Бурко у книзі-споминах, пишучи про апокаліптичне лихоліття та знуцання влади над духовенством, приниженням релігійних почуттів віруючих, згадував, як на Різдво 1933 р., коли віруючі йшли молитися, на подвір'ї Святої

⁵⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 190. Арк. 36.

⁵⁷² Там само. Спр. 183. Арк. 9.

⁵⁷³ Там само. Оп. 8. Спр. 129. Арк. 57 зв.–58.

⁵⁷⁴ Оліцький В.О. Репресії проти православної церкви... С. 130.

Софії двадцять міліціонерів стріляли по мішенях, розставлених на завівтарній стіні собору⁵⁷⁵.

Про блюзнірство представників сільрад дізнаємося з листа Київського обласного виконавчого комітету за жовтень 1932 р. У документі згадується ряд порушень закону місцевими органами влади. Для прикладу, під час богослужінь церковні дзвони використовували для заклику комсомольців на загальні збори чи до обіду колгоспників⁵⁷⁶.

Ікони церковні речі перетворювали на музейні експонати. Для прикладу, у жовтні 1932 р. у місті Ізюмі представники краєзнавчого музею провели опис речей у закинутій церкві та запропонували їх використати в якості експонатів для антирелігійних виставок. «Культове майно у хаотичному стані та поховане під порохом, сміттям та павутинням.. ікони, інвентар, одяг розкидані...через те, що церква не опалюється і в розбиті вікна проходить дощ, деякі речі були укріті цвілью...». Все це ставило церковні речі під загрозу розкрадання, псування та знищення – йшлося в цитованому акті⁵⁷⁷. А тому не знайшовши іншого виходу з ситуації, обрядові речі пристосували як елемент для атеїстичного виховання.

У вересні 1933 р. значну кількість музейних експонатів, а саме – ікон, хрестиків, монет, одягу, Євангелій, які представляли не лише духовну, а й матеріальну цінність, з всеукраїнського музейного містечка (*Києво-Печерської лаври – Т.Г.*) без оцінки передали Київській конторі держбанку⁵⁷⁸ [Додаток Н]. На наш погляд, той факт, що майно передали без оцінки, давало можливість згодом використати експонати у власних цілях. Всього на зберігання було віддано 120 експонатів та 154 монети⁵⁷⁹. Проаналізовані документи свідчать, що увагу місцевих органів влади привертав срібний фонд, який налічував 50 000 експонатів в загальній вазі – 6 тон⁵⁸⁰. Це давало можливість переплавити срібло і тим самим «підсилити» обороноздатність країни.

⁵⁷⁵ Бурко Д. протопресв. Українська автокефальна... С. 177.

⁵⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 197. Арк. 7.

⁵⁷⁷ Там само. Спр. 195. Арк. 5.

⁵⁷⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6231. Арк. 10–11.

⁵⁷⁹ Там само. Арк. 4, 9.

⁵⁸⁰ Там само. Арк. 7.

Голодомор призводив до аморальних змін у поведінці людей. У ці роки поширилися масові асоціальні випадки – обмін особистих релігійних речей, крадіжки церковного майна та навіть вбивства.

У роки геноциду люди часто не з власної волі змушені були продавати чи обмінювати релігійні речі, аби вижити. Поширеним явищем був обмін золотих хрестиків, ікон, релігійної літератури або предметів побуту, особистих речей на лічені кілограми продуктів. Для прикладу, матір респондентки Віри Воскобойник у 1933 р. обміняла скло від ікони на кілограм висівок⁵⁸¹. Золоті каблучки матері Григорія Мазуренка дали можливість сім'ї скуштувати хліба⁵⁸². На стакан дерті обмінювали й одяг⁵⁸³. Вчителька Олександра Радченко у своєму щоденнику згадувала, як дружина священника Помазиновського у березні 1933 р. приходила до неї обміняти скатертину на буряки, адже вдома її чекають 7 чоловік, які хочуть їсти⁵⁸⁴.

Більшість населення не мало цінних речей, які вони могли б обмінювати на продукти харчування. У свою чергу, це призводило до паплюження пам'яті померлих, могили яких розкопували з метою віднайти золото чи срібло. Такі вчинки аж ніяк не відповідали Божим заповідям, але були страшними реаліями 1932–1933 рр. Іван Костенко з Чернігівщини згадував, як шукачами псевдоскарбів були розриті та розорені могили на церковному кладовищі та козацькі кургани⁵⁸⁵. Про аналогічні випадки згадували респонденти з різних міст та сіл України⁵⁸⁶.

На тлі соціальної розрухи, штучного голоду, протягом 1932–1933 рр. поширеним стало явище грабунку церков. Інспектор Київської крайової

⁵⁸¹Інтерв'ю. Воскобойник Віра Пилипівна, 1927 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область*. Херсон, 2008. С. 620.

Злочин / упоряд. Петро Кардаш. Мельбурн; Київ : Фортуна, 2003. С. 125.

⁵⁸²Інтерв'ю. Мазуренко Григорій Іванович, 1921 р. н. *Свіча пам'яті...* С. 166.

⁵⁸³Інтерв'ю. Поляруш Марія Степанівна, 1917 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Вінницька область*. Вінниця : ДП «ДФК», 2008. С. 1039.; Інтерв'ю. Малейко Анастасія Яківна. 1920 р. н. *Національна книга пам'яті... Запорізька область*. С. 889–890.

⁵⁸⁴Щоденник Олександри Радченко. *«Репресовані щоденники» Голодомор 1932–1933 рр. в Україні*. Київ : «Фенікс», 2018. С. 67.

⁵⁸⁵Інтерв'ю. Костенко Іван Петрович... С. 886.

⁵⁸⁶Інтерв'ю. Сиченко Петро Панасович 1922 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Зведений том*. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2008. С. 109.; Інтерв'ю. Гром Поліна Федотівна, 1902 р. н. *Національна книга пам'яті... Зведений том*. С. 99.

інспектури охорони пам'яток культури К. Антипович у березні 1933 р. у листі до відділу культів висловлював занепокоєння погіршенням ситуації: «... 1-го березня о 9 год. вечора 4 бандити ввійшли до Софіївського Собору і поклавши всіх там присутніх на підлогу, пограбували церкву, взявши дуже цінну «Дарохранительницю», велике «Євангеліє» XVIII ст., кілька менших Євангелій, поламали великої художньої вартості «золоті ворота» та ... зіпсували напрестольного хреста. Постового міліціонера, який хотів затримати цих грабіжників, було вбито. Немає жодних гарантій щодо неповторення таких випадків» – зазначалося у документі⁵⁸⁷.

Така ситуація викликала занепокоєння у місцевих органів влади лише з точки зору погіршення криміногенної обстановки та було пов'язано з матеріальною цінністю релігійних атрибутів. На наше переконання, сакральність цих речей мало далеко не першочергове значення для радянських чиновників. Заступник керівника сектору науки Похілевич в листі до відділу культів повідомляв про згоду, аби срібні речі культового вжитку по діючих церквах було «обмінено на подібні речі, але з міді, олова чи інших металів ... бо подібні наскоки не виключені і по інших церквах»⁵⁸⁸.

Проблема розграбувань молитовних будинків у часи голоду мала широкі масштаби на терені УСРР. У вересні 1932 р. була пограбована Вознесенська церква Олексіївського району Харківської області⁵⁸⁹. Невідомими злочинцями була пограбована Свято-Троїцька церкви⁵⁹⁰ та кілька разів – кафедральний собор м. Кам'янець. Кам'янець-Подільський РВК повідомляв до відділу культів ВУЦВК про ситуацію, але доповідні записки залишалися без відповіді⁵⁹¹.

У 1933 р. до ВУЦВК надходили листи, які свідчили про збільшення випадків крадіжок церковного майна. Церква села Червоно-Кам'янка на Дніпропетровщині обкрадена повністю⁵⁹². Аналогічною була доля Івано-

⁵⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 128. Арк. 36.

⁵⁸⁸ Там само. Арк. 35.

⁵⁸⁹ Там само. Оп. 8. Спр. 130. Арк. 200.

⁵⁹⁰ Там само. Оп. 9. Спр. 18. Арк. 3.

⁵⁹¹ Там само. Оп. 7. Спр. 196. Арк. 15.

⁵⁹² Там само. Оп. 8. Спр. 126. Арк. 96.

Предтеченської церкви на Вінничині: «Капітальні двері старовинної роботи взломані і в середині церкви видні сліди господарювання злочинців. «Царські ворота» та бокові двері олтаря, інша утварь поломана та вкрадена»⁵⁹³.

Як бачимо, увагу злочинців привертали сільські храми, так як пограбувати їх було легше. Місцеві органи влади зачасту ігнорували забезпечення охорони церков та їхнього майна. Про такі випадки дізнаємося зі звернення Зінов'ївської міськради до відділу культів ВУЦВК⁵⁹⁴.

На наш погляд, така позиція місцевих органів влади була цілком очевидною та типовою в УСРР. Церковні приміщення заважали уповноваженим особам «впроваджувати» комунізм та «світле соціалістичне майбутнє». Підтвердженням цьому є випадок в селі Мала Білозерка нинішньої Запорізької області. Громада Георгіївської церкви скаржилася до відділу культів ВУЦВК про розкрадання церковного майна. На думку общини, акт пограбування був пов'язаний із відібранням владою сторожового приміщення і відсутності сторожа⁵⁹⁵.

Вберегти церковні речі пам'яткоохоронним організаціям в умовах антирелігійної політики влади було важко. Як зауважує О.О. Нестуля, якщо і вдавалося зберегти ікони та інші предмети релігійного значення, то необхідно було клопотати до секретаріату ВУЦВК, адже авторитет пам'яткоохоронців на місцеві органи влади вже зовсім не діяв⁵⁹⁶.

Описуючи зміни в поведінці населення, протоієрей Дмитро Галевич у листах до доньки за кордон зазначав, що фізичний голод ставав причиною і душевного голоду. У свою чергу, це призводило до зміни свідомості людей та провокувало їх на здійснення крадіжок.

Окрім привласнення церковного майна, затьмарені голодом люди вдавалися й до крадіжок на побутовому рівні. У листі від 21 квітня 1932 р. протоієрей записав: «А у нас голод прогресує не на жарт. Стало розвиватися посилене злодійство і навіть вбивство; і все це на ґрунті голоду. Крадуть залишки зерна, у

---

⁵⁹³ Там само. Оп. 9. Спр. 19. Арк. 5.

⁵⁹⁴ Там само. Оп. 7. Спр. 194. Арк. 4.

⁵⁹⁵ Там само. Оп. 7. Спр. 186. Арк. 38.

⁵⁹⁶ Нестуля О.О. Доля церковної старовини... Ч. 2. С. 139.

кого ще збереглося, крадуть курей... За останній час обікрали вже 13 хат, в тому числі і Катерину. Тримала вона в своєму утриманні 5 законтрактованих курок, яких злодії теж забрали»⁵⁹⁷. Про подібні випадки крадіжок майна згадувала преса. У газеті «Вісті ВУЦВК» від 8 серпня 1932 р. мова йшла про крадіжки великої рогатої худоби, курок, гусей, які за твердження автора статті стали «звичайним явищем»⁵⁹⁸. Аналогічні приклади наводили й старожили⁵⁹⁹. Як зауважує дослідниця Н.Р. Романець, більшість крадіїв були «злочинцями з безвиході»⁶⁰⁰.

Спроби легкої наживи інколи закінчувалися трагічно – каліцтвом та навіть смертю не лише для грабіжників, але й пограбованих⁶⁰¹. Леонтій Ангелін з селища Старобешева, що на Донеччині, згадував, як батько зібравши всі цінні речі з дому пішов обміняти їх на їжу, але на наступний день його знайшли вбитим та пограбованим⁶⁰². Згаданий протоієрей Дмитро Галевич зазначав: «Позавчора злодії задушили вдову Василину Кондратюк, забравши у неї останні три пуди кукурудзи».

Важким гріхом вважалося самогубство, яке споконвіків засуджувалося як церквою так і населенням. Але у роки геноциду населення України у такий спосіб «рятувалося» від голодної смерті. Смерть через повішання, отруєння, утоплення, не повний перелік способів, якими у відчаї люди зводили рахунки з життям. Накладали на себе руки, у більшості випадків, у молодому віці⁶⁰³. Рукотворна

⁵⁹⁷ Галевич Д. Незаарештовані листи... С. 79.; Інтерв'ю. Кандиба О.С., 1898 р. н. *Голодомор 1932–1933 років на Сумщині* / упоряд. Л.А. Покидченко. Суми : Вид-во «Ярославна», 2006. С. 184.; 33-й: голод: народна книга-меморіал... С. 39.

⁵⁹⁸ Крадуть і в день і в ночі. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 8 серпня. № 179. С. 4.

Розкрадників хліба судитимуть показово. *Червона зірка*. 1932. 14 вересня. №25. С. 1. *Комсомолец України*. 1933. 4 серпня. №4. С. 1.

⁵⁹⁹ Інтерв'ю. Білоус Олександра Олександрівна, 1924 р. н. *Національна книга пам'яті... Чернігівська область*. С. 956.; Інтерв'ю. Мельник Ганна Панасівна, 1913 р. н. *Голодомор 1932–1933 років на Сумщині...* С. 189.

⁶⁰⁰ Романець Н.Р. Селянські самосуди 1933–1936 рр.: причини, масштаби, наслідки. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2016. Вип. 25. С. 83.

⁶⁰¹ Інтерв'ю. Апанасено Микола Іванович, 1927 р. н. *Національна книга пам'яті... Чернігівська область*. С. 948.

⁶⁰² Інтерв'ю. Ангелін Леонід Климович, 1916 р. н. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Донецька область*. Ч. 1. Донецьк, 2008. С. 362.

⁶⁰³ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область / ред. кол.: М.Д. Сердюк, М.Л. Скорик [та ін]. Одеса : Астропринт, 2008. С. 137–850.;

трагедія призводила до страшного антилюдського явища канібалізму⁶⁰⁴. Штучно створений голод змінював психіку людей, їх сприйняття подій. Вчинки, які ще вчора людство сприймало вороже, впродовж 1932–1933 рр. ставали буденною справою. Жага до життя формувала появу нових цінностей, де фізичне переважало над моральним, духовним. Відголосок цих деструктивних змін був помітний впродовж багатьох наступних років.

Отже, робимо висновок, що активна боротьба радянської влади проти церкви, духовенства та релігії в цілому, у роки Голодомору нищила організаційні основи церкви різних конфесій. Руйнувалися самі осередки церковного життя. Деструкція церковного організму набула катастрофічних проявів у роки Голодомору. Закриті та зруйновані храми – осередки церковної організації, знищене церковне керівництво, розігнані церковні ради та актив, вимушене залишення священниками місць свого служіння, зречення від сану, грабежі та вбивства – ось ті зміни, які набували виразних рис впродовж 1932–1933 рр.

Наступ російсько-комуністичої влади на українське село, обезкровлення його голодом супроводжувався і посилювався деструкцією всіх церковних елементів і структур.

Відмова органів влади у реєстрації духовних осіб, необхідної останнім для легального виконання свого релігійного призначення, арешти ключових постатей, діячів на яких трималися ці структури, перешкоджання дії церковних осередків і органів управління набули небачених масштабів, що межували з призупиненням організованого церковного життя.

3.2. Духовно-релігійне повсякдення 1932–1933 рр.

Релігійне життя у 1932–1933 рр. відрізнялося від усталених віками норм. Цей короткий проміжок часу вніс в історію українського народу власну традицію проведення обрядів – хрестин, вінчання, поховання. Можна сказати, що ці роки

Національна книга пам'яті... Херсонська область. С. 108–367.; Національна книга пам'яті... Миколаївська область. С. 42–326.; Національна Книга пам'яті... Київська область. С. 54–1219.

⁶⁰⁴ Національна книга пам'яті... Донецька область. Ч. 1. С. 47, 211, 224, 235, 249–253, 277.; Національна Книга пам'яті... Чернігівська область. С. 23.; Національна Книга пам'яті Хмельницька область. Ч. 1. С. 538.

мали так зване «фантомне» релігійне життя, яке, з одного боку, було знесилене, але з іншого, за підтримки самих же вірян продовжувало своє буття.

Церковний календар містив у собі багато релігійних свят, до яких церква і віруючі готувалися та ставилися шанобливо. Внаслідок Голодомору та деструктивних змін, які він приніс із собою, святкувати було все складніше. Та незважаючи на активну пропаганду безвірницьких осередків, які закликали працювати у релігійні свята та неділю, утворюючи так звані штурмові недільники⁶⁰⁵, населення все ж намагалося слідувати традиціям. Найголовнішими святами, які продовжували відзначати, були Різдво та Великдень. Але значна частина обрядовості була втрачена.

Як зауважує Т.М. Євсєєва, національний колорит був особливо багатим у різдвяному циклі свят: «Різдвяна вертепна драма, євангельський сюжет будучи перенесеним у сільський український світ, набували виразних національних рис»⁶⁰⁶. Але цю традиційність та національний колорит було спаплюжено більшовицькими експериментами. Релігійні свята почали переробляти на радянський манер. Замість хреста використовували зірку, текст колядок та щедрівок замінювали, використовуючи більшовицькі гасла та термінологію.

Зі щоденників очевидців Голодомору 1932–1933 рр., що були опубліковані в книзі «“Репресовані щоденники”. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні», дізнаємося, що на Різдво 1932 р. особливої радості та надії на майбутнє у людей не було. 8 січня 1932 р. вчителька з Харківщини Олександра Радченко занотувала: «Сьогодні другий день Різдва. Але у всіх людей важко на серці. Хліб забирають до фунта»⁶⁰⁷.

Невід’ємною складовою різдвяної обрядовості українців були колядувальники та щедрувальники. У роки Голодомору, внаслідок заборон радянської влади та нестачі продовольства, населення змушене було частково відмовлятися від цього елемента обрядовості. Як зазначає Ю.С. Коцур, якщо діти й ходили колядувати та щедрувати, то тільки до родичів, друзів, які не

⁶⁰⁵ Колгоспник. Неділі – дні ударної роботи. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. № 39. С. 1.

⁶⁰⁶ Євсєєва Т.М. Голод-геноцид... С. 450.

⁶⁰⁷ Щоденник Олександри Радченко... С. 44.

поскаржаться в органи влади⁶⁰⁸. Наприклад, Ольга Ільків згадувала, як сподівалася під час колядувань разом з іншими дітьми отримати від людей хоч щось поживне, але: «прийшло Різдво, тішились, що підемо колядувати, може щось від когось дістанемо, та крім хресної мами, яка ще знайшла в торбі пару лісових горішків, ніхто нам нічого не дав»⁶⁰⁹. Тобто у ці роки навіть діти у релігійних святах вбачали лише змогу поїсти. Можна сказати, що у них переважала необхідність фізичного вдоволення над душевним.

Селянин Нестор Білоус з Харківщини у своїх нотатках зауважував: «Святвечір... люди раніше веселилися... а зараз у багатьох немає хліба... дітей з вечерею не було... і на вулиці тихо...»⁶¹⁰.

Респондентка Ольга Ільків згадувала й про Старий новий рік та обряд щедрування. Але для неї він набував нового значення, адже пшениці не було у людей, тому вона разом з друзями посівала у хрещеної матері сірниками: «Сію, сію, посіваю, з Новим роком поздоровляю / Сійся, родися жито, пшениця / Льон по коліна / Щоб Вам наша хресна, голівка не боліла/». Крім того, вона зауважувала, що їх до хрещеної послав сам Бог, адже вони прийшли з сірниками, яких у неї не було.

Різдво 1933 р. значно відрізнялося від попередніх років. Штучно створений радянським урядом голод охопив Україну. Протопресвітер Демид Бурко у мемуарах згадував, як 7 січня стомлені душею люди йшли до Святої Софії у Києві аби «піднятися серцем в духовний світ, забути на хвилину комуністичний світ насильства та крові»⁶¹¹. Але навіть у такі святі дні віруючі змушені були стикатися зі свавіллям радянських поплічників, які відверто знущалися з їх релігійних почуттів. Комуністичні саркастичні поговірки, грубий спів вдирався до храму Божого «Вейся знамя коммунизма / Над землей трудящихся масс. / Нет ни бога ни отчизны / Победит рабочий класс»; «Долой, долой монахов / раввинов и

⁶⁰⁸ Коцур Ю. Вплив антирелігійної політики... С. 399.

⁶⁰⁹ Інтерв'ю Misc02. Ільків Оля. *Великий голод в Україні*. Т. 3. С. 707.

⁶¹⁰ Щоденник Нестора Білоуса. «Репресовані щоденники» *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні*. Київ : «Фенікс», 2018. С. 174.

⁶¹¹ Бурко Д. протопресв. *Українська автокефальна...* С. 176.

попов...»⁶¹². На тлі голодних років такі вчинки виглядали ще цинічніше, а моральний терор, який використовувався повсякчас, став синонімом совєтів.

Дмитро Галевич у листах до доньки неодноразово згадував про релігійне життя в умовах голоду 1932–1933 рр. Описуючи свій моральний та матеріальний стан, він писав, що населення в умовах жорсткої антирелігійної кампанії продовжувало ходити до церкви, сповідуватися та причащатися. У листі від 24 травня 1932 р. він зазначав, що до нього в чистий четвер прийшло 311 сповідників⁶¹³. Проведення Великодня протоієрей згадував із захопленням та радістю: «в цьому винятковому році у мене був настільки величезний вплив людей, що за 42 своїх пасхальних років я не мав жодного, який міг би зрівнятися з ним по людності»⁶¹⁴. На наш погляд, значна кількість населення на службі під час великого свята була своєрідною демонстрацією непокірності владі і в той же час – вірі Богу.

Значних змін набув Великдень 1933 р. у порівнянні з 1932 р. Смуток, безпорадність та відчай охоплював людей. У своїх нотатках від 16 квітня 1933 р. Нестор Білоус записав, що раніше на вулиці було свято, люди веселилися, грали у різноманітні ігри, але на Великдень 1933 р. людей охопив відчай і голод⁶¹⁵. Про аналогічний настрій людей дізнаємося з листа від 3 травня 1933 р. згаданого вище протоієрея: «... Народ стояв у церкві похмурий, наче мішком побитий»⁶¹⁶. Така ситуація була характерною для тогочасної України. Хто міг уявити, що країна, яка не одне століття годувала своєю пшеницею Російську імперію та країни Європи, у 1932–1933 рр. буде потерпати від голодної смерті?

Під час Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. деформацій набуло дотримання посту священнослужителями та віруючими, адже їх раціон змінився кардинально. Напередодні Великодня 1932 р. ще були певні спроби його дотримуватися, то у 1933 р. їсти не було чого, життя/виживання українців було поставлено під загрозу. «... Люди вже їдять бевку (*бовтанка з борошна*,

⁶¹² Там само. С. 177.

⁶¹³ Галевич Д. Незаарештовані листи... С. 80

⁶¹⁴ Там само. С. 81.

⁶¹⁵ Щоденник Нестора Білоуса... С. 183.

⁶¹⁶ Галевич Д. Вказ. праця. С. 87.

розведеного у воді⁶¹⁷) замість мамалиги. До врожаю далеко, а кукурудза вже закінчується. Про білий хліб пора забути – його вже немає, про що явно свідчать ті ж малайчики...»⁶¹⁸ – зазначав Д. Галевич. Голодне життя у 1933 р. згадував і митрополит Василь Липківський: «...про такі речі, як сало, масло, молоко, яйця я вже й не мрію...»⁶¹⁹. Про випробування голодом який змушує «залишати приходи і бігти куди очі бачать», згадував Петро Гревизирський⁶²⁰. У 1933 р. від голоду померли протоієрей РПЦ Арсеній Переговський⁶²¹, архієпископ Канівський Василій (Богдашевський)⁶²².

Регіональні томи «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні» та їх рубрика «Мартиролог» дають можливість поіменно дізнатися імена тих священнослужителів, які разом зі своїми вірянами помирали голодних 1932–1933 рр. У той же час, «голод» як причина смерті фіксувався у порівнянні з раком, запаленнями, старістю набагато менше. Для прикладу, на території Черкаської області від голоду померло 3 священники⁶²³, на Житомирщині лише 1⁶²⁴ [Додаток П]. Вважаємо, що з метою приховати справжні причини смерті, вони були навмисно змінені представниками сільських рад, які вели облік.

Для 1933 р. скуштувати хліба, ще свяченого, на свято було благодаттю. Так, жителька села Борисівка Оксана Горбенко згадувала, як перед Великоднем 1933 р. «моя мати купила жита та дві неділі ми товкли у ступі те жито на муку. Спекли 3 хлібини і 15 житніх пиріжків, щоб піти в церкву посвятить. Пішла моя мати в

⁶¹⁷ Сердунич Л.А. «А пухкутень ніс капутень...» (словотвори доби Голодомору). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжсвід. зб. наук. пр.* 2008. Вип. 18. С. 363.

⁶¹⁸ Галевич Д. Незаарештовані листи... С. 87.

⁶¹⁹ Лист митрополита Василя Липківського до отця Петра Маєвського в Канаду від 17.7.1933 р. *Мартирологія українських Церков. У 4 т. Т.1. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / упоряд. і ред. О. Зінкевич, О. Воронин.* Торонто; Балтимор, 1987. С. 493.

⁶²⁰ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 172. Арк. 103 зв.

⁶²¹ Власюк І. Протоієрей Арсеній Переговський (1851–1933). *Мат. VI Волинської всеукр. істор.-краєзнав. конф. Зб. наук. праць.* 2013. С. 272.

⁶²² Рубльова Н.С. Репресії проти «церковників» і «сектантів» в УРСР, 1917–1939 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* 2008. Вип. 28. С. 208.

⁶²³ Національна Книга пам'яті... Черкаська область. Ч. 1. С. 27, 559, 562.

⁶²⁴ Національна Книга пам'яті... Житомирська область. С. 392.

церкву. Прийшла в церкву і жінка Максима без нічого. Мати дала їй два пиріжки, то вона ледве руки матері не відірвала, так цілувала, що і її дітки попробують свяченого хліба»⁶²⁵.

У Києві пасхальні служби 1933 р. були проведені в Святій Софії, Малій Софії, церквах Стрітення Господнього, Георгіївській, Микільсько-Притиській, Миколая Набережного та Успенській.

Зазначимо, що партійці, як віддалених місцевостей так і великих міст, часто йшли наперекір більшовицьким гаслам. Вони потайки вірували в Бога та поза роботою відзначали релігійні свята. Про це дізнаємося завдяки щоденнику Дмитра Заволоки з Київщини. Будучи партійцем та несучи службу в обласній контрольній комісії партійним слідчим, він поставив під сумнів правомірність дій влади. У своєму щоденнику від 22 квітня 1932 р. занотував: «... майже голод та злиденно обмежене життя і то не знищили бажання відзначати “свята”»⁶²⁶ (*мова йде про Великдень 1932 р. – Т.Г.*).

Про дотримання церковного календаря віруючими та святкування релігійних свят свідчить активна антирелігійна пропаганда в газеті «Войовничий безвірник». Безвірницькі осередки будучи сліпо переконані у власній правоті, штампували чимало «філософських» статей про «зло» Різдва та Великодня у побудові «світлого майбутнього». В одному із випусків газети було зазначено: «у різдвяні релігійні свята попівство та сектанти всіх мастей, розповідаючи байку про народження христа намагатимуться відвернути трудящих від боротьби за побудування безкласового соціалістичного суспільства... євангельський заповіт писали спеціально для рабів, дуже до речі і вигідний зараз для буржуазії...»⁶²⁷. Аналізуючи подібні статті, приходимо до висновку, що влада аж занадто боялася віруючих людей та релігії в цілому. Боялася, адже вбачала в них силу. Підтвердження цьому є уривок з газетної статті: «у дні різдва попи ...

⁶²⁵ Авраменко Ю. Православна церква та віруючі на Переяславщині в роки Голодомору 1932–1933 рр. URL: <http://perejaslav.org.ua/istoria/pravoslavna-cerkva-golodomor-1932-1933.html> (дата звернення: 07.05.2020).

⁶²⁶ Щоденник Дмитра Заволоки. «Репресовані щоденники» Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Київ : «Фенікс», 2018. С. 208.

⁶²⁷ Проти куркульського різдва. *Войовничий безвірник* (Харків). 1932. 15 грудня. № 54-55. С. 2.

намагатимуться піднести й підвищити інтереси вірян до релігії, всіляко використовуючи ці релігійні настрої для того, щоб посилити опір соціалістичним заходам радянської влади і партії». Окрім цього, з метою зменшити відвідини церкви у дні релігійних свят, влада робила їх робочими. На Різдво та Великдень 1932–1933 рр.⁶²⁸ влада вимагала від населення 100% явки.

У часи Голодомору у пресі, а пізніше – і в заведених на священнослужителів кримінальних справах часто зустрічаємо свідчення про те, що люди, ставлячи на перше місце відвідини церкви та моління Богу, нібито нехтували роботою на полях. Це напряду пов'язували з наслідком – нищенням врожаю. Так, в одній з безвірницьких газет було зазначено, що у колгоспі «Перемога» Прилуцького району Харківської області на свято Спаса припинили молотьбу зерна. Під час «храмового свята» в сусідньому колгоспі поки всі святкували, зерно погнило – «пішли храмувати, а тим часом пішов дощ і багато зерна на току зіпсувалось»⁶²⁹.

Вшанували «храмове свято» прихожани і Пиліпівської церкви Запоріжжя⁶³⁰.

У грудні 1932 р. в селі Ширкому, робітниця відмовилася змінити свій вихідний у неділю на інший день, посилаючись саме на релігійність. В газеті «Войовничий безвірник» цей інцидент не оминули, та помістили статтю на першій сторінці з виразним заголовком «Релігійність – причина прогулів»⁶³¹ який не мав жодного відношення до правди.

Свідок у справі католицького ксьондза Михайла Келера, Матвій Вирц під час допиту зазначив, що тільки-но священник бив у дзвони, то люди миттєво кидали роботу, хто на полі, хто вдома, та йшли до церкви. Такі дії інтерпретувалися як навмисне відволікання жителів села від праці, тоді як насправді вони свідчили про високу релігійність суспільства, слідування його віковим традиціям. М. Келлер міг по декілька разів на день закликати людей до храму Божого на служіння, у результаті чого: «залишалися цілі масиви

⁶²⁸ Інтерв'ю SW72. Йосипенко Ольга, 1918 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 3. С. 107.

⁶²⁹ Святкували «Спаса» – а хліб гинув. *Войовничий безвірник*. 1932. 6 вересня. № 38. С. 2.

⁶³⁰ Державний архів Запорізької області. Ф. 157. Оп.1. Спр. 19.

⁶³¹ Збаращенко К. Релігійність причина прогулів. *Войовничий безвірник*. 1932. 24 грудня. № 56-57. С. 1.

невисапаной кукурудзи та згниваючий хліб на полі»⁶³². Інший свідок – Еммануїл Кнедель, зауважив, що діяльність патера спричинила «багато шкоди»⁶³³. На наш погляд, ці звинувачення перебільшені. Водночас вони є яскравим прикладом релігійного життя українського народу, продовження святкування свят, що віками були у пошані.

Спогади очевидців переконують – навіть в умовах жорстокого тиску на церкву, населення УСРР потай вірило в Бога⁶³⁴ та було впевнене, що голод не від вищих сил, а від людей⁶³⁵. Ті, хто вижив за умов «упокорення голодом» стверджують, що вдалося це зробити лише завдяки Богові⁶³⁶, «Бог ... врятував нашу сім'ю»⁶³⁷. Поліна Кіркова з села Андріївка нинішньої Запорізької області зазначала, що віра була потрібна завжди, кожен молився, аби Господь відвів голод⁶³⁸. Ганна Симоненко з села Миколаївки, що на Херсонщині, пригадувала, як «мама щовечора молилася перед образами, просила Бога, щоб той допоміг пережити це страшне горе, врятувати дітей»⁶³⁹. Іван Осьмушко з Києва згадував, як «... мати молилася за нас, бо ми вже починали пухнути. Мабуть, Бог почув ту молитву й допоміг»⁶⁴⁰. Типовими до вищезазначених є згадки й Катерини Корсун з села Комиш-Зоря⁶⁴¹, Ніни Александрової з міста Бердянська⁶⁴².

⁶³² ГДА СБУ. Ф.6. Спр. 75690 фп. Т. 2. Арк. 55.

⁶³³ Там само. Арк. 60.

⁶³⁴ Інтерв'ю. Ротач Петро Петрович, 1925 р. н. *Національна Книга пам'яті... Чернігівська область*. С. 971–972.; Лист Венжик (Шевчук) Лариси Федорівни, 1927 р. н. *Свіча пам'яті...* С. 140.; Інтерв'ю. Венцева Євдокія Іванівна, 1925 р. н. *Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї...* С. 57–59.; Інтерв'ю. Верьовкіна Ганна Миколаївна, 1925 р. н. *Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї...* С. 65.

⁶³⁵ Інтерв'ю. Гломозда Надія Іванівна 1912 р. н. *Національна Книга пам'яті... Чернігівська область*. С. 975.

⁶³⁶ Інтерв'ю. Бугайов Семен Денисович, 1911 р. н. *Національна книга пам'яті... Херсонська область*. С. 571.; Інтерв'ю. Заболотна Юзефа Павлівна, 1921 р. н. *Національна Книга пам'яті... Хмельницька область*. С. 431.

⁶³⁷ Інтерв'ю. Дисько Тамара Петрівна, 1923 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Місто Київ*. Київ : Фенікс, 2008. С. 260.

⁶³⁸ Інтерв'ю. Кіркова Поліна Дмитрівна, 1913 р. н. *Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї...* С. 60–61.

⁶³⁹ Інтерв'ю. Симоненко Ганна Микитівна, 1920 р. н. *Національна книга пам'яті... Херсонська область*. С. 543.

⁶⁴⁰ Інтерв'ю. Іван Осьмушко. *Національна Книга пам'яті... Місто Київ*. С. 274.

⁶⁴¹ Інтерв'ю. Корсун Катерина Федосіївна, 1925 р. н. *Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї...* С. 357–360.

Змучені голодом селяни вбачали свій порятунок у Богові, священниках та церкві. З останніх сил йшли туди аби отримати допомогу. Можна сказати, що церква виступала, певною мірою, уявною фортецею для віруючих, яка хоч ненадовго, але давала можливість забути про незгоди, біль та розпач. У листопаді 1932 р. вп'яте було арештовано архієпископа Костянтина Малюшкевича, який після служби у Софіївському соборі закликав людей дати шматок хліба голодуючим. Влада у цьому також побачила підривну діяльність проти влади⁶⁴³.

У 1933 р. радянська влада заборонила впускати до церков голодуючих селян, під приводом захисту від розповсюдження епідемій. Не дивлячись на це, митрополит УПЦ Іван Павловський і настоятель Воскресенського собору у Харкові протоієрей УПЦ Микита Кохно доручили впускати всіх, хто цього потребує та надавати допомогу. За таку «нахабність» їх заарештували⁶⁴⁴.

Від архієпископа Ю. Міхновського – настоятеля Святої Софії, агенти ДПУ взяли підписку про невиїзд. Причина – «підтримка куркулів». Справжнім же приводом стало те, що парафіянки храму за відома настоятеля роздавали у великодню ніч їжу голодуючим, які з останніх сил прохали про допомогу: «Дайте братику крихітку хліба», «їсти хочу...їсти». Спроби архієпископа пояснити, що допомагати нужденним – це обов'язок церкви, не зазнали успіху. Агент ДПУ Портнов зауважив, що у «радянській державі нещасних немає... помирають ті, що нам не потрібні»⁶⁴⁵. З розпачем Д. Бурко підсумовував: «Не сяяла у місті великодня радість, так возвеличена тут ще від часів св. Володимира, лиш чорний сум повивав його. На вулицях товпилися не богомольці... а нещасні, опухлі з голоду «колгоспники», яких видимий привід смерті пригнав сюди по хліб»⁶⁴⁶.

Протоієрей Дмитро Галевич, описуючи людей, які прийшли до церкви у 1933 р. зазначав: «... я побачив масу пришлого голодного люду, який покотом

⁶⁴² Інтерв'ю. Александрова Ніна Прокопівна, 1925 р. н., *Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї. Бердянський вимір*. Запоріжжя : «АА Тандем», 2009. С. 105.

⁶⁴³ Бурко Д. протопресв. Українська автокефальна... С. 132.

⁶⁴⁴ *Мартирологія українських Церков...* С. 1038.

⁶⁴⁵ Бурко Д. Вказ. праця. С. 133.

⁶⁴⁶ Бурко Д. Вказ. праця. С. 181.

лежав у два ряди на холодній кам'яній підлозі... Лежать ці люди наче колоди, прикриті якимсь лахміттям, і сплять у блаженному сні, наче покійники...»⁶⁴⁷.

Будучи переоблаштованою на зерносховище, церква продовжувала рятувала людей від голоду. Для прикладу, у селі Губівка на Кіровоградщині діти точили зерно з дірки в церкві, таким чином і виживали⁶⁴⁸.

Потерпаючи від голоду, люди допомагали одне одному вижити⁶⁴⁹, ділилися останньою крихтою, пов'язуючи взаємодопомогу з Божими християнськими настановами.

Священнослужителі, на долю яких випало гоніння та знущання, не залишали людей на вірну смерть. Священник з Одеси Микита Морозовський всі харчі віддавав простому люду, а сам з сім'єю у 1933 р. помер голодною смертю⁶⁵⁰. Така доля чекала й на сім'ю священника Павла Бондаренка з села Вільшане Сумської області⁶⁵¹. Колишній священник Олексій Воблий врятував від голодної смерті 28 дітей. У розпал Голодомору, будучи директором школи в селі Піскошне нинішньої Запорізької області, вимагав, аби діти приходили в школу. Тут вони мали змогу раз у день з'їсти тарілку супу та випити чай⁶⁵². Василь Жураховський, уродженець нинішньої Сумської області, у своїх усних свідченнях згадував про місцевого священника Трисвиля Чербинського, завдяки якому оповідач вижив у

⁶⁴⁷ Галевич Д. Вказ. праця. С. 87.

⁶⁴⁸ Інтерв'ю. Дереча Фросина Федорівна 1913 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Кіровоградська область*. Кіровоград : ТОВ «Імекс ЛТД», 2008. С. 883.

⁶⁴⁹ Інтерв'ю. Дубовик Євдокія Петрівна, 1919 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Дніпропетровська область*. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2008. С. 1139.; Інтерв'ю. Марочко Марія Омелянівна, 1926 р. н. *Національна книга пам'яті... Запорізька область*. С. 831.; Інтерв'ю. Мовчан Василь Іванович 1921 р. н. *Національна книга пам'яті... Херсонська область*. С. 597.; Інтерв'ю. Галкін Василь Семенович, 1925 р. н. *Національна книга пам'яті... Хмельницька область*. С. 420.

⁶⁵⁰ Людність у нелюдний час / упоряд. В.С. Тилішак, В.М. Яременко. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Смолоскип, 2018. С. 57.

⁶⁵¹ Злочин / упоряд. Петро Кардаш. Мельбурн; Київ : Фортуна, 2003. С. 141.

⁶⁵² Грузова Т.С. Політичний тиск державної влади на православну церкву в 1932–1933 рр.: погляд через призму усної історії. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2019. № 52. С. 209.

голодні роки⁶⁵³. Священник села Дахталія Крижопільського району Вінницької області Андрій Іващенко під час голоду в 1932 р. роздавав дітям сухарі⁶⁵⁴.

Упокорення голодом повністю не знищило релігійну складову життя віруючого, але все ж прагнення здійснити традиційні обряди сімейного циклу упродовж 1932–1933 рр. зазнали непоправних змін⁶⁵⁵.

Населення продовжувало потай звертатися до батюшки, аби похрестити дитину чи здійснити причастя. На наш погляд, це зробити було легше, адже народжуваність у часи Голодомору була у значно меншою у порівнянні з рівнем смертності. Як вже зазначалося, у цей час поширюється практика так званого «пересувного» священнослужительства⁶⁵⁶. Як пише Т.Г. Савчук, обряди хрещення «попи-пересувки»⁶⁵⁷ проводили у домівках віруючих⁶⁵⁸ за закритими шторами.

Про священників «істинно-православної церкви»⁶⁵⁹ та «Соборно-єпископської церкви»⁶⁶⁰, які у роки Голодомору-геноциду таємно змушені проводити релігійні обряди згадує дослідник О.П. Тригуб. Відбувалися вони переважно вночі, без документів, метричних книг, аби ніхто не довідався⁶⁶¹. Такий спосіб виконання обрядів був характерним для багатьох регіонів УСРР⁶⁶² і в такому вигляді існував протягом 1930-х рр. Звичайно, траплялися випадки і протилежні, у зв'язку з відсутністю священників в селі та околицях, діти залишалися нехрещеними⁶⁶³.

⁶⁵³ Інтерв'ю SW06. Жураховський Василь Григорович, 1914 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 2. С. 229.

⁶⁵⁴ Мученики за віру... С. 48.

⁶⁵⁵ Стасюк О.О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х - на початку 30-х років ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. Київ, 2007. С. 14.

⁶⁵⁶ Ігнатуша О.М. Закриття церков... С. 82.

⁶⁵⁷ Бобко (Савчук) Т.Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20-30-х рр. ХХ ст. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. Запоріжжя, 2005. С. 57.

⁶⁵⁸ Інтерв'ю SW22. Анонімний оповідач, 1906 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 2. С. 362–374.

⁶⁵⁹ Тригуб О.П. Переслідування антисергієвської опозиції в РПЦ: з історії «істинно-православної церкви» (1932-1941 рр.). *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. 2007. № 2 (29). С. 45–46.

⁶⁶⁰ Тригуб О.П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. С. 151.

⁶⁶¹ Інтерв'ю SW57. Законів Валентина, 1924 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 2. С. 773–783.

⁶⁶² Інтерв'ю. Сіменко Андрій Карпович, 1927 р. н. *Національна книга пам'яті ... Донецька область*. С. 292.; Інтерв'ю. Матвійченко Катерина Іванівна, 1922 р. н. *Свіча пам'яті...* С. 203.

⁶⁶³ Інтерв'ю. Анонімна оповідачка, 1917 р. н. *Національна книга пам'яті .... Зведений том*. С. 137.

Весільна обрядовість теж зазнала змін. Вінчання в церкві мало важливе значення для молодих пар, адже вважалося, що такий шлюб укладається на небі, а тому вони проживуть життя у злагоді та любові. Та внаслідок активної пропаганди і спроби змінити релігійний світогляд на комуністичний традиційний обряд одруження деформується. З метою звільнити весільну обрядовість від релігійності, на зміну вінчанню у церкві приходять нові форми, а саме – розпис у державній установі. Прагнення людей здійснити релігійні обряди у церкві сприймалися владою вороже та провокували різноманітні утиски. Для прикладу, працівники РАГСу при Руднянській сільраді на Київщині, реєструючи акти про шлюб, вимагали від жителів села, які виявили бажання обвінчатися в церкві, суми від 25 до 40 карбованців⁶⁶⁴.

Руйнацію традиційної культури яскраво відображає вірш, що побутував у народі: «Перестали всі молитись / Без попів стали дружитись / Без попів стали вмирать / Попів стали презирать»⁶⁶⁵.

Найбільша деформація релігійних традицій української нації, на наш погляд, відбувається у сакральній сфері обряду поховання. Змучені голодом люди не мали фізичних сил, аби виконати ритуали відповідно до усталених норм⁶⁶⁶. Як зауважив Степан Дровозюк, «голодні та знесилені селяни втратили фізичну здатність та духовну потребу виконувати традиційні обряди, що наповнювали селянське життя»⁶⁶⁷.

Завдяки протоколам допитів священників зі слідчими НКВС та згадок свідків тогочасних подій, можемо дізнатися, яким чином в умовах Голодомору відбувалося поховання людей. Відповідно до усталених традицій, що віками передавалися з покоління до покоління, покійника обмивали, одягали у

⁶⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 172. Арк. 112, 113.

⁶⁶⁵ Стасюк О.О. Трансформація сімейної обрядовості українців наприкінці 20-х – початку 30-х рр. XX ст. *Етнічна історія народів Європи*. 2007. Вип. 22. С. 103.

⁶⁶⁶ Інтерв'ю. Погребний Прокіп Іванович, 1920 р. н. *Національна Книга пам'яті .... Київська область*. С. 1322.

⁶⁶⁷ Дровозюк С.І. Висвітлення духовних аспектів геноциду 1932–1933рр. в українській історіографії. *Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: матеріали міжнар. наук.-теорет. конф.*, Київ. 25 листопада 2000. Київ; Нью-Йорк : Вид-во М.П. Коць. С. 298.

приготований заздалегідь одяг, певні звичаї були пов'язані і з виготовленням домовини⁶⁶⁸. У 1932–1933 рр. ці ритуали нівелюються, а подекуди зникають взагалі. Для прикладу, людей ховали у тому, у чому вони помирали, навіть у спідній білизні⁶⁶⁹.

Католицький священник Іван Таубергер з села Карслруе на Миколаївщині на допиті зазначав, що у 1933 р. типовим став випадок ховати людей однією процесією: «чотири людини в одну братську могилу. Часто ховали по дві людини в одну могилу»⁶⁷⁰. Такі «нововведення» були типовими для багатьох сусідніх сіл, зокрема Шпеєр та Ландау.

Характеризуючи наслідки голоду 1933 р. у селі Шпеєр, католицький патер Михайло Келер зауважував, що у його парафії за 1933 рік померло 256 чоловік. «Бувало, що помирало 3–4 людини за день, пам'ятаю один випадок, коли померло восьмеро. В останньому випадку всіх вісьмох небіжчиків я поховав в одній могилі. Коли помирало по троє-четверо в день, я їх ховав однією процесією»⁶⁷¹.

У селі Зульц смертність була такою, що доводилося ховати в одній могилі до 15 небіжчиків, без звичних релігійних традицій та навіть трун⁶⁷². На допиті Іван Таубергер пояснював ці «нововведення» браком фізичних сил⁶⁷³, адже за один день могло помирати по декілька осіб, відповідно, священники не мали можливості проводити традиційні релігійні ритуали по окремішності.

Звернемо увагу, що така ситуація була типовою для різних конфесій та багатьох регіонів УСРР. Дізнаємося про це з усних свідчень старожилів. Для прикладу, у селі Широка Балка на Миколаївщині за день помирало до 9-ти осіб,

⁶⁶⁸ Етнографія України : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. С. А. Макарчука. Вид. 2-ге, перероб. та допов. Львів : Світ, 2004. С. 376.

⁶⁶⁹ Інтерв'ю. Панченко Ганна Василівна 1903 р. н. *Національна книга пам'яті... Запорізька область*. С. 930.

⁶⁷⁰ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75690 фп. Т. 3. Арк. 28.

⁶⁷¹ Там само. Арк. 90.

⁶⁷² Там само. Арк. 28.

Інтерв'ю. Суходольський М.А., 1905 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Житомирська область*. Житомир : Полісся, 2008. С. 1031.

⁶⁷³ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75690 фп. Т. 3. Арк. 27, 28.

яких ховали у братську могилу⁶⁷⁴. У селищі Велика Лепетиха, що на Херсонщині, у народі «ходив» вірш, що відображав нову форму поховань: «У 33 році вони мерли, вимирали / Люди мерли на ходу / В одну яму їх скидали»⁶⁷⁵. У селі Паланка на Черкащині навіть не встигали ховати людей⁶⁷⁶.

Поховання покійників відбувалося у дворі, де проживала сім'я, садку⁶⁷⁷, на городі⁶⁷⁸, у погребях⁶⁷⁹, на межі⁶⁸⁰, рівчачах⁶⁸¹ та навіть колодязях⁶⁸², адже знесилені люди не могли дійти до кладовища. Могилами ставали і їхні хати⁶⁸³.

У місті Бориспіль померлих від голоду ховали в ямі, що залишилася від підвалу Книшової церкви⁶⁸⁴. Інколи ховали на тому місці де людина помирала: «Часто закопували там, де спостигала смерть, під тином, на дорозі, в лісі, у полі ...»⁶⁸⁵.

Траплялися випадки, коли померлу людину лише присипали землею чи гіллям, що у свою чергу, призводило до осквернення тіл⁶⁸⁶. Якщо раніше вказані

⁶⁷⁴ Національна книга пам'яті... Миколаївська область. С. 13.; Вербицький М. Найбільший злочин Кремля... С. 22.

⁶⁷⁵ Інтерв'ю. Боровик Валентина Микитівна 1922 р. н. *Національна книга пам'яті... Херсонська область*. С. 566.

⁶⁷⁶ Інтерв'ю. Кравченко Йосип Федорович 1924 р. н. *Національна Книга пам'яті... Черкаська область*. Ч. 1. С. 834.

⁶⁷⁷ Інтерв'ю. Караса Марія Дементіївна 1922 р. н. *Національна Книга пам'яті... Черкаська область*. Ч. 1. С. 805.

⁶⁷⁸ Інтерв'ю. Попик Фросина Савівна 1925 р. н. *Національна Книга пам'яті... Черкаська область*. Ч. 1. С. 860.

⁶⁷⁹ Інтерв'ю. Москальова Анастасія Єфремівна 1921 р. н. *Національна книга пам'яті... Херсонська область*. С. 573; Інтерв'ю. Онацький Григорій Омелянович, 1907 р. н. *Свіча пам'яті... С. 195*.

⁶⁸⁰ Інтерв'ю. Верещак (Дундук) Явдоха Павлівна 1925 р. н. *Національна книга пам'яті... Запорізька область*. С. 905.

⁶⁸¹ Інтерв'ю. Чесняк Марія Семенівна 1928 р. н. *Національна книга пам'яті... Запорізька область*. С. 960.

⁶⁸² Інтерв'ю. Шестопал Поліна Федорівна, 1919 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Сумська область*. Суми: Собор, 2008. С. 813.

⁶⁸³ Інтерв'ю. Вихрист Федора Прохорівна 1899 р. н. *Національна книга пам'яті... Кіровоградська область*. С. 879.

⁶⁸⁴ Національна Книга пам'яті... Київська область. С. 185.

⁶⁸⁵ Веселова О.М. Пам'ять про жертви голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні: смертність й ушанування загиблих. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2003. Вип. 10. С. 446.

⁶⁸⁶ Інтерв'ю. Череватенко Анастасія Микитівна 1924 р. н. *Національна Книга пам'яті... Чернігівська область*. С. 946.; Інтерв'ю. Бондаренко Володимир Олексійович 1926 р. н. *Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. Бахмацький район*. (Свідчення про голод 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині) / упоряд. Т.М. Стрикун. Чернігів, 2003. С. 23–24.

випадки викликали у людей неприйняття, то в умовах голоду таке новаторство стало невід'ємною складовою життя.

З зими 1933 р. зробити труну змоги не було, тому людей часто ховали, замотуючи у рядна, старожили це називали жахливим одноманітним ритуалом⁶⁸⁷, «ритуалом страшного року»⁶⁸⁸. Галина Луц з села Новодмитрівки Херсонської області пригадувала, як її батька у 1933 р. поховали у кориті⁶⁸⁹. У саморобному ящику, який виготовили із паркану, поховали сестру Лідії Коломієць⁶⁹⁰.

Внаслідок нестачі фізичних сил могила, яку рили напівживі чоловіки чи жінки, була замалою, тому покійників не клали туди, а саджали. У селі Буланівці на Кіровоградщині про це склали вірш: «Ванька Химку хоронив / Дав в руки газету / Сам промссуду (*найок* – Т.Г.) получил / Пішов до клозету»⁶⁹¹.

У народі ходили різноманітні назви тих місць, де здійснювалося масове поховання. Для прикладу, на Житомирщині померлих ховали на так званому «голодному кладовищі»⁶⁹², «скотомогильнику».

Типовість свідчень дає можливість переконатися, що на могилах померлих, аби ідентифікувати поховання, ставили дві зав'язані між собою палички⁶⁹³, що були прототипом хреста. У селі Мала Білозерка нинішньої Запорізької області ставили гілки бузку, які навесні проростали та розросталися⁶⁹⁴, або ж клали

Інтерв'ю. Калабухова Марфа Йосипівна 1924 р. н. *Національна Книга пам'яті... Запорізька область*. С. 846–847.

⁶⁸⁷ Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців. *Збірник матеріалів*. / упорядкув., передм., приміт. С.В. П'ятаченка. Книга 2. Суми : Вид-во «МакДен», 2008. С. 7.

⁶⁸⁸ Інтерв'ю. Єременок Прокіп Дмитрович 1915 р. н. *Національна Книга пам'яті... Чернігівська область*. С. 877.

⁶⁸⁹ Інтерв'ю. Луц Галина Іванівна 1922 р. н. *Національна книга пам'яті Херсонська область*. С. 580.

⁶⁹⁰ Інтерв'ю. Коломієць Ліда Олександрівна, 1924 р. н. *Свіча пам'яті... С. 102*.

⁶⁹¹ Інтерв'ю. Цуркан Віра Федорівна 1924 р. н. *Національна книга пам'яті... Кіровоградська область*. С. 880.

⁶⁹² Інтерв'ю. Голумбійовська Марія Антонівна, 1923р. н. *Національна книга пам'яті... Житомирська область*. С. 988.

⁶⁹³ Інтерв'ю. Рисований Григорій Кирилович, 1925 р. н. *Національна книга пам'яті... Донецька область*. С. 296.

⁶⁹⁴ Інтерв'ю. Коломоєць Олексій Олександрович, 1921 р. н. *Національна книга пам'яті... Запорізька область*. С. 830.

камінець⁶⁹⁵. У більшості випадків могили залишалися неідентифікованими, адже у родичів чи односельчан не було фізичних сил цим займатися⁶⁹⁶.

Як зауважує дослідниця О.М. Веселова, впродовж 1932–1933 рр. померлих не оплакували та не проводжали в останню путь⁶⁹⁷. Якщо ж були сили, то родичі покійників відвозили їх до кладовища на бричці, санях, рядні чи предметах побуту, як приклад – драбині⁶⁹⁸.

Якщо на початку Голодомору-геноциду у 1932 р. ще були спроби поминати померлого, то у 1933 р. дев'ятий день та сороковини не справляли, адже не було чим. Внаслідок репресій священників традиційне відспівування було рідкістю⁶⁹⁹. Переважно над покійником родичі читали молитву «Отче наш»⁷⁰⁰.

Проаналізовані нами усні свідчення дають підстави стверджувати, що смерть, яку завжди сприймали як горе, у роки Голодомору вже не викликала серед суспільства почуття страху, втрати та смутку. Це почали сприймати як буденну справу. Підтвердженням цьому є свідчення О.І. Горбенко: «В голод мертві люди лежали на дорозі як сміття. Проходять люди мимо, обминули й пішли. Відвезли на кладовище померлих, взяли за руки та ноги, вкинули в яму, ніхто й не плакав»⁷⁰¹; «не було ні подиву, ні жалю»⁷⁰².

⁶⁹⁵ Інтерв'ю. Савон Марія Іванівна 1915 р. н. *Національна книга пам'яті... Запорізька область*. С. 1003.

⁶⁹⁶ Інтерв'ю. Шевчук Ольга Яківна, 1923 р. н. *Національна книга пам'яті... Житомирська область*. С. 979.; Інтерв'ю. Чухлебова Євгенія Іларіонівна, 1922 р. н. *Національна книга пам'яті... Донецька область*. С. 305.

⁶⁹⁷ Веселова О.М. Пам'ять про жертви голоду-геноциду... С. 446.

Інтерв'ю. Ярмоленко Іван Олексійович. 1925 р. н. *Голодомор 1932–1933 років на Сумщині / упоряд. Л.А. Покидченко. Суми : Вид-во «Ярославна», 2006. С. 186.*

⁶⁹⁸ Інтерв'ю. Савченко Тетяна Іларіонівна, 1926 р. н. *Національна книга пам'яті... Запорізька область*. С. 881.; Інтерв'ю. Вигонюк Юзефа Феодосіївна, 1920 р. н. *Національна книга пам'яті... Вінницька область*. С. 1038.

⁶⁹⁹ Інтерв'ю. Шупик Матрона Дмитрівна, 1924 р. н. *Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців... С. 142.*; Інтерв'ю. Юхно Марія Миколаївна, 1922 р. н. *Національна книга пам'яті... Черкаська область*. С. 877.; Інтерв'ю. Баран Катерина Василівна, 1924 р. н. *Національна книга пам'яті... Хмельницька область*. С. 723.

⁷⁰⁰ Стасюк О.О. Трансформація сімейної обрядовості... С. 105.

Барка В. Жовтий князь. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=49> (дата доступу: 08.12.2019).

⁷⁰¹ Авраменко Ю. Православна церква та віруючі на Переяславщині в роки Голодомору 1932–1933 рр. URL: <http://perejaslav.org.ua/istoria/pravoslavna-cerkva-golodomor-1932-1933.html> (дата звернення: 07.05.2020).

⁷⁰² Інтерв'ю. Ягупа Катерина Кузьмівна. *Голодомор 1932–1933 років на Сумщині... С. 187.*

Точний лік смертностей у селах сільські ради не вели. Для прикладу, Петро Ейбог, працюючи на залізниці, разом з іншими працівниками підбирав трупи на вокзалі та раз на добу відвозив на кладовище для поховання, зауважував, що кількість загиблих та їх прізвище ніде не фіксувалися⁷⁰³.

Ксьондз Іван Таубергер наводить наглядний приклад: якщо за його даними в 1933 р. у селі Карслруе померло 165 людей, то за даними сільради лише 124⁷⁰⁴. У звітних документах, які католицький патер направляв прелату Й. Крушинському, причиною смерті у 100 випадках був саме голод. На питання слідчого, яким чином священник визначав причину смерті, не маючи медичної освіти, Іван Лаврентійович відповів, що «причину визначав за особистим оглядом». Зазначимо, що явні ознаки смерті від голоду були очевидними, і не треба було мати медичної освіти, аби підтвердити це.

У той же час, за повідомленнями віруючих села Карслруе, сільська рада навпаки, причину смерті приховувала, вказуючи різні хвороби⁷⁰⁵. Ця ситуація була типовою для багатьох областей. Найпоширенішими причинами смерті, які вказували у документах, були: кір, різачка, запалення нирок, легень, порок серця, рак, старість, виснаження організму і т.д.⁷⁰⁶. Під «виснаженням організму» ми розуміємо саме смерть від голоду. Така поведінка сільради є зрозумілою та типовою, адже радянська влада не визнавала факт голоду у соціалістичній країні.

Досліджуючи трагічний період 1932–1933 рр. А.М. Киридон зауважує, що «глибоке вкорінення традиційної православної обрядовості і прихильне ставлення населення до Церкви навіть в умовах трагедії голодного року дозволило пульсувати церковному організмові»⁷⁰⁷.

Отже, незважаючи на параноїдальне бажання влади примусити населення зректися Бога, релігійне життя, будучи деформованим, продовжувало існувати навіть в умовах «упокорення голодом». Люди і далі слідували традиціям та

⁷⁰³ Інтерв'ю. Ейбог Петро Тихонович, 1913 р. н. *Голодомор 1932–1933 років на Сумщині...* С. 184–185.

⁷⁰⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75690 фп. Т. 3. Арк. 28.

⁷⁰⁵ Там само. Арк. 29.

⁷⁰⁶ Упокорення голодом : збірник документів / упоряд. М. Мухіна.; Акад. наук України, Ін-т укр. археографії. Київ, 1993. С. 175–203.

⁷⁰⁷ Киридон А.М. *Держава-Церква-Суспільство...* С. 189.

християнським настановами. Не маючи змоги ретельно дотримуватися церковного календаря, вони продовжували відзначати принаймні найбільші свята – Різдво та Великдень. Додатковим свідченням цьому була і активна антирелігійна пропаганда 1932–1933 рр., спрямована у першу чергу на ці свята⁷⁰⁸.

Проаналізовані свідчення дають підстави стверджувати, що релігійні обряди відігравали значну роль у житті, навіть в умовах зневаги держави, відвертих знущань, небаченого руйнівного «штурму небес», заперечення права на віру українцям. В умовах терору голодом люди вбачали свій порятунок у церкві та священнослужителях, про що свідчать наративи та епістолярії представників духовенства і численних віруючих. Навіть ініційовані владою заборони впускати голодуючих селян до церков під приводом епідемій не зупинило духовенство у наданні допомоги всім, хто цього потребував.

Всі, хто називали себе віруючими людьми, продовжували хрестити дітей, вінчатися в церкві чи поза церковною спорудою, причащатися священником. Значних деструктивних змін у роки Голодомору набув обряд поховання. Знищення владою церков та духовенства часто позбавляло населення можливості хоча б відспівати померлого родича. Знесилені люди значно спростили ритуал поховання небіжчиків.

У свою чергу, такі «нововведення» – деформації вікових традицій – призвели до того, що тисячі могил на сьогодні зрівнялися з землею. Ми не можемо говорити про знищення релігійності та людяності, адже таких дій вимагали катастрофічні обставини. Єдине, що ми можемо зробити зараз, так це пам'ятати мільйони невинно загублених християнських душ і глибоко засвоїти історичні уроки причин та наслідків цієї трагедії.

---

⁷⁰⁸ Гойдакова. Дні пасхи – дні ударної праці. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 9 травня. № 18. С. 2.; Як провести антивеликодню кампанію 1932 р. До всіх райрад СВБ Київської області. *Войовничий безвірник (Київ)*. 15 квітня 1932. № 3. С. 2.; Проти куркульсько-попівського різдва. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 15 грудня. № 54-55. С. 1.

3.3. Опір релігійних спільнот антирелігійним діям більшовицької влади

Політика радянської влади та її параноїдальні бажання знищити релігію приводили до значних непоправних наслідків не лише у церковному осередку, але й релігійному житті віруючих. Не маючи змоги вдовольнити власні релігійні потреби населення різних куточків радянської України навіть у голодні 1932–1933 рр. піднялося на боротьбу за вікові традиції та надбання.

Відстоювання свого церковного осередку і церкви у цілому, захист віруючими своїх духовних пастирів і проповідників були пов'язані не лише з негараздами на «антирелігійному фронті». До цього спонукала вся соціальна, економічна, національна політика влади.

«Колгоспний рай» так і не став реальністю. Насильницька колективізація несла свої руйнівні впливи українській ментальності, соціальній і національній психології. Нерви у селян оголялися, а тому реакція на такі вчинки правлячої комуністичної партії мала врешті-решт настати.

Релігійні організації та священнослужителі всіх ступенів ієрархії боролися за власні права, тим самим чинили опір антирелігійним діям влади. Передусім, опір віруючих був результатом деструктивних змін, які приносив з собою більшовицький режим.

З початком активного закриття церков, яке набирало темпів з початком індустріалізації та колективізації, і не припинялося навіть у 1932–1933 рр., віруючі писали звернення до секретаріату президії ВУЦВК, відділів культів центральної та місцевої, очільникам прокуратури, райвиконкомів та навіть особисто Й. Сталіну – ініціатору антирелігійної боротьби.

У контексті аналізу цієї боротьби виникає ряд цілком закономірних питань, відповідь на які зрозуміла. Зокрема, чи можна вважати таку форму опору наївністю віруючих? На наш погляд – ні. Адже така поведінка була цілком очевидною з боку чесних людей, які вимагали чесності і у свою адресу.

Проаналізовані нами листи – звернення, клопотання, заяви, рапорти є свідченням свідомої позиції у боротьбі за відстоювання інтересів священнослужителів, віруючих. Питання в іншому – чому цей вид опору не

отримував належної реакції? Можливо, тому що тон цих звернень був занадто нерішучим? Наведемо декілька найбільш поширених зворотів – «покійно просимо»⁷⁰⁹, «на ваші розсуд і розпорядження»⁷¹⁰, «дуже прохаю»⁷¹¹, «просимо Вас високоповажний...»⁷¹², «пробачте, що Вас турбую»⁷¹³ і т.ін.

Та все ж констатуємо, що в умовах штучного голоду опір радянській владі був. Для прикладу, віруючі Ізюмського округу з проханням допомоги у відкритті церкви зверталися до Григорія Петровського. У листі мешканці сіл скаржилися на постійне знущання влади: «нас залишили без хліба, ми покорились, але й останню втіху у нас відібрали, закрили церкву... дайте померти з тим, до чого ми звикли...»⁷¹⁴. На думку віруючих, сільська рада постійно обманювала їх, адже підписка 500 чоловік на відкриття церкви пропала і кожна інстанція перекладала вину одне на одного. Така позиція сільської ради не викликає подиву, адже як писали самі ж віруючі, місцеві чиновники накинули оком на церкву та прагнули зробити з неї дитячий садок⁷¹⁵.

У 1933 р. з проханням надати можливість молитися віруючим до інспектора культів ВУЦВК звертався уповноважений Миколаївської церкви села Груні Харківської області. У листі М. Євтушенко просив звільнити церкву від засипаного хліба, адже «віруючі громади знаходяться у скорботі, що у дні вільні від роботи не мають можливості помолитися в храмі, і в особливості здійснювати релігійні таїнства – хрещення, причастя...»⁷¹⁶.

Не знаходили порозуміння з місцевими органами влади віруючі євреї міста Сталіно. Звертаючись до влади різних щаблів, міськраду, відділ культів ВУЦВК вони наштотувалися на байдуже ставлення. Не бажаючи йти проти діючих порядків та ставати нелегальною організацією, віруючі апелювали до закону і підкреслювали тезу про свободу релігії. З метою домогтися справедливості вони

⁷⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 130. Арк. 36 зв.; ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 129. Арк. 36.

⁷¹⁰ Там само. Оп. 9. Спр. 12. Арк. 17.

⁷¹¹ Там само. Оп. 7. Спр. 197. Арк. 76.

⁷¹² Там само. Оп. 8. Спр. 128. Арк. 94 зв.

⁷¹³ Там само. Спр. 127. Арк. 91.

⁷¹⁴ Там само. Оп. 7. Спр. 183. Арк. 78–78 зв.

⁷¹⁵ Там само. Арк. 79.

⁷¹⁶ Там само. Оп. 8. Спр. 130. Арк. 1–1 зв.

здійснили спробу шукати підтримки у генерального секретаря ЦК ВКП(б) Йосипа Сталіна, аби він допоміг: «все це, накопичившись у наших серцях, змусило нас потурбувати Вас (*підкреслення наше – Т.Г.*)... та простити вдовольнити наше прохання про дозвіл нам здійснювати моління, обряди легально в приватному приміщенні»⁷¹⁷. Та чи отримали віруючі відповідь, невідомо. Зважаючи на політику влади щодо церкви, навряд вірянам та священнослужителям вдалося домогтися результату.

Вище описані випадки були непоодинокі та мали загальноукраїнський характер, про що свідчать архівні документи⁷¹⁸.

Окрім віруючих, представників релігійних організацій, до опору радянській владі вдавалися й представники духовенства різних ступенів ієрархії. У своїх зверненнях до влади священнослужителі демонстрували обізнаність у законах та зверталися до них. Для прикладу, священник Олександр Лехницький з Вінничини у листі до РВК апелював до циркуляру Народного комісаріату фінансів УСРР № 68 від 19.02.1931 р. де про здачу м'яса державі мова не йшла⁷¹⁹. Обізнаність у положеннях наркомату фінансів демонстрував Олексій Беляк з села Ново-Петриковка, що на Маріупольщині. Зважаючи на проаналізовані нами документи за 1932–1933 рр. написані священнослужителями до органів влади з проханнями втрутитися у вирішення релігійних питань – несанкціонованих дій влади у закритті церков, економічному та моральному тискові, перешкод у здійсненні релігійних обрядів, у своїх скаргах духовенство більше апелювало до почуттів, ніж законів.

Активну участь у захисті віруючих та священнослужителів приймали митрополит України Константин Дьяков (український екзархат РПЦ), митрополит Харківський і всієї України Іван Павловський (УПЦ), митрополит Синодальної церкви Пимен Пегов. Але, як зауважує О.М. Ігнатуша, «тон звернень ієрархів не

---

⁷¹⁷ Там само. Оп. 7. Спр. 172. Арк. 83–84.

⁷¹⁸ Там само. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 214, 215, 216, 218; Оп. 7. Спр. 171, 172, 177, 179, 181, 183, 184, 186, 187, 188, 192, 194, 195, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 206; Оп. 8. Спр. 125, 126, 127, 128, 129, 130; Оп. 9. Спр. 12.

⁷¹⁹ Там само. Оп.8. Спр. 125. Арк. 60 зв.

був твердим і рішучим, як того зобов'язувала відповідальність високих церковних посадовців...»⁷²⁰.

У контексті протидії духовенства політиці влади, на наш погляд, варто звернути увагу й на той факт, що після арешту та абсурдних звинувачень, які не мали ніякого відношення до їх релігійної діяльності, священнослужителі змушені були відстоювати свої інтереси у тюремних камерах. Будучи незгодними з вироками, маючи моральну силу, вони розпочинали особистий супротив діючому режиму. Зокрема, подавали клопотання на оскарження вироків. Проаналізовані нами архівні матеріали дають підстави стверджувати, що у переважній більшості священнослужителі та віруючі були реабілітовані після смерті, вже за часів перебудови та незалежності.

У 1933 та 1961 рр. здійснив спроби відстояти власну невинуватість священник УПЦ села Ждани Чернухівського району Полтавської області Яків Середя. Двічі заарештований, у 1932 та 1937 рр., за статтями 54.11 та 54.10 КК УСРР, він писав листи на оскарження вироків головному прокурору СРСР, прокурору Полтавської області, але через відсутність підстав розглядати справу йому було відмовлено. У 1961 р., вважаючи, що «репресія застосована до мене була несправедливою» він клопотав про повторний розгляд справи та допиту свідків⁷²¹. Внаслідок опору радянській владі, документальну тяганину, віру у власну правоту, священнику вдалося отримати перемогу. Згідно з постановою президіуму Полтавського обласного суду від 28 грудня 1961 р. Якова Володимировича реабілітовано⁷²².

До оскарження вироків у 1936 р. вдалися православні священники Микита Кохно⁷²³, Андрій Бодя. На ухвалу суду Андрій Адамович подав скаргу, в якій зауважував, що свідки ставилися до нього вороже, як до служителя церкви.

---

⁷²⁰ Ігнатуша О.М. Разом з народом... С. 123.

⁷²¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 76028 фп. Арк. 27.

⁷²² Там само. Арк. 50–50 зв.

⁷²³ Там само. Спр. 75972 фп. Арк. 107.

Зважаючи на заангажованість органів влади, заява «що не заслуговує уваги»⁷²⁴ була проігнорована. Ухвали суду в обох випадках залишилися без змін.

Листування з офіційними органами державної влади були не єдиною формою опору духовенства та віруючих впродовж 1932–1933 рр.

Селяни різних куточків України болісно сприймали наругу над церквою. Не дивлячись на те, що з початку правління радянської влади велася активна атеїстична пропаганда, все ж населення шанувало традиції. Тому масове осквернення церков болісно сприймалося жителями різних сіл, районів та областей України. «Як знімали хрести, з церков, як скидали дзвони з церкви, то земля тряслася, як виносили, палили образи (*ікони – Т.Г.*), то душа не могла витримати того»⁷²⁵ – підкреслювало подружжя Остап та Оксана Півні; «усі люди старші плакали, хрестилися, молилися, як тягнули дзвони з церкви...»⁷²⁶. Марія Сенишин, донька селянина-середняка з села Михайлівка Коростенського району Житомирської області, згадувала, що 1933 р. у сусідньому селі на церкві був хрест, ніхто не наважувався його знімати. Довелося визвати партійця, який без сумління виконав те, що місцеві не були в змозі зробити, тож селяни всі стали на коліна і почали молитися⁷²⁷.

Проаналізовані матеріали усної історії дають змогу стверджувати, що під час антицерковних кампаній на селі, знятті дзвонів чи руйнації храмів люди вдавалися до прокльонів. Населення здійснювали спробу захистити церкву, сподіваючись, що у такий спосіб злякають активістів. Для прикладу, жителька села Ступки нинішньої Полтавської області зазначала, що під час таких дій «люди кляли, щоб вони (*активісти – Т.Г.*) попадали, щоб їх Бог наказав»⁷²⁸. Схожу ситуацію описував Василь Рудий з Вінницької області: «дивилися і проклинали їх, просячи на антихристів Божу кару»⁷²⁹.

⁷²⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75651 фп. Арк. 97–102.

⁷²⁵ Інтерв'ю. Півні Остап та Оксана 1905 р. н. *Національна книга пам'яті... Зведений том*. С. 139.

⁷²⁶ Інтерв'ю. Анонімна оповідачка, 1923 р. н. *Національна книга пам'яті... Зведений том*. С. 138.

⁷²⁷ Інтерв'ю ЛН01. Марія Сенишин, 1925 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 1. С. 96–97.

⁷²⁸ Інтерв'ю SW21. Анонімна оповідачка, 1926 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 2. С. 351.

⁷²⁹ Інтерв'ю. Рудий Василь. *Національна книга пам'яті... Зведений том*. С. 133.

Були випадки, коли активісти після здійснення вандалських вчинків хворіли або помирали. Серед населення розповсюджувалися чутки про те, що це Бог покарав їх за паплюження релігії. Про такі інциденти згадує у своїх дослідженнях В.М. Дяків⁷³⁰.

Процес закриття церков, синагог чи костелів, паплюження церковного майна як правило не проходив без обурень, лайок, прокльонів, але не більше. Чому? Відповідь на це питання очевидна – страх. Мешканці сіл хоч і ставали на захист церков та священнослужителів, але вдіяти нічого не могли: «То так собі приятель приятелеві скаже, а так, щоб виступав за церкву, то зараз заарештовували й завозили куди не треба»⁷³¹. Жителька села Корчівка Черняхівського району Житомирської області, згадуючи про наступ на церкву в 1930-х рр., зазначала, що люди в переважній більшості словесно опиралися діям радянської влади⁷³². Анатолій Рожнятовський з хутора Волосінь Макарівського району Київської області згадував, що в той період часу ніхто не наважувався активно відстоювати інтереси церкви, йти проти влади, адже за це могли жорстоко покарати, відправити на каторгу в Сибір, чи ще гірше – вбити⁷³³.

Важливе значення для кожного віруючого мали ікони, у будинках їм відводилося особливе місце. З початком формування та впровадження нового світогляду їх безпощадно нищили. Часто активісти розбивали, палили ікони, штрикали палицями або ж замазували їх⁷³⁴. У церквах на місці святих образів вішали портрети вождів⁷³⁵. Тому люди мали приховувати своє шанобливе

⁷³⁰ Дяків В.М. Специфіка народної релігійності українців в умовах більшовицької окупації 1930-х рр. *Народознавчі зошити*. 2012. № 6 (108). С. 985.

Інтерв'ю. Матвійко Іван Романович, 1928 р. н., Матвійко Дар'я Іванівна. *Усна історія Степової України*. Т. 3. С. 236.

⁷³¹ Інтерв'ю LH19. Анонімна оповідачка, 1903 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 1. С. 359.

⁷³² Інтерв'ю SW64. Анонімна оповідачка, 1916 р. н.. *Великий голод в Україні*. Т. 3. С. 31.

⁷³³ Інтерв'ю SW78. Анатолій Рожнятовський, 1924 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 3. С. 175.

⁷³⁴ Інтерв'ю. Петренко Раїса Григорівна. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область*. Луганськ: Янтар, 2008. С. 813.; Інтерв'ю. Василенко Іван Васильович, 1922 р. н. *Національна книга пам'яті... Запорізька область*. С. 813.; Інтерв'ю. Бебешко Ганна Данилівна, 1904 р. н. *Національна книга пам'яті... Запорізька область*. С. 1008–1009.

⁷³⁵ Інтерв'ю. Вечерський Василь 1928 р. н. *Національна книга пам'яті... Зведений том*. С. 94.

Старів С. Страта голодом / пер. з англ. С. Старів; за ред. Р. Доценка. Київ : Просвіта, 2002. 272 с. URL: http://yakov.works/lib_sec/05_d/ol/ot.htm. (дата звернення: 13.10. 2019).

ставлення до святині, але все одно захищали релігійні речі. Для прикладу, в селі Краснопілля, що на Чернігівщині, ікони ховали, аби врятувати від рейдів комсомольців⁷³⁶. Петро Ротач, згадуючи голодні роки, з повагою й шаною відзивався про ікону родини: «...вона рятівниця від голоду. Як могла, рятувала нас. Вона напроорочила нам пережити злигодні чорного часу й діждатись волі на рідній землі»⁷³⁷.

Задля порятунку після масових погромів забирали і церковні речі. Житель Полтавщини згадує, що люди старшого віку забирали додому книги та інші речі церковного вжитку⁷³⁸. Марія Татар з села Сурсько-Михайлівка Дніпропетровської області в усних свідченнях пригадувала, як після осквернення церкви сестра її матері принесла додому релігійні речі для причастя, так як вбачала у них святість⁷³⁹. Про церковну чашу, яку забрали під час погрому церкви місцеві жителі, йдеться у романі В. Барки. Прикметним є те, що головний герой, маючи змогу отримати мішок зерна у самий пік голоду відмовився виказувати, де саме її сховали, пояснюючи це тим, що «від неба кара буде, мені і дітям... місця собі не знайду, краще вмерти»⁷⁴⁰. Попри те, що атеїстично налаштовані комсомольці знищували все, що було пов'язане з церквою, місцеві жителі у такий спосіб здійснювали опір та намагалися врятувати від потали й зберегти залишки церковного майна.

Аналізуючи усні свідчення, відзначимо, що багато людей були незадоволені політикою влади щодо знищення церкви як соціального організму на селі. Мешканці сіл могли проклинати, чи з осудом дивитися на активістів, молитися навколішках під час мародерських дій, але не більше. На наш погляд, дилема екзистенційного вибору, страх за власне життя та рідних, острах понести

⁷³⁶ Національна Книга пам'яті... Чернігівська область. С. 11.; Інтерв'ю SW42. Марія С., 1907 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 2. С. 551.; Інтерв'ю. Бабич Наталія Григорівна 1932 р. н. *Національна Книга пам'яті.... Чернігівська область*. С. 880.

⁷³⁷ Там само. С. 972.

⁷³⁸ Інтерв'ю LH18. Анонімний оповідач, 1908 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 1. С. 349.; Інтерв'ю SW89. Володимир Йосипович Прокопчук, 1920 р. н. *Великий голод в Україні*. Т. 3. С. 287.

⁷³⁹ Інтерв'ю. Татар Іван Іванович, 1926 р. н., Татар Марія Михайлівна, 1930 р. н. *Усна історія Степової України*. Т. 8. С. 116.

⁷⁴⁰ Барка В. Жовтий князь. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=49> (дата доступу: 08.12.2019).

покарання без вини, фізичне та емоційне вигорання у зв'язку мором ставали перепорою до більш активної діяльності та боротьби.

Вище описані ситуації були типовими, але спроби активного опору радянській владі навіть в умовах Голодомору все ж були. Вони мали різний характер, але мету переслідували однакову – зберегти церкву та релігійне життя.

Під час святкування релігійного свята юдеїв «Йойм-гакіпур» у вересні 1933 р. віруючі проявили свідомий опір партійному керівництву та під загрозою арешту і фізичної розправи відмовилися покидати будинок в якому вони здійснювали групове моління. Згідно з доповідною запискою уповноваженого ДПУ по Новозлатопільському району, зважаючи на ряд погроз, віруючі цю справу не залишили, а відразу попрямували до канцелярії колгоспу «КСМ», аби в телефонній розмові з головою РВК Нехамкіним поскаржитися на неправомірні дії членів сільської ради – голову Фільдштейна та начальника охорони Верлинського⁷⁴¹. Усвідомлюючи незаконність власних дій, представники сільради не допустили віруючих до телефону.

Ініціатором активної протидії радянській владі у першу чергу були жінки. Як пояснюють старожили та свідки тогочасних подій, жінок за такі вчинки заарештовували менше у порівнянні з чоловіками⁷⁴². Жінки використовуючи нелегальні методи, об'єднували боротьбу за права церкви разом із відстоюванням соціальної, економічної стабільності. Так, у протоколі бюро Ічнянського райкому КП(Б)У про політичне становище району від 21 квітня 1932 р. мова йшла про вимогу 150-ти жінок села Шиловичі відкрити місцеву церкву, незважаючи на те, що п'ятидесятки не має. Окрім цього, вимагали повернути хліб та майно⁷⁴³. У селі

⁷⁴¹ Доповідна записка районного уповноваженого ДПУ секретареві районного комітету КП(Б)У, голові райвиконкому та голові КК-РСІ про факти адміністрування і зловживань з боку керівництва низового радянського апарату під час хлібозаготівельної кампанії 11 жовтня 1933 р. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Запорізька область*. Запоріжжя : Дике поле, 2008. С. 785.

⁷⁴² Інтерв'ю. Марія С. 1907 р. н. *Національна книга пам'яті... Зведений том*. С. 139.

⁷⁴³ З протоколу бюро Ічнянського райкому КП(Б)У про політичне становище району. 21 квітня 1932 р. *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область*. Чернігів : Деснянська правда, 2008. С. 741.; Лист секретаря Ічнянського райкому КП(Б)У І. Криворучка до Київського облоргбюро КП(Б)У про небезпечне політичне становище

Круподеринці нинішньої Чернігівської області після закриття місцевої церкви та арешту священників, жінки з вилами, кочергами, мітлами йшли відстоювати існування церкви.

Жіночий бунт відбувся і у селі Красне Сумського району. На відміну від двох попередніх випадків, він не був пов'язаний з релігійними негараздами. Але показовим є те, що слідчі органи звинуватили у підбурюванні до виступу місцевого священника М. Олексенка. Як зауважує В.О. Оліцький, НКВС повсякчас намагався «приписати» вину у появі бунтів на духовенство, лише тому, що організаторами могли бути члени релігійної громади⁷⁴⁴.

Згідно з партійними доповідними записками, релігійність населення у 1932–1933 рр. прирівнювали до хуліганства та крадіжок⁷⁴⁵.

На наш погляд, формами опору віруючих та духовенства також були:

1) таємні обряди хрещення, вінчання здійснювані священнослужителями у період так званої «пересувної» діяльності;

2) відвідування віруючими церкви на свята, проведення богослужінь особливо – на Різдво та Великдень. Яскравим підтвердженням цьому є листи протоієрея Дмитра Галевича та спомини Демида Бурка, статті атеїстичної преси;

3) збирання коштів для відбудови храму чи проведенні ремонту. На думку О.В. Бойка, це було одним з методів протидії економічному тиску влади⁷⁴⁶.

Зазначимо і про ігнорування здачі хліба державі. На перший погляд здається, що це питання аж ніяк не пов'язане з релігійною сферою. Але це не так. Нездача хліба, якого й так у селян не було, влада в першу чергу пов'язувала з діяльністю духовенства. На думку влади, священники, замість богослужіння в церкві та поза нею, разом з куркулями активно проводили пропаганду проти

в районі 5 травня 1932 р. *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область*. Чернігів : Деснянська правда, 2008. С. 743.

⁷⁴⁴ Оліцький В.О. Блаженні гнані за правду (репресії проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки) : монографія. Суми : Триторія, 2018. С. 169.

⁷⁴⁵ Із інформації секретаря партосередку с. Талалаївка Ніжинського району до райкому КП(Б)У про нарікання селян на важке становище з продовольством. 2 травня 1932 р. *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область*. Чернігів : Деснянська правда, 2008. С. 742–743.

⁷⁴⁶ Бойко О.В. «Легальні» методи опору ... С. 74.

радянської влади. Для прикладу, священника Єгорова з села Довжанівки⁷⁴⁷, Митрофана Вільгельмського звинувачували у переховуванні хліба. Причиною таких звинувачень стало знайдене борошно у першому випадку та хліб у другому.

Звернемо увагу на той факт, що священнослужителі не приховували своє ставлення до хлібозаготівельної кампанії 1932–1933 рр. Вони відверто зазначали про те, що ініційований план радянського керівництва та реальна ситуація на селі, і в цілому на території УСРР, не однакові, що вони суперечать одне одному. Для прикладу, дяк села Кетроси Ямпільського району Вінницької області Григорій Рождественський писав вірші про заготівельну кампанію, в одному з них писав: «Без «глаже» и без жилетки / Ходим все мы босиком / И к финалу «пятилетки» / С голодухи все помрем»⁷⁴⁸. Як наслідок, в жовтні 1932 р. його було ув'язнено на 3 роки в ВТТ. Катастрофічне становище населення України у роки Голодомору-геноциду у віршованій формі описував священник з Житомирщини В.М. Кашубський⁷⁴⁹.

У березні 1933 р. був звинувачений священник села Щербані Вознесенського району Миколаївської області Г.А. Глобачов. Релігійному діячу інкримінували статті 54-10 (антирадянська агітація та пропаганда) та 54-11 (участь в контрреволюційній організації). У витягу звинувачувальної постанови йшлося про створення «контрреволюційного угруповання» куркуля і священника, яке мало на меті зірвати хлібозаготівельну кампанію: «Під час хлібозаготівлі ...Глобачов говорив, що влада здирає з селян останню шкуру, забирає у них хліб, селяни пухнуть з голоду...»⁷⁵⁰. За таку свідому позицію священника було засуджено на 5 років концтабору⁷⁵¹.

За схожим сценарієм місцева влада діяла і у сусідніх районах Миколаєва. Так, у Березнегуватському районі у 1933 р. органами ДПУ було заарештовано «підпільну антирадянську контрреволюційну організацію» під керівництвом священників Г.В. Михайловського та І.П. Гнилюка. Причиною арешту стала

⁷⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 194. Арк. 68–68 зв.

⁷⁴⁸ Мученики за віру... С. 11.

⁷⁴⁹ Національна книга пам'яті ... Житомирська область. С. 16.

⁷⁵⁰ Державний архів Миколаївської області. Ф. Р. 5859. Оп. 2. Спр. 6267. Арк. 22.

⁷⁵¹ Там само. Арк. 24.

надумана агітація на повалення радянської влади та саботаж хлібозаготівлі⁷⁵². У грудні 1932 р. аналогічні обвинувачення були пред'явлені священнику І.П. Крещановському з міста Павлограда. В результаті недоведення обвинувачення Павлоградським РВ ДПУ справа проти священника була закрита, та чи був звільнений Іван Петрович з-під варти, невідомо⁷⁵³.

У 1933 р. за спротив владі в ході хлібозаготівельної кампанії півтори місяці під арештом перебував священник з Одеси М. Рожновський⁷⁵⁴.

Згідно з підрахунками В.М. Нікольського, у 1933 р. за «сільську контрреволюцію», тобто опір населення хлібопоставкам, кількість арештів склала 37,9% – 17400 випадків. Такий вид злочину був характерним у пік Голодомору – 1933 р.

У той же рік арешти так званих «церковників та сектантів» становили 1,4 % – 646. Для порівняння, у 1931 р. та 1934 р. кількість арештів за «сільську контрреволюцію» становила 0 випадків, а «церковників та сектантів» – 0 та 191 відповідно⁷⁵⁵ [Додаток Р].

Ідея непокори священнослужителів та їх так звана «класова суть» була яскраво відображена і у атеїстичній пресі⁷⁵⁶.

На противагу антирелігійній пропаганді місцеве населення ширило чутки про появу так званих «чудес». Як зауважує дослідник О.В. Бойко, специфіка чуток полягала у тому, що слідчим органам важко було віднайти людину-першоджерело⁷⁵⁷. Завдяки такій формі опору, на наш погляд, населення намагалося донести неспроможність боротьби радянської влади з релігійністю.

Такі події піддавалися висміюванню безвірницькими осередками в газетах та журналах, абетках антирелігійного змісту. Для прикладу, у статті «Золоті

⁷⁵² Реабілітовані історією. У 27 т. Миколаївська область. Кн. 1. С. 80.

⁷⁵³ Реабілітовані історією. У 27 т. Запорізька область. Кн. 6. С. 299.

⁷⁵⁴ Михайлуца М.І. Православне життя в Одесі... С. 163–164.

⁷⁵⁵ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки... С. 133, 138-139.

⁷⁵⁶ На кладовищі «поховали» хліб. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 7 квітня. №14. С. 2.; Боротися за виконання хлібозаготівель першочергове завдання. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 24 листопада. №51. С. 1.

⁷⁵⁷ Бойко О.В. «Нелегальні» методи протидії ... С. 82.

літери на небі...»⁷⁵⁸ пропагандист Горуйко описав появу чуда у селі Замостя Молочанського району Дніпропетровської області. Зокрема, однієї ночі на небі хтось побачив напис «старі моліться, як і раніш молилися; середні покайтеся, а молодим пощади не буде». Такий прояв опору був описаний з сарказмом: «... через кого бог вкладає в куркульські уста безглузду нісенітницю, якою куркуль хоче залякати колгоспників, посіяти сумніви, посилити свій вплив...». На наш погляд, незважаючи на прагнення звести подібні «чудеса» на жарти куркулів, влада була занепокоєна так званою захисною реакцією населення, яка могла з роками перерости у щось більше.

«Антирелігійна абетка» для дітей 1933 р. теж містила елемент сарказму стосовно ікон, які плачуть від дій радянської влади по відношенню до церков. Автор абетки за допомогою карикатури зобразив гладкого священника, який позаду ікони у чашу наливає воду, а з очей Матері Божої течуть сльози⁷⁵⁹ [Додаток С]. Цим підкреслювалася теза, що священнослужителі свідомо обманюють віруючих та тримають їх під своїм контролем.

На думку Л.Л. Бабенко, соціальні негаразди, які проявилися внаслідок колективізації, Голодомору, руйнуванні релігійної громади та традиційної сім'ї, призводили до появи різноманітного роду «пророцтв»⁷⁶⁰. На наше переконання, такі передбачення відображали страхи людей, з якими вони вимушено мали стикатися. Зокрема, у «Войовничому безвірнику» на гумор виставили машиніста Чупахівського радгоспу Охтирського району Харківської області С.П. Міняйла. Преса клеймувала його «агітатором євангелістів»⁷⁶¹. Причиною такого відношення стало поширення ним «провокацій», а саме – віщування голоду та супровідних лих. Радянські пропагандисти відразу побачили у цьому елементи релігійного мракобісництва та закликали дати рішучу відсіч. На переконання

⁷⁵⁸ Горуйко. Золоті літери на небі. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 11 вересня. № 39. С. 3.

⁷⁵⁹ Антирелігійна абетка URL: <https://propagandahistory.ru/2354/Antireligioznaya-azbuka-1933-goda/> (дата звернення: 10.03.2020).

⁷⁶⁰ Бабенко Л.Л. Взаємодія партійно-радянських органів та місцевих апаратів держбезпеки в боротьбі з «релігійними чудесами» (1920-ті–1940-ві рр.). *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. 2013. № 1-2. С. 348.

⁷⁶¹ Дати відсіч сектантському агітаторові. *Войовничий безвірник*. 1932. 24 листопада № 51. С. 2.

місцевих безвірницьких осередків, такі «пророцтва» негативно відображалися на роботі колгоспників. Окрім цього, популярною була думка, що «чудо» використовували класові вороги для боротьби проти соцбудівництва⁷⁶².

Згідно з повідомленнями районного відділу ДПУ про політичну і релігійну ситуацію в селах районів Вінницької області від 7 березня 1932 р.⁷⁶³, 12 грудня 1932 р. дізнаємося про випадки «чуда». Так, у селі Іванківцях Проскурівського району група невідомих осіб розповсюджувала серед селян чутки про «чудо». Місцеві органи влади переконували, що ця «банда» включає в себе куркулів, церковників та колишніх петлюрівців, і подібними чутками проводить боротьбу проти радянської влади. Антоніна Кураченко з села Середня Рудня Словечанського району розповсюджувала чутки про появу над церквою спасителя світу з мечем у руках. На думку жінки, це була ознака перемоги релігії над більшовицькою владою⁷⁶⁴.

Поява «чудес» була типовим явищем для різних регіонів УСРР. Це спонукало безвірницькі осередки різними способами спростовувати «чудеса», зокрема – за допомогою літературної сторінки⁷⁶⁵. Завдяки такій формі спілкування з населенням пропагандисти здійснювали спроби розвінчати різного роду «міфи». Для прикладу, сумніву піддали явище «оновлення ікон», пояснюючи це з наукової точки зору, а саме – вигорання фарб на сонці. Такі наукові пояснення супроводжувалися «промиванням мізків» селян, де нав'язувалася думка про негативний вплив духовенства, який і є ініціатором подібних випадків. У статті «Викрите чудо» читаємо: «попи та куркулі ширять чутки серед некультурної частини селянства, що це «чудо», бо їм вигідно тримати їх у

⁷⁶² Чи може бути безпартійною антирелігійна книжка. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 31 січня. № 4-5. С. 4.; Масова фабрикація «чудес». *Вісті ВУЦВК*. 1933. 8 січня. № 7. С. 4.

⁷⁶³ Доповідна записка Вінницького облвідділу ДПУ В. Лєвоцького секретарю Вінницького обкому КП(б)У М. Алексеєву про повстанські настрої окремих соціальних груп області. 7 березня 1932 р. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Хмельницька область*. Ч. 1 / наук. ред. П.Я. Слободянюк [та ін.]. Хмельницький, 2008. С. 186.

⁷⁶⁴ Повідомлення районного відділу ДПУ про політичну і релігійну ситуацію в селах Словечанського району 1932 р. *Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщина) у 20–30-х роках ХХ ст. Архівні док. та матер.* / упоряд. С.І. Жилюк. Рівне, 2003. С. 66.

⁷⁶⁵ «Викрите чудо». *Войовничий безвірник (Київ)*. 1932. 5 січня. № 1. С. 4.

темряві... ксьондзи, попи, рабини організовано використовують «чуда» для власної політичної мети ... селянам яскраво видко огидливу підлоту попівства». Така «просвітницька» діяльність місцевих активістів мала на меті посіяти зерно сумніву серед віруючих та залучити їх до лав заклятих безвірників.

Таким чином, морально та фізично знесилене населення не зупинилося перед рішеннями владних структур щодо адміністративного закриття церков, економічного тиску, плюндрування релігійних почуттів. Цей опір носив як легальний, так і нелегальний характер. Тон звернень релігійних громад, затероризованих російською комуністичною владою рядових священників і представників духовенства вищої ієрархії був переважно нерішучим, що давало можливість керівним органам маніпулювати почуттями віруючих. У той же час, нелегальні форми опору – таємні процеси вінчання, хрещення, появи так званих «чудес», бунти, волинки, були спалахоподібними, не надто організованими. Проте підкреслюємо той факт, що навіть у таких специфічних для релігійної свідомості формах, опір таки був. Його головною відмінністю у 1932–1933 рр. від 1920-х рр. було те, що населення УСРР мало вести боротьбу на декількох «фронтах» – як з адміністративними правопорушеннями на місцях, так і апокаліптичною загрозою голодної смерті.

***

Події 1932–1933 рр. були свідомо використані керівництвом радянської держави для цілковитого витіснення релігійної складової, християнських заповідей з повсякдення населення України, деконструкції його традицій, звичок, психології. Обрана більшовиками стратегія, тоталітарний характер якої довів Голодомор-геноцид, призводила до низки руйнівних змін. У цей час деструкція церковного організму набула катастрофічних проявів. Свідома політика закриття та нищення осередків церковної організації змушувала духовенство пристосовуватися до радянських реалій. Набуває поширення так зване «пересувне» священнослужительство. Економічний, моральний гніт та фізичні розправи, голод ставали факторами відречення духовних осіб від сану. Впродовж 1932–1933 рр. дилема екзистенційного вибору небувало загострилася.

Незважаючи на хоробливе бажання влади примусити населення зректися Бога, релігійне життя, продовжувало існувати навіть в умовах «упокорення голодом», попри безпрецедентні деформації. Не маючи змоги ретельно дотримуватися церковного календаря, населення намагалося відзначати принаймні найбільші свята, серед яких – Різдво та Великдень. Історичні джерела дають підстави стверджувати, що релігійні обряди відігравали значну роль у житті, навіть в умовах зневаги держави та відвертих знущань. В умовах голодних років люди вбачали свій порятунок у церкві та священнослужителях, про що свідчать наративи та епістолярії представників духовенства і віруючих. Всі, хто називали себе віруючими людьми, продовжували хрестити дітей, вінчатися в церкві, причащатися. У той же час знесилені і виснажені люди значно спростили ритуал поховання небіжчиків у роки Голодомору.

Політика влади спрямована на упокорення голодом, викликала відчайдушний і системний спротив як з боку віруючих так і з боку духовенства усіх ступенів ієрархії. Навіть в умовах голодних років релігійні спільноти та духовенство УСРР боролися за власні права. Морально та фізично знесилене українське суспільство не зупинилося перед рішеннями владних структур щодо адміністративного закриття церков, економічного тиску, дискредитації релігійних почуттів. Звернення, клопотання набули масового характеру. Проте, тон звернень релігійних громад, рядових священників і представників духовенства вищої ієрархії був здебільшого нерішучим і мав специфічні для релігійної свідомості форми. Активні форми опору були спалахоподібними та не надто організованими. У той же час розуміємо, в яких умовах відбувався цей опір, населення УСРР вело боротьбу на декількох «фронтах» – як з адміністративним, правовим, економічним, пропагандистським тиском влади, так і апокаліптичним лихом нищення нації 1932–1933 рр.

ВИСНОВКИ

Історіографія ролі церкви у суспільстві часів Голодомору свідчить про нерозривність вивчення цього питання з питаннями політичної та національно-культурної історії України доби радянського тоталітаризму. Політична складова цього питання суттєво позначилась на темпах досліджень: гальмуванні у періоди посилення впливу Російської Федерації на політичний розвиток України, і прискоренні у періоди зміцнення національно-демократичного курсу України. Коло дослідників цієї проблематики складають, переважно, історики, які вивчають історію релігій і церкви в Україні у 30-ті рр. ХХ ст. та досліджують громадсько-політичну історію України новітньої доби.

Починаючи з 1990-х рр. і до сьогодні проблема становища, ролі та місця церкви в часи Голодомору знайшла своє відображення переважно у вигляді статей. Увагу дослідників привертало, передусім, питання економічного, адміністративного тиску на духовенство, репресивної політики більшовицької влади проти священнослужителів. Вивчалися політична, правова системи та їх антирелігійні форми у державі, яка організувала штучний голод і спрямовувала його проти народу. При переважанні уваги дослідників до православ'я як традиційної віри українців, досліджувалась доля різних конфесій – католиків, протестантів, юдеїв тощо.

Суттєве збагачення методологічного інструментарію дослідників на пострадянському просторі, які наслідували приклади зарубіжної історіографії та історіографії української діаспори, дозволило урізноманітнити висвітлення порушеної теми «Церква в умовах Голодомору» новими аспектами, серед яких: біографічні та мікроісторичні дослідження, повсякдення священників і мирян, погляди і настрої священнослужителів, релігійні практики та духовні запити віруючих часів Голодомору, трансформація ментальності християн і джерела збереження основ християнської духовності та національних релігійних традицій тощо.

У той же час менш дослідженими залишаються питання деструктивних змін у церкві під тиском влади, опору церковних організацій та віруючих

антирелігійному тиску більшовицької держави, аспекти морально-психологічного характеру, вибору між вірою та виживанням перед загрозою голодної смерті, релігійних практик в умовах тотальної дискримінації, релігійної рефлексії за нетрадиційних обставин радянської модернізації.

Період «упокорення голодом» був свідомо використаний владою, аби знищити опору української нації – церкву, як середовище «злісної агітації проти радянської влади». Для цього було використано різні способи, які виходили за рамки не те що законодавства, але й людяності. Адміністративні, економічні утиски, пропагандистські акції, арешти, заслання та розстріли – неповний спектр тиску на духовенство. Законодавчі акти, які, здавалося б, мусили призупиняти адміністративне свавілля, навпаки, були активно використані владою. Вдаючи турботу про розвиток суспільства, закриті в адміністративному порядку храми перетворювали на заклади радянської культури або політичної освіти. Дії щодо переоблаштування церков були налаштовані на формування та поширення комуністичних ідей як альтернативи віри у Бога.

Протягом досліджуваних років влада використала моральну дезорганізацію та фізичне знесилення української нації. Процес закриття церков у місті та селі відрізнявся, та переслідував одну мету. У місті знищення чи переоблаштування церкви супроводжувалося офіційними розпорядженнями партійної верхівки, які були націлені на «розвиток» і «благоустрій» міст та «культурні потреби» їх жителів. У селах ситуація була набагато простішою, в адміністративному порядку сільськими радами видавалися постанови про ліквідацію церкви, які в переважній більшості були шаблонними. У роки Голодомору місцеві органи влади застосовували методи шантажу, погроз, вимагали підписи під сфальсифікованими клопотаннями про закриття храмів від неповнолітніх дітей. Як наслідок, за два роки – з 1932 по 1934 рр. кількість церков зменшилася з 8000 до 2753.

Голодомор-геноцид зніс запобіжники тиску і на інші релігійні спільноти. «Ґрунтовними» підставами для закриття католицьких храмів ставали відсутність «п'ятидесятки», «аварійний стан», «невиконання умов статуту», «заборгованість»

та інші надумані причини, які за своїм характером були типовими та одноманітними.

Фронтального тиску зазнали на собі представники інших релігійних спільнот. Зокрема, згідно з архівними матеріалами, станом на 1933 р. вдовольняти свої релігійні потреби представники протестантських громад могли лише у 234 молитовнях.

Елементом знущань у голодні 1932–1933 рр. було перетворення церков на зерносховища. Коморами ставали не лише сільські церкви, а й пам'ятки архітектури. Запланованість радянською владою антицерковної кампанії демонструє факт, що місцеві органи використовували під зерносховища саме церкви, а не допоміжні їм приміщення. Такі переоблаштування були не єдиним способом позбавити віруючих храму. Владні органи також зрівнювали їх з землею, розпочинали на тому місці будівництво, або ж розбирали матеріали для сільськогосподарських потреб. Як наслідок, церковне життя було дезорганізовано, опинилося на межі руйнування.

Окрім адміністративного закриття церков, застосовувався економічний тиск на духовенство та віруючих, який проявлявся у різних формах.

У 1932–1933 рр., коли село вимирило у піковий час соціальних експериментів радянської влади, на священнослужителів накладали натуральний податок, який включав у себе участь священнослужителів в акціях по заготівлі сільськогосподарської продукції (хліба, м'яса, меду).

Іншим видом був грошовий податок, суми якого перевищували заробіток духовенства, були економічно необґрунтованими та політично вмотивованими. Також практикувались такі різновиди грошових забор'язань як підписка на газети, купівля облігацій тощо.

З метою дезорганізувати духовенство поборами, окрім штрафів, їх змушували виплачувати борги за попередників.

Якщо у 1920-х р. матеріальне становище духовенства різних конфесій значно відрізнялося, то період Голодомору призвів всіх священнослужителів до цілковитого злиденства. Виснажене безпідставними поборами, позбавлене

господарства та майна, духовенство разом з народом голодувало по всій Українській СРР – як у сільських, так і у міських парафіях. Внаслідок «упокорення голодом» української нації духовенство опинилося на межі фізичного виживання.

Страждання від голоду зазнали представники різних конфесій та усіх ланок церковної ієрархії – єпископи та керівники церков, священники та пресвітери, віруючі. Проте найперший і найуразливіший удар влада нанесла УАПЦ. Згодом найбільших гонінь зазнала її послідовниця УПЦ, яку очолював митрополит Іван Павловський. Цю церкву нищили безкомпромісно і найбільш брутално, інкримінуючи їй зв'язок з українським націоналізмом, петлюрівщиною.

У процесі викорінення релігії як складової національної ідентичності українського народу, у роки Голодомору радянська влада особливо активно застосовувала антирелігійну пропаганду, сіючи зерна сумніву серед населення. Організовувалися антиріздвяні та антипасхальні кампанії, «дні праці», вікторини, антирелігійні лекції та виставки, демонструвалися фільми. Потужним інструментом ідеологічного впливу ставала атеїстична преса. Наголос робили на «шкідницькій», «контрреволюційній» діяльності священників. Використовуючи карикатури та замальовки, наочно «демонстрували» «зло» релігії та формували негативний образ священників. В об'єktiv ворогів влади потрапляли представники різних конфесій.

Серед засобів масової інформації важливу увагу влада приділяла атеїстичній літературі агітаційно-пропагандистського характеру. Керуючись постановами партії, автори підкреслювали «класову» суть української церкви, звинувачували її в «буржуазному націоналізмі», повсякчас згадуючи про «контрреволюційну» діяльність духовенства.

У той же час антирелігійна пропаганда не набула очікуваної владою популярності. У даному форматі вона впроваджувалася місцевими осередками квола, без особливого ентузіазму. Провальність радянської атеїстичної кампанії незабаром засвідчили показники перепису 1937 р., які підкреслили факт визнання двома третинами населення своєї релігійності.

Окрім пропаганди, радянська влада використала ще один важіль впливу – репресивний. Репресії радянських органів проявлялися у відмові в реєстрації, залякуванні, побитті, арештах. Додатковим і безпрецедентним тиском, який і відрізняє досліджувані нами роки від попередніх, було моріння голодом протягом 1932–1933 рр.

У роки Голодомору-геноциду владою активно та цілеспрямовано були застосовані арешти священнослужителів. Обвинувачення мали яскраво виражене політичне підґрунтя – «націоналізм», «контрреволюція», «шпигунство». Проаналізовані архівні документи розкривають численні факти фальсифікацій справ на священнослужителів.

Наслідком репресивної системи радянської влади ставали деструктивні зміни у релігійному житті української нації. Голодомор вніс свої корективи у дотриманні церковного календаря. Закриття церков та зменшення чисельності духовенства призвело до появи «пересувного» священнослужительства. Змушені таємно проводити обряди, духовенство та віруючі тим самим підтримували ту саму традиційну релігійність, яка активно знищувалась тоталітарною системою під час Голодомору 1932–1933 рр.

Через смертність від голоду, внаслідок зречення сану чисельність духовенства стрімко скорочувалася. За чотири роки – з 1932 по 1936 рр., – їх кількість зменшилась у 4,3 рази, склавши лише 2 111 чоловік.

Нищівна політика штучного голоду змушувала український народ зрікатися базових ментальних принципів, що у результаті призводило до кардинальних змін у поведінці. У пошуках їжі люди порушували моральні та правові норми. Вони змушені були вдаватися до крадіжок церковного майна, обміну сакральних речей та найтяжчих гріхів – убивств на побутовому рівні, самогубств і канібалізму.

Геноцид генерував спотворену систему цінностей, яка була далекою від християнських норм. Населення України змушене було жити у світі, де фізичне переважало над духовним. Люди йшли до церкви у пошуках порятунку, аби отримати крихту хліба й тим самим продовжити життя, руйноване більшовицькими експериментами.

Геноцид 1932–1933 рр. суттєво деформував поховальну обрядовість, спричинивши появу так званих «ритуалів страшного року». Адже не маючи змоги відспівати померлого через відсутність священнослужителя, через брак фізичних сил, цей ритуал спричиняв появу стихійних місць захоронень, які на сьогодні зрівнялися з землею.

Враховуючи деструкції церковних інституцій, які спричинив геноцид, підкреслюємо факт, що віруючі та духовенство не змирялися з політикою влади щодо нищення віри.

Стверджуємо факти опору антирелігійним діям радянської влади. Віруюче населення та священнослужителі користувалися переважно законними методами відстоювання національних релігійних інтересів. Як засвідчують архівні документи та усноісторичні джерела, дієвий результат від такого опору був невисокий. Влада свідомо ігнорувала акції протесту. Відписки радянських посадовців носили формальний характер. Яскраві форми опору, серед яких – бунти, ігнорування здачі хліба, поява «чудес», – як супротив населення, здебільшого були спалахоподібними та неорганізованими. Завдяки глибокій традиційній вірі народу, явище опору проявлялось навіть в умовах всезагальної геноцидної стратегії більшовиків в Україні.

Маємо констатувати, що навіть тоталітарний тиск виявився неспроможним зруйнувати церкву та релігійну ідентичність українців, що згодом ствердили нові хвилі національного відродження.

Низка питань, порушених у дисертаційній роботі, можуть стати у перспективі предметом окремих наукових праць. Зокрема, – характеристика регіональних особливостей голодоморної політики більшовиків, з'ясування специфіки виживання релігійних спільнот національних меншин під час Голодомору, поглиблення розгляду питання опору церковних організацій цілеспрямованому нищенню їх владою, встановлення чисельності духовенства та віруючих, які стали жертвами Голодомору, розкриття ролі окремих діячів у захисті церкви.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Неопубліковані

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління України,
м. Київ**

Ф. Р-1. «Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки»
Оп. 6.

1. Спр. 214 Листування з Наркомфіном УРСР та райвиконкомами про обкладання податком служителів культу, реєстрацію статутів релігійних громад і по розгляду заяв та скарг віруючих. 146 арк.

2. Спр. 215 Листування з рай- та міськвиконкомами про реєстрацію статутів релігійних громад, обкладання податком служителів культу, вилучення культ майна з молитовних будинків і по розгляду заяв віруючих. 216 арк.

3. . Спр. 216 Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків, дозвіл відзначати релігійні свята та виконувати релігійні обряди, обкладання податками служників культу. 194 арк.

4. Спр.218 Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та по розгляду скарг релігійних громад, служителів культу і окремих віруючих на дії місцевих органів влади. 322 арк.

Оп. 7.

5. Спр. 171 Листування з райвиконкомами по розгляду скарг релігійних громад, служителів культу та окремих віруючих на дії місцевих органів влади. 241 арк.

6. Спр. 172 Листування з райвиконкомами по розгляду скарг релігійних громад, служителів культу та окремих віруючих на дії місцевих органів влади. 298 арк.

7. Спр.177 Листування з рай- та облвиконкомами про закриття молитовних будинків, реєстрацію статутів релігійних громад та розгляду скарг громадян і окремих віруючих. 217 арк.

8. Спр.179 Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків, реєстрацію статутів релігійних громад та по розгляду скарг громад і окремих віруючих. 338 арк.

9. Спр.181 Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад, та обкладання податком служителів культу, на літеру «А». 68 арк.

10. Спр. 183 Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови , реєстрацію релігійних громад, та обкладання податком служителів культу, на літеру «Б». Т. 2. 94 арк.

11. Спр. 184 Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад, та обкладання податком служителів культу, на літеру «Б». Т. 3. 151 арк.

12. Спр. 186 Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад, та обкладання податком служителів культу, на літеру «В». Т.1. 192 арк.

13. Спр. 187 Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад, та обкладання податком служителів культу, на літеру «В». Т. 2. 162 арк.

14. Спр. 188 Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад, та обкладання податком служителів культу, на літеру «В». Т. 3 /останній/. 153 арк.

15. Спр.189 Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад, та обкладання податком служителів культу, на літеру «Г». В 2 т. Т.1. 91 арк.

16. Спр.190 Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад, та обкладання податком служителів культу, на літеру «Г». Т. 2 /останній/. 100 арк.

17. Спр. 192 Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літеру «Д». Т. 2 /останній/. 73 арк.

18. Спр.194 Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад, та обкладання податком служителів культу, на літеру «З». 216 арк.

19. Спр. 195 Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови , реєстрацію релігійних громад, та обкладання податком служителів культу, на літеру «І». 54 арк.

20. Спр. 196 Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад, та обкладання податком служителів культу, на літеру «К». В 4 томах. Том 1. 73 арк.

21. Спр. 197 Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови , реєстрацію релігійних громад, та обкладання податком служителів культу, на літеру «К». Т. 2. 268 арк.

22. Спр.198 Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад, та обкладання податком служителів культу, на літеру «К». Т. 3. 108 арк.

23. Спр. 199 Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад, та обкладання податком служителів культу, на літеру «К». Т. 4 /останній/. 138 арк.

24. Спр.200 Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літеру «Л» /в 2 томах/. Т.1. 76 арк.

25. Спр.201 Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних

громад, та обкладання податком служителів культу, на літеру «Л», т. 2 /останній/.
107 арк.

26. Спр.202 Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад, та обкладання податком служителів культу, на літеру «М» в 2 т., т. 1.
251 арк.

27. Спр.203 Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад, та обкладання податком служителів культу, на літеру «М» в 2 т., т. 2 /останній/. 71 арк.

28. Спр. 206 Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад, та обкладання податком служителів культу, на літеру «Н», т. 3 останній.
144 арк.

Оп.8.

29. Спр.125 Листування з обласним виконавчим комітетом і райвиконкомами Вінницької області по розгляду скарг релігійних громад.
127 арк.

30. Спр.126 Листування з обласним виконавчим комітетом і райвиконкомами Дніпропетровської області по розгляду скарг релігійних громад.
153 арк.

31. Спр. 127 Листування з обласним виконавчим комітетом і райвиконкомами Донецької області по розгляду скарг релігійних громад. 122 арк.

32. Спр.128 Листування з обласним виконавчим комітетом і райвиконкомами Київської області по розгляду скарг релігійних громад. 192 арк.

33. Спр.129 Листування з обласним виконавчим комітетом і райвиконкомами Одеської області по розгляду скарг релігійних громад. 58 арк.

34. Спр. 130 Листування з обласним виконавчим комітетом і райвиконкомами Харківської області по розгляду скарг релігійних громад.
388 арк.

35. Спр. 131 Справа про закриття церкви в с. Косах, Бобчинського р-ну Вінницької обл. і передачу приміщення під «Будинок колективіста». 8 арк.

36. Спр. 133 Справа про закриття костюлу в м. Ямпіль, Ямпільського району, Вінницької області. 6 арк.

37. Спр. 135 Справа про закриття єврейської синагоги «Зівхей Цадек» по червоній вул. м. Дніпропетровська і передачу приміщення для дитячих ясел. 90 арк.

38. Спр. 136 Справа про закриття 6-ти єврейських молитовень в м. Дніпропетровську і передачу приміщень для громадських потреб. 10 арк.

39. Спр. 139 Справа про закриття Миколаївської церкви в м. Олександрії Дніпропетровської області та передачу будови на зніс. 13 арк.

40. Спр. 149 Справа про закриття монастиря в хут. Весильчикові по Брест-Литовському шосе, Святошинського р-ну Київської приміської смуги і передачу приміщень другому учбово-військовому полку. 20 арк.

41. Спр. 150 Справа про закриття Китаївського монастиря в с. Мишалівка / Київська приміська смуга/ і використання приміщення на поширення житлової площі для інвалідів. 44 арк.

42. Спр. 165 Справа про закриття старо-словянської церкви в с. Іванківці, Чернобаївського р-ну, Київської області та передачу приміщення на збудування електростанції. 19 арк.

43. Спр. 178 Справа про закриття Успенської церкви в м. Одесі, вул. 10-річчя Червоної Армії. 9 арк.

44. Спр. 180 Справа про закриття синагоги в м. Одесі по Успенському провулку 10. 38 арк.

45. Спр. 182 Справа про закриття Миколаївської церкви в м. Одесі, Балтський шлях 30 і передачу приміщення під культосвітню установу. 102 арк.

46. Спр. 197 Справа про закриття Вознесенської церкви в хут. Велика Ревівка, Кременчуцької міськради і передачу приміщення під клуб і контору колгоспу. 57 арк.

47. Спр. 202 Справа про закриття Фроло-Лаврської церкви в с. Дібрівка, Миргородського району, Харківської області і передачу приміщення під культосвітню установу. 32 арк.

48. Спр. 206 Справа про закриття Благовіщенської церкви в м. Тростянець Харківської області і передачу приміщення під театр. 89 арк.

Оп.9.

49. Спр.12 Листування з обласним виконавчим комітетом і райвиконкомом Чернігівської області про скарги релігійних громадян та інші питання щодо релігійних культів. 76 арк.

50. Спр.14 Відомість про кількість німецьких кірх та молитовень на Україні. 7 арк.

51. Спр.15 Справа про закриття церкви в с. Медведівці Антонівського району Вінницької області та передачу приміщення під культурні потреби села. 29 арк.

52. Спр. 16 Справа про закриття жіночого монастиря м. Браїлів Жмеринського р-ну Вінницької області і передачу приміщення під культосвітніх потреб. 108 арк.

53. Спр.18 Справа про закриття Свято-Троїцької церкви в м. Каменці Вінницької області і передачу приміщення під антирелігійний музей. 6 арк.

54. Спр. 19 Справа про закриття Івано-Предтеченської церкви в місті Кам'янці Вінницької області і передачу приміщення в відання музею як пам'ятка старовинної архітектури. 7 арк.

55. Спр. 20 Справа про закриття синагоги в с. Китайгороді Старо-Ушицького р-ну Вінницької області і передачу будівлі на знос для ремонту трудшколи а лазні. 9 арк.

56. Спр. 21 Справа про закриття синагоги в м. Шлікове того ж району Вінницької області і передачу приміщення на культосвітні потреби містечка. 17 арк.

57. Спр. 27 Справа про закриття Григор'ївської церкви в с. Мала Білозерки Велико-Білозерського р-ну Дніпропетровської обл. 34 арк.

58. Спр. 28 Справа про закриття Покровської церкви в с. Мала Білозерки того ж р-ну Дніпропетровської обл. 54 арк.

59. Спр. 32 Справа про закриття Покровської церкви в с. Н.-Григорівка, Велико-Токманського р-ну Дніпропетровської обл. і передачу приміщення під культосвітній заклад. 18 арк.

60. Спр. 33 Справа про закриття молитовного будинку в с. Вячиславці, Коларівського р-ну Дніпропетровської обл. і використання приміщення під культосвітні заклади. 14 арк.

61. Спр. 34 Справа про закриття Дмитрівської церкви в с. Бузівка Магдалинівського району Дніпропетровської обл. і використання приміщення під на громадські потреби. 10 арк.

62. Спр. 36 Справа про закриття молитовного будинку в с. Молочанському того ж р-ну Дніпропетровської обл. 7 арк.

63. Спр. 37 Справа про передачу синагоги в колонії Ново-Дарівка, Роскошанської с/ради Н.Златопільського р-ну Дніпропетровської обл. для семирічки. 16 арк.

64. Спр. 45 Справа про передачу церкви Івана Богослава в с. Павленково, Білолуцького р-ну, Донецької обл. і передачу приміщення під «Будинок колективіста». 35 арк.

65. Спр. 46 Справа про передачу молитовного будинку євангелівської общини менонітів с. Леонідовки, Горлівського району, Донецької обл. і передачу приміщення під яслі. 20 арк.

66. Спр. 47 Справа про передачу молитовного будинку братської менонітської общини в колонії Нью-Йорк /Горлівка/ Донецької області і передачу приміщення під дитячі яслі. 26 арк.

67. Спр.48 Справа про закриття костюлу в м. Єнакієво /Донбас/ і передачу приміщення під культосвітні установи. 33 арк.

68. Спр.49 Справа про закриття костюлу в м. Маріуполі Донецької області. 15 арк.

69. Спр.50 Справа про закриття церкви «Народження Богородиці» в м. Маріуполі на Карасівському майдані і передачу приміщення на знос у зв'язку з прокладкою трамвайної колії. 162 арк.

70. Спр. 51 Справа про закриття церкви с. Варваровка Рубежанського р-ну, Донецької обл. і передачу приміщення на побудову будинку культури. 38 арк.

71. Спр. 55 Справа про закриття каплиці «Нечаяна радість» в м. Києві по В. Китаївській вул. і передачу приміщення в користування ержавної щіткової фабрики. 11 арк.

72. Спр. 58 Справа про закриття молитовні в с. Вільшанка Жашківського р-ну, Київської обл. і передачу приміщення під знос. 6 арк.

73. Спр. 66 Справа про закриття Миколаївської церкви в м. Золотоноші, Київської обл. та передачу приміщення на знос. 7 арк.

74. Спр. 68 Справа про закриття синагоги в с. Терлиці Монастирщанського р-ну Київської обл. і використання приміщення під лазню. 7 арк.

75. Спр. 69 Справа про закриття синагоги в м. Народичах того ж району Київської обл. та передачу приміщення під школу. 13 арк.

76. Спр. 85 Справа про закриття костюлу в м. Полтаві і передачу приміщення під польську школу. 11 арк.

77. Спр. 88 Справа про закриття синагоги в м. Миргороді Полтавської обл. і перебудову приміщення для культустанови. 20 арк.

78. Спр. 89 Справа про закриття Архангело-Михайлівської церкви в с. Нехвороща Полтавської області і передачу приміщення на знос. 9 арк.

79. Спр. 90 Справа про закриття Троїцької церкви в с. Кирило-Ганнівка Опішнянського р-ну Полтавської обл. і передачу приміщення під «Будинок Колективіста». 16 арк.

80. Спр. 92 Справа про закриття ремісничої синагоги в м. Херсоні та використання приміщення під санаторій. 36 арк.

81. Спр. 94 Справа про закриття Миколаївської церкви в м. Чернігові і передачу приміщення під кінотеатр. 7 арк.

82. Спр. 95 Справа про закриття Троїцької церкви в м. Коропі того ж р-ну Чернігівської обл. і передачу приміщення на злом. 26 арк.

83. Спр. 96 Справа про закриття синагоги в м. Прилуках по вул. К. Маркса і передачу приміщення для культурно-господарських потреб трудящих. 36 арк.

Ф.5. Народний комісаріат внутрішніх справ Української СРР

Оп.3.

84. Спр. 1963 Заяви, автобіографії служителів культу, які відреклися від сану. 228 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України

Оп. 20.

85. Спр. 4660. Докладные записки, отчеты Гадячского, Гайсинского и Гарбузинского райкомов партии в ЦК КП/б/ У о политическом и экономическом состоянии районов, деятельности районных партийных организаций. Об итогах проведения хозяйственных кампаний и др. вопросам. Рапорт Кавуновской МТС Гарбузинского района в ЦК КП/б/У о перевыполнении плана весеннего посева. 137 арк.

86. Спр. 5309. Докладные записки, письма отдела агитации и массовых кампаний ЦК КП/б/У, Центрального Совета Союза воинствующих безбожников, ВЦИКа, Днепропетровского комитета общества Красного креста, добровольных обществ «Осовиахима УССР», «Укравтодора», в ЦК КП/б/У о состоянии антирелигиозной пропаганды, работе обществ. 48 арк.

87. Спр. 6231. Докладные записки культпропотдела ЦК КПбУ, Наркомпроса УССР, Киевского обласного отдела ГПУ УССР, копии актов комиссии ЦК КПбУ о передаче ценностей Киево-Печерской лавры на хранение в Киевскую контору госбанка. В деле имеется 12 фотографий отдельных экспонатов принятых от лавры. 54 арк.

Ф. 263. Колекція позасудових справ реабілітованих

Оп.1.

88. Спр. 55156 фп. Справа по звинуваченню Чайковського Г.К. 16 арк.

89. Спр. 37190 фп. Справа по звинуваченню Юрченко-Русецької С.М.
129 арк.

Галузевий державний архів Служби Безпеки України, м. Київ

Ф.6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб

90. Спр. 16335 фп. Справа по звинуваченню Ященко Т.Д. та ін. 75 арк.

91. Спр. 75718 фп. Т.1. Справа по обвинуваченню Вагнера А.К. 150 арк.

92. Спр. 75718 фп. Т.2. Справа по обвинуваченню Вагнера А.К. 59 арк.

93. Спр. 75651 фп. Справа по звинуваченню Боді А.А. 117 арк.

94. Спр. 75690 фп. Т.1. Справа по звинуваченню Крушинського Й.П. та інших. 54 арк.

95. Спр. 75690 фп. Т.2. Справа по звинуваченню Крушинського Й.П. та інших. 100 арк.

96. Спр. 75690 фп. Т.3. Справа по звинуваченню Крушинського Й.П. та інших. 221 арк.

97. Спр. 75972 фп. Справа по обвинуваченню Кохно М.П. та Дробицького Ф. І. 123 арк.

98. Спр. 75998 фп. Справа по звинуваченню Білика В.М. 79 арк.

99. Спр. 76013 фп. Справа по звинуваченню Кривчуна М.М. 163 арк.

100. Спр. 76023 фп. Справа по звинуваченню Пінчука П.К. 25 арк.

101. Спр. 76028 фп. Справа по звинуваченню Середи Я.В. 53 арк.

Державний архів Миколаївської області, м. Миколаїв

Ф. Р. 5859. Управління служби національної безпеки України (СНБУ) по Миколаївській області

Оп. 2.

102. Спр. 6267 Справа по звинуваченню Глобачова Г.А. 27 арк.

Державний архів Запорізької області, м. Запоріжжя

Ф. 157 Пилипівська церква, м. Запоріжжя Дніпропетровської області

Оп.1

103. Спр. 19. Приходо-расходная книга Филиповской церкви, города Запорожья, Запорожской епархии на 1928 г. 48 арк.

Опубліковані

104. Адміністративний кодекс УСРР. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/КР270014.html (дата звернення: 15.05.2020).

105. Антирелігійна абетка URL: <https://propagandahistory.ru/2354/Antireligioznaya-azbuka-1933-goda/> (дата звернення: 10.03.2020).

106. Біографії римо-католицьких священників, репресованих радянською владою. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* / підгот. Н.С. Рубльова. 2003. Вип. 21. С. 374–438.

107. Всесоюзная перепись населения 1937 года: общин итоги. Сборник документов и материалов. Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОСМПЭН), 2007. 320 с.

108. Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.: 3б. документів та матеріалів / І.С. Гамрецький (голова ред.кол.), Р.Ю. Подкур (авт.-упоряд.). Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. 703 с.

109. Злочин / упоряд. Петро Кардаш. Мельбурн; Київ : Фортуна, 2003. 560 с.

110. Історія релігій хрестоматія-практикум. для студентів вищих навчальних закладів: навч. посіб. для студентів ВНЗ / упоряд. О.М. Ігнатуша, Т.Г. Савчук. Запоріжжя : ЗНУ, 2016. 597 с.

111. Мартирологія українських Церков. У 4-х т. Т. 1. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / упоряд. і ред. О. Зінкевич, О. Воронин. Торонто; Балтимор : Смолоскип, 1987. 1207 с.

112. Мученики за віру. Біографічні дані служителів культу Віницької єпархії, репресованих в роки сталінізму / під ред. В.С. Калюжного. «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». Вінниця : Державне обласне видавництво, 1993. Вип. 1. 64 с.

113. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Дніпропетровська область / обл. ред.: Є.І. Бородін (голова), В.В. Іванченко, Н.І. Капустіна [та ін.]. Дніпропетровськ : Арт-Прес, 2008. 1246 с.

114. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Житомирська область / відп. за вип. В.М. Врублевський. Житомир : Полісся, 2008. 1116 с.

115. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Запорізька область / обл. ред. кол.: О.В. Старух, М.О. Фролов, С.М. Тимченко [та ін.]. Запоріжжя : Дике Поле, 2008. 1080 с.

116. Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Київська область / упорядн. А.І. Гай Біла Церква : МП Вид-во «Буква», 2008. 1376 с.

117. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Кіровоградська область / обл. ред. кол.: Т.Т. Дмитренко (голова), Є.М. Шустер (заст. гол.) [та ін.]. Кіровоград : ТОВ «Імекс ЛТД», 2008. 920 с.

118. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Луганська область / авт. кол. В.В. Михайличенко, М.О. Борзенко, В.Л. Жигальцева [та ін.]. Луганськ : Янтар, 2008. 916 с.

119. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Миколаївська область / ред. кол.: О.М. Гаркуша (гол. редк.), М.М. Шитюк (заст. гол. редк.) [та ін.]. Миколаїв : Вид-во «Шамрай», 2008. 864 с.

120. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область / ред. кол.: М.Д. Сердюк (співголова), М.Л. Скорик (співголова), Л.Г. Білоусова (кер. роб. гр.), [та ін.]. Одеса : Астропринт, 2008. 1008 с.

121. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Сумська область / обл. ред. кол.: О.Ф. Лаврик (співголова), О.В. Медуниця (співголова), В.А. Бобиренко [та ін.]. Суми : Собор, 2008. 920 с.

122. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Херсонська область / ред. кол.: І.О. Яковлев (голова), В.Ф. Боровик, А.Е. Вірлич [та ін.]. Херсон : Наддніпрянська правда, 2008. 844 с.

123. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Хмельницька область. Т. 2. / І.К. Гавчук (співгол. редкол.), І.В. Гладуняк (співгол. редкол.), П.Я. Слободянюк (наук. ред.) [та ін.]. Хмельницький, 2008. 1176 с.

124. Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Чернігівська область / ред. кол. В.М. Хоменко [та ін.]. Чернігів : Деснянська правда, 2008. 1059 с.

125. Оріхівська справа. 1932. Документи і матеріали / упоряд. В.Г. Ткаченко. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2010. 312 с.

126. Положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адміністративними органами складу релігійних громад та служників культу 1930 року від 29 грудня 1929 р. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2005. № 1/2 (24/25). С. 61–85.

127. Про Голодомор 1932-1933 років в Україні. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text> (дата звернення: 03.06.2020).

128. Про заходи посилення антирелігійної роботи. URL: <http://istmat.info/node/59437> (дата звернення: 09.10.2019).

129. Про боротьбу з викривленням партлінії в колгоспному русі. URL: <http://istmat.info/node/45316> (дата звернення: 09.10.2019).

130. Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви 1921–1939: біогр. довід. / І.В. Бухарєва, В.М. Даниленко, В.М. Окіпнюк, І.М. Преловська. Київ : Смолоскип, 2011. 177 с.

131. Реабілітовані історією. У 27 т. Запорізька область. Кн. 6 / обл. ред. кол.: Ю.Г. Пелих (голова), О.С. Коваленко (заст. голови), В.І. Жилінський [та ін.]. Київ-Запоріжжя. Запоріжжя : Дніпровський металург, 2013. 584 с.
132. Реабілітовані історією. У 27 т. Миколаївська область. Кн. 1 / обл. ред. кол.: О.В. Садиков (голова), В.А. Войналович (заст. голови), С.С. Макарчук (відп. секретар), Т.І. Бугаєнко [та ін.]. Київ-Миколаїв. Миколаїв: Світогляд, 2005. 870 с.
133. Реабілітовані історією. У 27 т. Одеська область. Кн. 1 / обл. ред. кол.: Л.В. Ковальчук (голова), Г.О. Разумов (заст. голови), Е.П. Петровський (заст. голови) [та ін.]. Одеса : АТ «ПЛАСКЕ», 2010. 800 с.
134. Реабілітовані історією. У 27 т. Херсонська область / обл. ред. кол.: А.О. Бабич (голова), А.В. Карпова (заст. голови) [та ін.]. Херсон : ВАТ «Видавництво «Наддніпрянська правда», 2005. 944 с.
135. Реабілітовані історією. У 27 т. Київська область. Кн. 2 / обл. ред. кол.: В.П. Кондрук (голова), О.П. Реєнт (заст. голови) [та ін.]. Київ : Основа, 2007. 1040 с.
136. Реабілітовані історією. У 27 т. Полтавська область. Кн. 1 / обл. ред. кол.: С.А. Соловей (голова), О.А. Білоусько (заст. голови), О.М. Пустовгар (заст. голови) [та ін.]. Київ; Полтава : АСМІ, 2009. 432 с.
137. Русская православная Церковь и коммунистическое государство. 1917-1941. Документы и фотоматериалы / ред. Я.Н. Щапов. Москва : Издательство Библейско-Богословского Института св.апостола Андрея, 1996. 352 с.
138. Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. Свідчення, коментарі / упоряд. Т. Поліщук. Асоціація дослідників голодоморів в Україні. Харків : Видання часопису «Березіль», 2006. 416 с.
139. Упокорення голодом: збірник документів / упоряд. М. Мухіна; Акад. наук України, Ін-т укр. археографії. Київ, 1993. 312 с.
140. Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщина) у 20–30-х роках ХХ ст. архівні док. та матер. / упоряд. С.І. Жилюк. Рівне, 2003. 152 с.

141. Чорна книга України: зб. документів, архів. Матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / упоряд., ред. Ф. Зубанича, передмов. В. Яворівського. Київ : Вид. центр «Просвіта», 1998. 784 с.

142. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / упоряд.: Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк. Київ : Рад. Письменник, 1991. 584 с.

Преса

143. Безвірник. 1932. № 21-22.
144. Безвірник. 1933. 15 лютого. № 3.
145. Безвірник. 1933. 28 лютого. № 4.
146. Безвірник. 1933. Березень. № 5-6.
147. Безвірник. 1933. Серпень. № 14.
148. Безвірник. 1934. Січень. № 1.
149. Безвірник. 1934. Листопад-грудень. № 11-12.
150. Безвірник. 1935. Серпень. № 8.
151. Вісті ВУЦВК. 1932. 8 серпня. № 179.
152. Вісті ВУЦВК. 1932. 9 серпня. № 180.
153. Вісті ВУЦВК. 1933. 8 січня. № 7.
154. Войовничий безвірник (Київ). 1932. 5 січня. № 1.
155. Войовничий безвірник (Київ). 1932. 15 квітня. № 3.
156. Войовничий безвірник (Харків). 1932. 31 січня. № 4-5.
157. Войовничий безвірник (Харків). 1932. 11 березня. № 11.
158. Войовничий безвірник. (Харків). 1932. № 13.
159. Войовничий безвірник (Харків). 1932. 7 квітня. № 14.
160. Войовничий безвірник (Харків). 1932. 24 квітня. № 15.
161. Войовничий безвірник (Харків). 1932. 30 квітня. № 16-17.
162. Войовничий безвірник (Харків). 1932. 9 травня. № 18.
163. Войовничий безвірник (Харків). 1932. 17 травня. № 19.
164. Войовничий безвірник (Харків). 1932. 19 червня. № 24-25.
165. Войовничий безвірник (Харків). 1932. 16 серпня. № 30-31.

166. Войовничий безвірник (Харків). 1932. 23 серпня. № 34-35.
167. Войовничий безвірник (Харків). 1932. 6 вересня. № 38.
168. Войовничий безвірник (Харків). 1932. 11 вересня. № 39.
169. Войовничий безвірник (Харків). 1932. 16 вересня. № 40.
170. Войовничий безвірник (Харків). 1932. 30 вересня. № 42.
171. Войовничий безвірник (Харків). 1932. 23 жовтня. № 46.
172. Войовничий безвірник (Харків). 1932. 29 жовтня. № 47.
173. Войовничий безвірник (Харків). 1932. 7 листопада. № 48-49.
174. Войовничий безвірник (Харків). 1932. 24 листопада. № 51.
175. Войовничий безвірник (Харків). 1932. 15 грудня. № 54-55.
176. Войовничий безвірник (Харків). 1932. 24 грудня. № 56-57.
177. Войовничий безвірник (Київ). 1932. 15 квітня. № 3.
178. Войовничий безвірник (Київ). 1933. 12 січня. № 1-2.
179. Комсомолец України. 1933. 4 серпня. № 4.
180. Колективіст Буринщини. 1933. 11 січня. № 3 (297).
181. Колективіст Буринщини. 1933. 21 лютого. № 16 (316).
182. Колективіст Буринщини. 1933. 12 квітня. № 31 (332).
183. Колективіст Буринщини. 1933. 21 квітня. № 35 (335).
184. Плуг і молот. 1932. 3 січня. № 1.
185. Червона зірка. 1932. 14 вересня. № 25.

Джерела особового походження

186. Бурко Д. протопресв. Українська автокефальна православна церква – вічне джерело життя. Саут-Бавнд-Брук, Нью-Джерсі, США : Видавн. фонд Владики Мстислава, митр. УАПЦ в діаспорі, 1998. 396 с.
187. Галевич Д. Незаарештовані листи: листи священника з України до Німеччини. 1922–1938. Київ : ВД «Козаки», 2001. 127 с.
188. Інтерв'ю ІН65. Анонімна оповідачка, 1918 р. н., м. Київ. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 2 / Виконавчий

директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С.161–181.

189. Інтерв'ю SW68. Анонімний оповідач, 1918 р. н., Харківська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 3 / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 64–68.

190. Інтерв'ю LH54. Анонімна оповідачка, 1908 р. н., Полтавська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 2 / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 5–29.

191. Інтерв'ю LH26. Анонімний оповідач, 1910 р. н., Полтавська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 1 / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 461–494.

192. Інтерв'ю LH18. Анонімний оповідач, 1908 р. н., Полтавська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 1 / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 338–355.

193. Інтерв'ю SW16. Анонімний оповідач, 1908 р. н., Полтавська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 2 / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 314–318.

194. Інтерв'ю LH12. Анонімна оповідачка, 1905 р. н., Дніпропетровськ. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 1 / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 244–268.

195. Інтерв'ю LH21. Анонімна оповідачка, 1906 р. н. Київська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 1 / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 377–397.

196. Інтерв'ю LH14. Анонімний оповідач, 1903 р. н. Полтавська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 1 / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 285–304.

197. Інтерв'ю SW40. Анонімна оповідачка, 1915 р. н., м. Юзівка (Донецьк). *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 2 / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 534–537.

198. Інтерв'ю SW69. Анонімний оповідач, 1915 р. н., Одеська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 3 / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 69–84.

199. Інтерв'ю SW22. Анонімний оповідач, 1906 р. н., Полтавська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 2 / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 362–374.

200. Інтерв'ю SW21. Анонімна оповідачка, 1926 р. н. Полтавська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 2 / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 350–361.

201. Інтерв'ю LH19. Анонімна оповідачка, 1903 р. н., Київська (Черкаська) область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 1 / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 356–365.

202. Інтерв'ю LH18. Анонімний оповідач, 1908 р. н., Полтавська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 1 / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 338–355.

203. Інтерв'ю SW64. Анонімна оповідачка, 1916 р. н., Полтавська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 3 /

Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 31.

204. Інтерв'ю SW62. Біловус Галина, 1927 р. н., Дніпропетровська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 3 / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 11–17.

205. Інтерв'ю LN32. Биковець Олександра, 1901 р. н., Полтавська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 1 / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 576–595.

206. Інтерв'ю SW06. Жураховський Василь Григорович, 1914 р. н., Сумська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 2 / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 228–235.

207. Інтерв'ю SW57. Законів Валентина, 1924 р. н., Київ. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 2 / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 773–783.

208. Інтерв'ю LN17. Зоря Євфрозина, 1906 р. н., Полтавська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 1 / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 328–337.

209. Інтерв'ю Misc02. Ільків Оля. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 3 / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 707–711.

210. Інтерв'ю SW72. Йосипенко Ольга, 1918 р. н., Полтавська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 3 /

Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 100–113.

211. Інтерв'ю LH63. Коваленко Федір, 1925 р. н., Полтавська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 2 / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 138–150.

212. Інтерв'ю LH29. Корнієнко Дмитро, 1918 р. н., Чернігівська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 1 / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 538–554.

213. Інтерв'ю SW89. Прокопчук Володимир Йосипович, 1920 р. н., Вінницька область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 3 / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 286–297.

214. Інтерв'ю SW78. Рожнятовський Анатолій, 1924 р. н., Київська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 3 / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 174–186.

215. Інтерв'ю SW74. Самійленко Григорій, 1915 р. н., Сумська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 3 / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 133–147.

216. Інтерв'ю LH01. Сенишин Марія, 1925 р. н., Житомирська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 1 / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 88–107.

217. Інтерв'ю LH16. Степовий Костянтин, Полтавська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 1 / Виконавчий

директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 312–327.

218. Інтерв'ю LH57. Френкін Михайло, 1910 р. н., м. Баку. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 2 / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 58–68.

219. Інтерв'ю LH64. Харченко Віктор, 1921 р. н., Кіровоградська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 2 / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 151–160.

220. Інтерв'ю SW63. Шкварченко Євдокія, 1908 р. н. Харківська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 3 / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С.В. Кульчицький. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 18–29.

221. Інтерв'ю. Анонімна оповідачка, 1917 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Зведений том / авт. кол.: І. Юхновський (керівник), В. Верстюк (заст. кер.)*. Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2008. С. 137.

222. Інтерв'ю. Апанасено Микола Іванович, 1927 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область / ред. кол.: В.М. Хоменко (гол. редкол.), С.В. Бутко та ін.* Чернігів : Деснянська правда, 2008. С. 948.

223. Інтерв'ю. Анонімна оповідачка, 1923 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Зведений том / авт. кол.: І. Юхновський (керівник), В. Верстюк (заст. кер.)*. Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2008. С. 138.

224. Інтерв'ю. Ангелін Леонід Климович, 1916 р. н. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Донецька область. Ч. 1 / ред. кол.: О.Л. Третяк (гол. редк.), М.І. Сливка (заст. гол. редк.) та ін.* Донецьк : Регіон: СПД Бледнов, 2008. С. 362.

225. Інтерв'ю. Баран Катерина Василівна, 1924 р. н. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Хмельницька область*. Ч. 1 / наук. ред. П.Я. Слободянюк [та ін.]. Хмельницький, 2008. С. 723.

226. Інтерв'ю. Бебешко Ганна Данилівна, 1904 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Запорізька область* / обл. ред. кол.: О.В. Старух, М.О. Фролов, С.М. Тимченко [та ін.]. Запоріжжя : Дике Поле, 2008. С. 1008–1009.

227. Інтерв'ю. Білоус Олександра Олександрівна, 1924 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Чернігівська область* / ред. кол.: В.М. Хоменко (гол. редкол.), С.В. Бутко та ін. Чернігів : Деснянська правда, 2008. С. 955–956.

228. Інтерв'ю. Боровик Валентина Микитівна, 1922 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Херсонська область* / ред. кол.: І.О. Яковлєв (голова), В.Ф. Боровик, А.Е. Вірлич [та ін.]. Херсон : Наддніпрянська правда, 2008. С. 566.

229. Інтерв'ю. Бугайов Семен Денисович, 1911 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Херсонська область* / ред. кол.: І.О. Яковлєв (голова), В.Ф. Боровик, А.Е. Вірлич [та ін.]. Херсон : Наддніпрянська правда, 2008. С. 571.

230. Інтерв'ю. Василенко Іван Васильович, 1922 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Запорізька область* / обл. ред. кол.: О.В. Старух, М.О. Фролов, С.М. Тимченко [та ін.]. Запоріжжя : Дике Поле, 2008. С. 812–816.

231. Інтерв'ю. Верещак (Дундук) Явдоха Павлівна, 1925 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Запорізька область* / обл. ред. кол.: О.В. Старух, М.О. Фролов, С.М. Тимченко [та ін.]. Запоріжжя : Дике Поле, 2008. С. 904–905.

232. Інтерв'ю. Вечерський Василь, 1928 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Зведений том* / авт. кол.:

І. Юхновський (керівник), В. Верстюк (заст. кер.). Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2008. С. 94.

233. Інтерв'ю. Вигонюк Юзефа Феодосіївна, 1920 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Вінницька область / обл.* ред. кол.: Л.М. Спірідонова (голова), В.П. Лациба, С.С. Нешик [та ін.]. Вінниця : ДП «ДФК», 2008. 1105 с.

234. Інтерв'ю. Воскобойник Віра Пилипівна, 1927 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область / редкол.:* І.О. Яковлєв (голова), В.Ф. Боровик, А.Е. Вірлич [та ін.]. Херсон : Наддніпрянська правда, 2008. С.620.

235. Інтерв'ю. Вихрист Федора Прохорівна, 1899 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Кіровоградська область / обл.* ред. кол.: Т.Т. Дмитренко (голова), Є.М. Шустер (заст. гол.), О.О. Бабенко [та ін.]. Кіровоград : ТОВ «Імекс ЛТД», 2008. С. 878–879.

236. Інтерв'ю. Галкін Василь Семенович, 1925 р. н. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Хмельницька область. Ч. 1 / наук. ред. П.Я. Слободянюк [та ін.]. Хмельницький, 2008. С. 420.*

237. Інтерв'ю. Голумбйовська Марія Антонівна, 1923 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Житомирська область / ред. кол.:* М.А. Черненко (гол. редк.), В.М. Врублевський, [та ін.]. Житомир : Полісся, 2008. С. 988.

238. Інтерв'ю. Година Хіонія Миколаївна, 1912 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область / ред. кол.:* В.М. Хоменко (гол. редкол.), С.В. Бутко [та ін.]. Чернігів : Деснянська правда, 2008. С. 926–927.

239. Інтерв'ю. Гломозда Надія Іванівна, 1912 р. н. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область / ред. кол.:* В.М. Хоменко (гол. редкол.), С.В. Бутко [та ін.] Чернігів : Деснянська правда, 2008. С. 975–976.

240. Інтерв'ю. Гром Поліна Федотівна, 1902 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Зведений том.* / авт. кол.: І. Юхновський (керівник), В. Верстюк (заст. кер.). Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2008. С. 99.

241. Інтерв'ю. Дисько Тамара Петрівна, 1923 р. н. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ.* / ред. кол.: Л.М. Черновецький (гол. редкол.), Д.Я. Басс, В.К. Борисенко [та ін.]. Київ : Фенікс, 2008. С. 259–260.

242. Інтерв'ю. Дереча Фросина Федорівна, 1913 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Кіровоградська область / обл. ред. кол.: Т.Т. Дмитренко (голова), Є.М. Шустер (заст. гол.), О.О. Бабенко [та ін.].* Кіровоград : ТОВ «Імекс ЛТД», 2008. С. 883.

243. Інтерв'ю. Дубовик Євдокія Петрівна, 1919 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Дніпропетровська область / ред. кол.: Є.І. Бородін (гол. ред.), В.В. Іваненко, Н.І. Капустіна [та ін.].* Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2008. С. 1138–1139.

244. Інтерв'ю. Єременок Прокіп Дмитрович, 1915 р. н. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область / ред. кол.: В.М. Хоменко (гол. редкол.), С.В. Бутко [та ін.].* Чернігів : Деснянська правда, 2008. С. 876–878.

245. Інтерв'ю. Іванова Ніна Григорівна, 1924 р. н. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Запорізька область / обл. ред. кол.: О.В. Старух, М.О. Фролов, С.М. Тимченко [та ін.].* Запоріжжя : Дике поле, 2008. С. 896–897.

246. Інтерв'ю. Заболотна Юзефа Павлівна, 1921 р. н. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Хмельницька область. Ч. 1 / наук. ред. П.Я. Слободянюк [та ін.].* Хмельницький, 2008. С. 431.

247. Інтерв'ю. Калабухова Марфа Йосипівна, 1924 р. н. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Запорізька область / обл.*

ред. кол.: О.В. Старух, М.О. Фролов, С.М. Тимченко [та ін.]. Запоріжжя : Дике Поле, 2008. С. 846–847.

248. Інтерв'ю. Кійко Марія Семенівна, 1921 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Луганська область область / обл.* ред. кол.: В.В. Заблоцький, М.М. Старовойтов [та ін.]. Луганськ : Янтар, 2008. С. 776.

249. Інтерв'ю. Коломоєць Олексій Олександрович, 1921 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Запорізька область / обл.* ред. кол.: О.В. Старух, М.О. Фролов, С.М. Тимченко [та ін.]. Запоріжжя : Дике Поле, 2008. С. 830.

250. Інтерв'ю. Костенко Іван Петрович, 1921 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область / ред.* кол.: В.М. Хоменко (гол. редкол.), С.В. Бутко [та ін.]. Чернігів : Деснянська правда, 2008. С. 885–887.

251. Інтерв'ю. Кураса Марія Дементіївна, 1922 р. н. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Черкаська область. Ч. 1 /* упоряд. Е.А. Левицька, В.І. Захарченко [та ін.]. Черкаси : Вид-во Чабаненко Ю., 2008. С. 805.

252. Інтерв'ю. Кравченко Йосип Федорович 1924 р. н. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Черкаська область. Ч. 1 /* упоряд. Е.А. Левицька, В.І. Захарченко [та ін.]. Черкаси : Вид-во Чабаненко Ю., 2008. С. 834.

253. Інтерв'ю. Левицький Павло Петрович, 1913 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Запорізька область / обл.* ред. кол.: О.В. Старух, М.О. Фролов, С.М. Тимченко [та ін.]. Запоріжжя : Дике Поле, 2008. С. 864.

254. Інтерв'ю. Луц Галина Іванівна, 1922 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Херсонська область / ред.* кол.: І.О. Яковлєв (голова), В.Ф. Боровик, А.Е. Вірлич [та ін.]. Херсон : Наддніпрянська правда, 2008. С. 580.

255. Інтерв'ю. Марочко Марія Омелянівна, 1926 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Запорізька область* / обл. ред. кол.: О.В. Старух, М.О. Фролов, С.М. Тимченко [та ін.]. Запоріжжя, Дике Поле, 2008. С. 831–832.

256. Інтерв'ю. Малейко Анастасія Яківна, 1920 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Запорізька область* / обл. ред. кол.: О.В. Старух, М.О. Фролов, С.М. Тимченко [та ін.]. Запоріжжя : Дике Поле, 2008. С. 889–890.

257. Інтерв'ю. Мовчан Василь Іванович, 1921 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Херсонська область* / ред. кол.: І.О. Яковлев (голова), В.Ф. Боровик, А.Е. Вірлич [та ін.]. Херсон : Наддніпрянська правда, 2008. С. 596–597.

258. Інтерв'ю. Москальова Анастасія Єфремівна, 1921 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Херсонська область* / ред. кол.: І.О. Яковлев (голова), В.Ф. Боровик, А.Е. Вірлич [та ін.]. Херсон : Наддніпрянська правда, 2008. С. 572–573.

259. Інтерв'ю. Ніколаєнко Марія Сидорівна. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Луганська область* / обл. ред. кол.: В.В. Заблоцький, М.М. Старовойтов [та ін.]. Луганськ : Янтар, 2008. С. 807.

260. Інтерв'ю. Осьмушко Іван. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ* / ред. кол.: Л.М. Черновецький (гол. ред. кол.), Д.Я. Басс, В.К. Борисенко [та ін.]. Київ : Фенікс, 2008. С. 274–275.

261. Інтерв'ю. Панченко Ганна Василівна, 1903 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Запорізька область* / обл. ред. кол.: О.В. Старух, М.О. Фролов, С.М. Тимченко [та ін.]. Запоріжжя : Дике Поле, 2008. С. 930–931.

262. Інтерв'ю. Півні Остап та Оксана, 1905 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Зведений том* / авт. кол.: І. Юхновський (керівник), В. Верстюк (заст. кер.). Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2008. С. 139.

263. Інтерв'ю. Петренко Раїса Григорівна. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Луганська область* / обл. ред. кол.: В.В. Заблоцький, М.М. Старовойтов [та ін.]. Луганськ : Янтар, 2008. С. 813–814.

264. Інтерв'ю. Погребний Прокіп Іванович, 1920 р. н. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Київська область* / упорядн. А.І. Гай. Біла Церква : МП Вид-во «Буква», 2008. С. 1321–1322.

265. Інтерв'ю. Попик Фросина Савівна, 1925 р. н. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Черкаська область. Ч. 1* / упорядн.: Е.А. Левицька, В.І. Захарченко [та ін.]. Черкаси : Вид-во Чабаненко Ю., 2008. С. 860.

266. Інтерв'ю. Поляруш Марія Степанівна, 1917 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Вінницька область* / обл. ред. кол.: Л.М. Спірідонова (голова), В.П. Лациба, С.С. Нешик [та ін.]. Вінниця : ДП «ДФК», 2008. С. 1038–1039.

267. Інтерв'ю. Рисований Григорій Кирилович, 1925 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Донецька область. Ч. 1* / ред. кол.: О.Л. Третяк (гол. редк.), М.І. Сливка (заст. гол. редк.) [та ін.]. Донецьк : Регіон : СПД Блєднов, 2008. С. 295–297.

268. Інтерв'ю. Ротач Петро Петрович, 1925 р. н. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область* / ред. кол.: В.М. Хоменко (гол. редкол.), С.В. Бутко [та ін.]. Чернігів : Деснянська правда, 2008. С. 968–972.

269. Інтерв'ю. Рудий Василь. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Зведений том* / авт. кол.: І. Юхновський (керівник), В. Верстюк (заст. кер.). Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2008. С.132–133.

270. Інтерв'ю. Савон Марія Іванівна, 1915 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Запорізька область* / обл. редкол.: О.В. Старух, М.О. Фролов, С.М. Тимченко [та ін.]. Запоріжжя : Дике Поле, 2008. С. 1003.

271. Інтерв'ю. Савченко Тетяна Іларіонівна, 1926 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Запорізька область / обл.* ред. кол.: О.В. Старух, М.О. Фролов, С.М. Тимченко [та ін.]. Запоріжжя : Дике Поле, 2008. С. 881.

272. Інтерв'ю. Сиченко Петро Панасович, 1922 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Зведений том / авт. кол.:* І. Юхновський (керівник), В. Верстюк (заст. кер.). Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2008. С. 108–109.

273. Інтерв'ю. Симоненко Ганна Микитівна, 1920 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Херсонська область / ред.* кол.: І.О. Яковлєв (голова), В.Ф. Боровик, А.Е. Вірлич [та ін.]. Херсон : Наддніпрянська правда, 2008. С. 542–543.

274. Інтерв'ю. Сіменко Андрій Карпович, 1927 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Донецька область. Ч. 1 / ред.* кол.: О.Л. Третяк (гол. редк.), М.І. Сливка (заст. гол. редк.) [та ін.]. Донецьк : Регіон: СПД Блєднов, 2008. С. 291–292.

275. Інтерв'ю. Суходольський М.А., 1905 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Житомирська область / ред.* кол.: М.А. Черненко (гол. редк.), В. М. Врублевський [та ін.]. Житомир : Полісся, 2008 С. 1031.

276. Інтерв'ю. С. Марія, 1907 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Зведений том / авт. кол.:* І. Юхновський (керівник), В. Верстюк (заст. кер.). Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2008. С. 139.

277. Інтерв'ю. Цуркан Віра Федорівна, 1924 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Кіровоградська область / обл.* ред. кол.: Т.Т. Дмитренко (голова), Є.М. Шустер (заст. гол.), О.О. Бабенко [та ін.]. Кіровоград : ТОВ «Імекс ЛТД», 2008. С. 880–881.

278. Інтерв'ю. Череватенко Анастасія Микитівна, 1924 р. н. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська*

область / ред. кол.: В.М. Хоменко (гол. редкол.), С.В. Бутко [та ін.]. Чернігів : Деснянська правда, 2008. С. 946–947.

279. Інтерв'ю. Чесняк Марія Семенівна, 1928 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Запорізька область / обл.* ред. кол.: О.В. Старух, М.О. Фролов, С.М. Тимченко [та ін.]. Запоріжжя : Дике Поле, 2008. С. 960.

280. Інтерв'ю. Чухлебова Євгенія Ілларіонівна, 1922 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Донецька область. Ч.1.* / ред. кол.: О.Л. Третяк (гол. редк.), М.І. Сливка (заст. гол. редк.) [та ін.]. Донецьк : Регіон : СПД Блєднов, 2008. С. 304–305.

281. Інтерв'ю. Шестопал Поліна Федорівна, 1919 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Сумська область / упоряд.* І.Г. Федоренко Суми : Собор, 2008. С. 812–813.

282. Інтерв'ю. Шевчук Ольга Яківна, 1923 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Житомирська область / ред. кол.:* М.А. Черненко (гол. редк.), В.М. Врублевський [та ін.]. Житомир : Полісся, 2008. С. 979.

283. Інтерв'ю. Юхно Марія Миколаївна, 1922 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Черкаська область. Ч. 2 / ред. кол.:* П.І. Гаман (гол. ред.), А.Ю. Чабан (заст. гол. ред.), Е.А. Левицька (заст. гол. ред.) [та ін.]. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2008. С. 877.

284. Інтерв'ю. Анонімний оповідач. *Усна історія Степової України: Запорізький край / ред. кол.:* А. Бойко (гол. ред.), М. Фролов (заст. гол. ред.), Д. Швець (заст. гол. ред.), Н. Швайба (наук. ред.), В. Козирєв (відп. секр.), В. Брехуненко, Н. Белік, Ю. Головка, В. Мільчев, В. Ткаченко. Запоріжжя : Тандем, 2008. Т. 3. С. 198–202.

285. Інтерв'ю. Барахова Катерина Савішна, 1928 р. н., Запорізька область. *Усна історія Степової України / гол. ред. П. Сохань.* Запоріжжя : Тандем, 2009. Т. 7. С. 7–14.

286. Інтерв'ю. Кругляк Марія Василівна, 1916 р. н. *Усна історія Степової України: Запорізький край* / ред. кол.: А. Бойко (гол. ред.), М. Фролов (заст. гол. ред.), Д. Швець (заст. гол. ред.), Н. Швайба (наук. ред.), В. Козирєв (відп. секр.), В. Брехуненко, Н. Белік, Ю. Головка, В. Мільчев, В. Ткаченко. Запоріжжя : Тандем, 2008. Т. 2. С. 13–37.

287. Інтерв'ю. Матвійко Іван Романович, 1928 р. н., Матвійко Дар'я Іванівна. *Усна історія Степової України: Запорізький край* / ред. кол.: А. Бойко (гол. ред.), М. Фролов (заст. гол. ред.), Д. Швець (заст. гол. ред.), Н. Швайба (наук. ред.), В. Козирєв (відп. секр.), В. Брехуненко, Н. Белік, Ю. Головка, В. Мільчев, В. Ткаченко. Запоріжжя : Тандем, 2008. Т. 3. С. 228–239.

288. Інтерв'ю. Пензій Домаха Микитівна, 1914 р. н., Пензій Марія Микитівна, 1930 р. н. *Усна історія Степової України: Запорізький край* / ред. кол.: А. Бойко (гол. ред.), М. Фролов (заст. гол. ред.), Д. Швець. (заст. гол. ред.), Н. Швайба (наук. ред.), В. Козирєв (відп. секр.), В. Брехуненко, Н. Белік, Ю. Головка, В. Мільчев, В. Ткаченко. Запоріжжя : Тандем, 2008. Т. 3. С. 90–100.

289. Інтерв'ю. Татара Іван Іванович, 1926 р. н., Татара Марія Михайлівна, 1930 р. н., Дніпропетровська область. *Усна історія Степової України* / гол. ред. П. Сохань. Запоріжжя : Тандем, 2010. Т. 8. С. 98–117.

290. Інтерв'ю. Чигрин Клавдія Василівна, 1926 р. н. *Усна історія Степової України: Запорізький край* / ред. кол.: А. Бойко (гол. ред.), М. Фролов (заст. гол. ред.), Д. Швець (заст. гол. ред.), Н. Швайба (наук. ред.), В. Козирєв (відп. секр.), В. Брехуненко, Н. Белік, Ю. Головка, В. Мільчев, В. Ткаченко. Запоріжжя : Тандем, 2008. Т. 3. С. 25–34.

291. Інтерв'ю. Венцева Євдокія Іванівна, 1925 р. н. Запорізька область. *Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї. Матеріали історико-археографічних експедицій* / упоряд. В.М. Константинова. Запоріжжя : Тандем, 2009. С. 57–59.

292. Інтерв'ю. Верьовкіна Ганна Миколаївна, 1925 р. н., Запорізька область. *Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї.*

Матеріали історико-археографічних експедицій / упоряд. В.М. Константинова. Запоріжжя : Тандем, 2009. С. 65.

293. Інтерв'ю. Демянко Василь Несторович, 1927 р. н., Запорізька область. *Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї. Матеріали історико-археографічних експедицій* / упоряд. В.М. Константинова. Запоріжжя : Тандем, 2009. С. 327–330.

294. Інтерв'ю. Кіркова Поліна Дмитрівна, 1913 р. н., Запорізька область. *Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї. Матеріали історико-археографічних експедицій* / упоряд. В.М. Константинова. Запоріжжя : Тандем, 2009. С. 60–61.

295. Інтерв'ю. Кулик Олександра Григорівна, 1918 р. н., Запорізька область. *Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї. Матеріали історико-археографічних експедицій* / упоряд. В.М. Константинова. Запоріжжя : Тандем, 2009. С. 228–231.

296. Інтерв'ю. Корсун Катерина Федосіївна, 1925 р. н., Запорізька область. *Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї. Матеріали історико-археографічних експедицій* / упоряд. В.М. Константинова. Запоріжжя : Тандем, 2009. С. 357–360.

297. Інтерв'ю. Крючкова Марія Федорівна, 1925 р. н., Запорізька область. *Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї. Матеріали історико-археографічних експедицій* / упоряд. В.М. Константинова. Запоріжжя : Тандем, 2009. С. 99–102.

298. Інтерв'ю. Александрова Ніна Прокопівна, 1925 р. н., м. Бердянськ. *Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї. Бердянський вимір* / упоряд. І.І. Лиман, В.М. Константинова. Запоріжжя : «АА Тандем», 2009. С. 105.

299. Інтерв'ю. Бондаренко Володимир Олексійович 1926 р. н. *Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. Бахмацький район. (Свідчення про голод 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині)* / упоряд. Т.М. Стрикун. Чернігів: Чернігівські береги, 2003. С. 23–24.

300. Інтерв'ю. Годун Тодось Хомович, 1913 р. н., Черкаська область. *Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках* / ред. В. Романюк. Київ : ВД «Стилос», 2007. С. 239–242.
301. Інтерв'ю. Гавриленко Михайло Павлович, 1919 р. н., Полтавська область. *Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках* / ред. В. Романюк. Київ : ВД «Стилос», 2007. С. 207–210.
302. Інтерв'ю. Глухівська Анастасія Никифорівна, 1918 р. н., Київська область. *Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках* / ред. В. Романюк. Київ : ВД «Стилос», 2007. С. 145.
303. Інтерв'ю. Коломієць Ліда Олександрівна, 1924 р. н., Житомирська область. *Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках* / ред. В. Романюк. Київ : ВД «Стилос», 2007. С. 99–102.
304. Інтерв'ю. Матвійченко Катерина Іванівна, 1922 р. н., Полтавська область. *Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках* / ред. В. Романюк. Київ : ВД «Стилос», 2007. С. 200–203.
305. Інтерв'ю. Мазуренко Григорій Іванович, 1921 р. н., Київська область. *Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках* / ред. В. Романюк. Київ : ВД «Стилос», 2007. С. 165–167.
306. Інтерв'ю. Онацький Григорій Омелянович, 1907 р. н., Полтавська область. *Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках* / ред. В. Романюк. Київ : ВД «Стилос», 2007. С. 192–195.
307. Інтерв'ю. Ейбог Петро Тихонович, 1913 р. н. *Голодомор 1932–1933 років на Сумщині* / упоряд. Л.А. Покидченко. Суми : Вид-во «Ярославна», 2006. С. 184–185.
308. Інтерв'ю. Кандиба О.С., 1898 р. н. *Голодомор 1932–1933 років на Сумщині* / упоряд. Л.А. Покидченко. Суми : Вид-во «Ярославна», 2006. С. 184.
309. Інтерв'ю. Мельник Ганна Панасівна, 1913 р. н. *Голодомор 1932–1933 років на Сумщині* / упоряд. Л.А. Покидченко. Суми : Вид-во «Ярославна», 2006. С. 189.

310. Інтерв'ю. Ягупа Катерина Кузьмівна. *Голодомор 1932–1933 років на Сумщині* / упоряд. Л.А. Покидченко. Суми : Вид-во «Ярославна», 2006. С. 187.
311. Інтерв'ю. Ярмоленко Іван Олексійович, 1925 р. н. *Голодомор 1932–1933 років на Сумщині* / упоряд. Л.А. Покидченко. Суми : Вид-во «Ярославна», 2006. С. 186.
312. Інтерв'ю. Шупик Матрона Дмитрівна, 1924 р. н. *Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців. Збірник матеріалів. Кн. 2* / упоряд. С.В. П'ятаченко Суми : Вид-во «МакДен», 2008. С. 141–142.
313. Старів С. Страта голодом / пер. з англ. С. Старів; за ред. Р. Доценка. Київ : Просвіта, 2002. 272 с.
314. Листи митрополита Василя Липківського до отця Петра Маєвського в Канаду. *Мартирологія українських Церков: у 4-х т. Т. 1. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України* / упоряд. і ред. О. Зінкевич, О. Воронин. Торонто; Балтимор : Смолоскип, 1987. С. 485–502.
315. Лист Венжик (Шевчук) Лариси Федорівни, 1927 р. н. *Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках* / ред. В. Романюк. Київ : ВД «Стилос», 2007. С. 137–141.
316. Щоденник Білоуса Н. *«Репресовані щоденники» Голодомор 1932–1933рр. в Україні* упоряд. Я. Файзулін. Київ : «Фенікс», 2018. С. 114–189.
317. Щоденник Заволоки Д. *«Репресовані щоденники» Голодомор 1932–1933рр. в Україні* упоряд. Я. Файзулін. Київ : «Фенікс», 2018. С. 190–266.
318. Щоденник Радченко О. *«Репресовані щоденники» Голодомор 1932–1933рр. в Україні* / упоряд. Я. Файзулін. Київ : «Фенікс», 2018. С. 31–113.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії, статті

319. Авраменко Ю. Православна церква та віруючі на Переяславщині в роки Голодомору 1932–1933рр. URL: <http://perejaslav.org.ua/istoria/pravoslavna-cerkva-golodomor-1932-1933.html> (дата звернення: 07.05.2020).

320. Акуленко В.І. Злочин проти пам'яті. Про нищення культурних цінностей на Україні (1927–1941 рр.). Київ, 1991. 48 с.

321. Алексеев В.А. Иллюзии и догмы: Взаимоотношения Советского государства и религии. Москва : Политиздат, 1991. 400 с.

322. Бабенко Л.Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і Православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.) Полтава : ТОВ АСМІ, 2014. 549 с.

323. Бабенко Л.Л. Відображення радянською атеїстичною літературою державно-церковних відносин в Україні. *Гуржіївські історичні читання*. 2012. Вип. 5. С. 181–184.

324. Бабенко Л.Л. Взаємодія партійно-радянських органів та місцевих апаратів держбезпеки в боротьбі з «релігійними чудесами» (1920-ті – 1940-ві рр.). *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. 2013. № 1-2. С. 327–350.

325. Барка В. Жовтий князь URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=49> (дата доступу: 08.12.2019).

326. Бойко О.В. Православна церква на Дніпропетровщині в роки Голодомору (1932–1933рр.). *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.]*. 2011. Вип. 9. С. 214–222.

327. Бойко О.В. Репресії проти православного духовенства і віруючих на Дніпропетровщині у 1929–1941 рр. *Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій*. У 5 т. Т. 2: Держава та церква на Дніпропетровщині у 1920-х – на початку 1970-х років / уклад.: О.В. Бойко, А. Ю. Шевченко. Дніпропетровська обласна редколегія по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією». Дніпропетровськ : Вид-во «Монолит», 2014. С. 69–118.

328. Бойко О.В. «Легальні» методи опору православної церкви атеїстичній політиці більшовиків в Україні у 1920–1930-х рр. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія*. 2010. Т. 18. Вип. 18. С. 69–79.

329. Бойко О.В. «Нелегальні» методи протидії православної церкви антирелігійній політиці в Україні у 1920–1930-х рр. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія*. 2011. Т. 19. Вип. 19. С. 80–87.
330. Бистрицька Е.В. Східна політика Ватикану у контексті відносин святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.). Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. 279 с.
331. Бистрицька Е.В. Політика радянської влади щодо римо-католицької церкви в 20-30-х рр. *Історичне релігієзнавство*. 2010. Вип. 3. С. 17–32.
332. Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження. Вид. 2-е. Київ : Пенмен, 2017. 768 с.
333. Бернацький В.Р., Жилюк С.І., Шеретюк В.М. Антирелігійна політика більшовиків на Волині-Житомирщині у 1920–1930-х роках. Рівне : О. Зень, 2017. 259 с.
334. Безносков А.И. Меннониты Юга Украины в годы «великого перелома» (1928–1933 гг.). *Вопросы германской истории : Сборник научных трудов*. Днепропетровськ : Ид-во Днепропетр. ун-та, 2001. С. 75–88.
335. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. Москва : Наука, 1990. 224 с.
336. Братерська-Дронь М.Т. Релігійна тематика на екрані: духовний аспект. *Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого*. 2014. Вип. 15. С. 74–81.
337. Вітринська О.В. До питання антиюдейської пропаганди в радянській пресі 1920-х – початку 1930-х років. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я* / голов. ред. М.М. Шитюк. Випуск V. Том II. Миколаїв: Типографія Шамрай, 2016. С. 5–18.
338. Вітринська О.В. Радянська преса та література 1920–30-х рр. як інструмент впливу на релігійну свідомість євреїв України. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»*. Серія: Актуальні проблеми історії України. 2014. № 25. С. 3–14.

339. Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Запланований штучний голод в Україні 1932 – 1933 років. Лондон : ДОБРУС у В. Британії, 1952. 112 с.
340. Веселова О.М. Пам'ять про жертви голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні: смертність й ушанування загиблих. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : Міжвід. зб. наук. пр. 2003. Вип. 10. С. 430–485.
341. Веденєєв Д.В. Політика радянської держави із знищення православних храмів в Україні: механізм та духовно-культурні наслідки (1920-ті – 1965 рр.). *Культура і сучасність*. 2019. № 2. С. 3–10.
342. Веденєєв Д.В. Незаконні політичні репресії 1920–1950-х років в Україні та проблеми національної пам'яті. URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1650.htm> (дата звернення 10.07.2020).
343. Воронин О. Історичний шлях УАПЦ. Укр. православне т-во св. Андрія Первозванного. Кенсінгтон : Воскресіння, 1992. 136 с.
344. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Укр. Православ. Церква Київ. Патріархату. Т. 4. Ч. 1. 1998. 384 с.
345. Власюк І. Протоієрей Арсеній Пероговський (1851–1933). *Матеріали VI Волинської всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції. Збірник наукових праць*, 2013. С. 269–272.
346. Ганзуленко В.П. Римо-католицька церква на Півдні України: час соціальних перетворень (1917–1930 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2008. Вип. 22. С. 71–74.
347. Ганзуленко В.П. Римо-католицька церква на Півдні України за часів державного атеїзму (кінець 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство»*. 2014. Вип. 10. С. 62–73.
348. Ганзуленко В.П. Соціальне служіння Римо-католицької церкви на Півдні України у 20–30-х рр. ХХ ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Релігієзнавство»*. 2016. Вип. 1 (13). С. 12–23.

349. Гудзь В.В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні. Мелітополь : ФОП Однорог Т.В., 2019. С. 1153.
350. Гриневич В.А., Гриневич Л.В. Євреї УСРР у міжвоєнний період. Нариси з історії та культури євреїв України. Київ : Дух і літера, 2005. С. 141–161.
351. Гринів О. Нищення релігійного життя в часи великого голодомору в Україні (за матеріалами роману Василя Барки «Жовтий князь» і праці Роберта Конквеста «Жнива скорботи»). *Історія релігій в Україні. Тези повідомлень Міжнародного круглого столу (Львів, 3–5 травня 1995 року)*. Ч. 2. Київ; Львів, 1995. С. 129–131.
352. Грузова Т.С. Політичний тиск державної влади на православну церкву в 1932–1933рр.: погляд через призму усної історії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2019. № 52. Т. 1. С 205–212.
353. Грузова Т.С. «Контрреволюціонери в рясі»: як знищували духовенство в радянській Україні (1932–1933 рр.). *Історичні і політологічні дослідження (видання Донецького національного університету імені Василя Стуса)*. 2020. № 1 (66). С. 68–85.
354. Грузова Т.С. Релігійне життя в УСРР в умовах упокорення голодом (1932–1933 рр.). *Zaporizhzhia Historical Review*. 2020. № 2 (54). URL: <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/945/889>.
355. Грушова Т.В. П'ятидесятники в Україні (початок 1920-х–1991 р.). Запоріжжя : ЗНТН. 188 с.
356. Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / упорядн. І. Лиман. НАН України. Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Бердянський державний педагогічний університет, Науково-дослідний інститут Історичної урбаністики. Київ, 2013. Т. 1. 382 с.
357. Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / упорядн. І. Лиман. НАН України. Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Бердянський державний педагогічний

університет, Науково-дослідний інститут Історичної урбаністики. Київ, 2016. Т. 2. 512 с.

358. Дудка Л.О. Спілка безвірників у контексті антирелігійної пропаганди в Україні: питання хронології та періодизації. *Емінак*. 2016. № 1 (2). С.48–55.

359. Дяків В.М. Специфіка народної релігійності українців в умовах більшовицької окупації 1930 х рр. *Народознавчі зошити*. 2012. № 6 (108). С. 976–994.

360. Дровозюк С.І. Висвітлення духовних аспектів геноциду 1932–1933 рр. в українській історіографії. *Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: матеріали міжнар. наук.-теорет. конф.*, Київ. 25 листопада 2000. К.; Нью-Йорк : Вид-во М.П. Коць. С. 298.

361. Епллбом Е. Червоний голод. Війна Сталіна проти України. Київ : НРЕСПРЕСС, 2018. 440 с.

362. Етнографія України : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. С.А. Макаруча. Вид. 2-ге, перероб. та допов. Львів : Світ, 2004. С. 376.

363. Євсєєва Т.М. Діяльність Спілки «войовничих безвірників» України під час суцільної колективізації 1929–1933 рр. *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки*. 2004. Вип. 11. С. 303–331.

364. Євсєєва Т.М. Повсякденне життя, побут і соціальна адаптація православного духовенства. 1920–1930-і рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : Міжвід. зб. наук. пр.* 2007. Вип. 16(2). С. 235–251.

365. Євсєєва Т.М. Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні як чинник формування неправославної політичної нації – «радянського народу». *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки : Міжвідомчий зб. наук. пр.* Київ, 2008. С. 449–460.

366. Євреї в Радянському Союзі 1922–41 рр. URL: <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-in-ussr/15416/#07> (дата звернення: 13.10.2019).

367. Жиромская В.Б. Религиозность народа в 1937 году (по материалам всесоюзной переписи населения). URL: http://www.krotov.info/history/20/1930/1937_zher.htm (дата звернення: 05.05.2020).

368. Зальмон Б. Православ'я в Україні (1917–1938). *Український історичний журнал*. 2000. № 3. С. 120–130.
369. Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. Київ : Дніпро, 1997. 424 с.
370. Ігнатуша О.М. Голодомор 1932–1933 рр. на Сумщині в системі антицерковної боротьби держави. *Сумська старовина. Науковий журнал з історії та культури України*. Видання Сумського державного університету. 2003. № XI–XII. С. 80–84.
371. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя : Поліграф, 2004. 440 с.
372. Ігнатуша О.М. Разом з народом: церква в умовах голодомору 1932–1933 рр. *Голодомор 1932–1933: Запорізький вимір*. Запоріжжя : Просвіта, 2008. С. 112–127.
373. Ігнатуша О.М. Православні церкви України у стані розколу та пошуках єдності (20–30-ті рр. XX ст.): навчальний посібник. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2008. 307 с.
374. Ігнатуша О.М. Руйнація католицької церкви в умовах Голодомору 1932–1933 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. XXVII. С. 180–184.
375. Ігнатуша О.М. Закриття церков і релігійна свідомість: 20–30-ті рр. XX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство»*. 2009. Вип. 1. С. 75–86.
376. Ігнатуша О.М. Комісія у справах культів при Президіях ВЦВК РСФРР і ЦВК СРСР та її значення для України (1929–1938 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. XXXI. С. 231–243.
377. Ігнатуша О.М., Грузова Т.С. Правові обмеження діяльності релігійних організацій в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2019. Вип. 1 (53). 140–150.

378. Кандидов Б.П. Церковь и шпионаж. О некоторых фактах контрреволюционной и шпионской деятельности религиозных организаций. Москва, 1938. 120 с.
379. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. Київ : Вид-во «Либідь», 1993. 280 с.
380. Копитько І. Відлуння Голодомору 1932–1933 років:наслідки та уроки. *Вісник Книжкової палати*. 2008. № 10. С. 38–40.
381. Корнієнко О.М. Зруйновані храми Сумщини: мартиролог втрачених святинь Суми : ПП Ніконоров В.І., 2009. 368 с.
382. Коцур Ю.С. Вплив антирелігійної політики радянської влади в кінці 20-30-и років ХХ століття на традиційну культуру українців Роменщини. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. 2017. Вип. 27. С. 395–405.
383. Костів М.Б. Антирелігійна пропаганда на шпальтах преси Чернігівщини на початку 30-х рр. ХХ ст. *Література та культура Полісся. Серія «Історичні науки»*. 2017. Вип. 88. С. 194–202.
384. Киридон А.М. Духовенство в радянській Україні 1920–1930-х років. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2005. № 14. С. 301–328.
385. Киридон А.М. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. 384 с.
386. Киридон А.М. Православна церква в роки голодомору. «Секретно. Не для печаті»: До 75-річчя голодомору-геноциду 1932–1933. Київ : КиМУ, 2008. С. 69–97.
387. Киридон А.М. Церква в роки голодомору. Лиха коса голодомору: Колективна монографія. Київ : Смолоскип, 2008. С. 81–130.
388. Киридон А.М. Держава-Церква-Суспільство: інверсна трансформація в суспільстві. Рівне : РІС КСУ, 2011. 216 с.
389. Киридон А.М. Релігійно-церковне життя в Україні (1932–1933 рр.). *Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки»*. 2012. Вип. 13. С. 51–57.

390. Киридон А.М. Десакралізація простору (1920–1930-і рр.): смислові та символічні засади. *Уманська старовина*. 2017. Вип. 1. С. 133–145.
391. Киридон А.М. Індоктринація радянськості: обрядово-святковий канон як маркер формування атеїзованого суспільства (1920–1930-і рр.). *Уманська старовина*. 2017. Вип. 3. С. 5–20.
392. Киструська Н.В., Шумейко О.В. Репресоване духовенство (за документами Державного архіву Дніпропетровської області). *Архіви України*. 2017. № 3-4 (308-309). С. 42–49.
393. Кульчицький С.В. Обґрунтування Голодомору 1932–1933рр. як геноциду у світлі концепцій Р. Конквеста й Р. Лемкіна URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Stanislav_Kulchytskyi/Obgruntuvannia_Holodomoru_1932_1933_rr_iak_henotsydu_u_svitli_kontseptsii_R_Konkvesta_i_R_Lemkina.pdf? (дата звернення: 13.02.2020).
394. Кравченко П.А., Сітарчук Р.А. Протестантські об'єднання в Україні у контексті соціальної політики більшовиків (20–30-і роки ХХ ст.). Полтава : АСМІ, 2005. 211 с.
395. Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Lemkin_Rafal/Radianskyi_henotsyd_v_Ukraini.pdf?PHPS_ESSID=5483306c2ebe6161ff9ce4c5affc939f (дата звернення: 12.02.2020).
396. Лиценбергер О.А. Евангелическо-лютеранская церковь и советское государство (1917–1938). Междунар. союз нем. культуры. Москва : Готика, 1999. 428 с.
397. Лиценбергер О. А. Римско-католическая Церковь в России: история и правовое положение. Саратов: Поволжская Академия государственной службы, 2001. 384 с.
398. Лужницький Г.Л. Українська церква між сходом і заходом : нарис історії української церкви. Філадельфія : Провидіння, 1954. 723 с.
399. Люди правди: Рафаель Лемкін URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/lyudi-pravdi-rafael-lemkin> (дата звернення: 12.02.2020).

400. Людяність у нелюдяний час / уряд. В.С. Тилишак, В.М. Яременко. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Смолоскип, 2018. 288 с.
401. Макарій, архієп. Православ'я на Україні. Київ : Т-во «Україна», 1980. 64 с.
402. Медзінський В., Гутман І. Імперіалізм і релігія. Харків : Партвидав Пролетар, 1933. 71 с.
403. Михайлуца М.І. Православне життя в Одесі: від революції до сталінського одержавлення (1917–1945) : монографія. Херсон : Олді-плюс, 2019. 338 с.
404. Молчанов И.Г. Отражение антирелигиозной борьбы в советском киноискусстве. *Вести Академии наук Армянской ССР*. № 11. 1963. С. 67–76.
405. Нагаєвський І.Д. Католицька церква у минулому і сучасному України. Філадельфія, 1950. 88 с.
406. Никольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.) : історико-статистичне дослідження. Донецьк : Вид-во Донецького нац. ун-ту, 2003. 624 с.
407. Никольський В.Н. Православное духовенства Донетчины, репрессированное в 1920-х–1950-х годах (в документах и материалах). Донецк : Изд-во ДонНУ, 2013. С. 144–145.
408. Никитенко І., Новосад М., Оксіюк Й. Православ'я на Україні. Київ : Т-во «Україна», 1985. 112 с.
409. Нищення інтелігенції і духовенства в 1932–33 роках: чому Голодомор є геноцидом. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29613329.html> (дата звернення: 12.11.2019).
410. Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 2. Кінець 20-х – 1941 рр. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. 216 с.
411. Нестуля О.О. Церковна старовина Полтавщини (1917 – 1941 рр.) URL: <http://histpol.pl.ua/ru/lichnosti/yuristy?id=8121> (дата звернення: 12.10.2019).

412. Новомченики Бердянська: священники Михайло Богославський, Віктор Кіранов, Олександр Ільєнков. Місто в роки войовничого атеїзму, 1919–1939. Феодосія. Видав. Дім : Коктебель, 2006. 224 с.
413. Новомученики Черкаські: життя, подвиги, страждання. Черкаси : Видання Черкаської єпархії Української Православної Церкви, 2009. 456 с.
414. Оліцький В.О. Опір православного населення Сумщини антирелігійній політиці 1920 – 30-х рр.: форми, методи та наслідки. *Грані*. 2016. № 8. С. 194–204.
415. Оліцький В.О. Блаженні гнані за правду (репресії проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки) : монографія. Суми : Триторія, 2018. 242 с.
416. Пашенко В.О. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20–30-х років. Київ, 1994. 247 с.
417. Пашенко В.О., Киридон А.М. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки. Полтава : АСМІ, 2004. 336 с.
418. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. Москва : Изд-во «Республика», 1995. URL: http://www.odinblago.ru/istoriya_rpc/pospelovskiy/ (дата доступу: 08.05.2020).
419. Романець Н.Р. Селянські самосуди 1933–1936 рр.: причини, масштаби, наслідки. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2016. Вип. 25. С. 82–91.
420. Рогачев М.Б., Таскаев М.В. Крестный путь. Трагедия Русской Православной Церкви. 20–30-е годы. URL: <http://syktyvkar.eparchia.ru/nlk115.html> (дата звернення: 12.03.2020).
421. Рубльова Н.С. Антикостьольна кампанія в УСРР: причини інструментарій, перебіг (кінець 20-х–30-ті рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1996. Вип 1. С. 388–405.
422. Рубльова Н.С. Калішевський Юхим Аврамович. *Енциклопедія історії України*: Т. 4. Київ : Вид-во «Наукова думка», 2007. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kalishevsky_Yu. (дата звернення: 05.05.2020).

423. Рубльова Н.С. Репресії проти «церковників» і «сектантів» в УРСР, 1917–1939 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. Вип. 28. С. 205–219 с.
424. Рубльова Н.С. Римо-католицька церква в українській провінції 1920–1930-х рр.: Фастівщина. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2012. № 1. С. 258–332.
425. Савчук Т.Г. Православне духовенство в умовах Голодомору 1932–1933 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 35. С. 134–138.
426. Савчук Т.Г. Православне духовенство в 1920–1930-х рр.: між настановами Біблії та викликами століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. 31. С. 243–246.
427. Савчук Т.Г. Стратегії виживання православних священників у 1930-х рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 38. С. 161–164.
428. Самойлович Ю. Церковь українського соціал-фашизму. Москва : ГАИЗ, 1932. 124 с.
429. Сербин Р. Геноцид – це більше, ніж голод. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28139580.html> (дата звернення: 04.07.2020).
430. Сердунич Л.А. «А пухкутень ніс капутень...» (словотвори доби Голодомору). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : Міжвід. зб. наук. пр.* 2008. Вип. 18. С. 362–364.
431. Сирота О. Репресії німців за одержання іноземної допомоги: 1934–1935 рр. *Реабілітовані історією. Одеська область: Кн. 1 / упоряд. Л.В. Ковальчук, Е.П. Петровський*. Одеса : АТ «ПЛАСКЕ», 2010. С. 600–605.
432. Ситник О.М. Світоглядний спротив більшовизму з боку українців Наддніпрянщини протягом 1920-х – початку 1930-х років як прояв незавершеності Української національної революції. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 151–155.
433. Ситник О.М., Кузишин М.Я. Правомірність існування української католицької церкви в Україні з точки зору історичної ретроспективи. *Наука. Релігія. Суспільство*. ДДІШІ, Донецьк. 2001. №2. С. 309–310.

434. Сотник О.М. Репресії проти церкви на Сумщині (1918–1988 рр.). Вип. 2. Суми : МакДен, 2007. 116 с.
435. Слободянюк П.Я. Українська церква: історія руїни і відродження. Хмельницький, 2000. 266 с.
436. Смерека В. Христос воскрес! : повість на основі дійсних подій із днів жорстокого переслідування УПЦ більшовиками. Торонто : Видавництво О.О. Василян, 1970. 133 с.
437. Стасюк О.О. Трансформація сімейної обрядовості українців наприкінці 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. *Етнічна історія народів Європи*. 2007. Вип. 22. С. 102–109.
438. Стронський Г.Й. Приречена на мовчання: РКЦ на Україні в 20–30-ті рр. *Людина і світ*. 1994. № 3–4. С. 17–20.
439. Стронський Г.Й. Римо-католицький костюл в Україні у 20–30-і роки ХХ ст. *Вісник ТДТУ*. 1996. №1. С. 77–86.
440. Стронський Г.Й. Польське населення УСРР в умовах Голодомору 1932–1933 рр. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 95–128.
441. Тарас Я. Руйнування української церкви – складова голодоморної стратегії. URL: <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/istoria/zlocini-nkvd/rujnuvannaukraienkoiecerkviskladovagolodomornoiestrategiieavtortarasaroslav> (дата звернення: 16.04.2019).
442. Тригуб О.П. Переслідування антисергієвської опозиції в РПЦ: з історії «істинно-православної церкви» (1932–1941 рр.). *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. 2007. № 2 (29). С. 39–60.
443. Тригуб О.П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією : монографія. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. 300 с.
444. Форостюк О.Д. Православная Луганщина в годы гонений и трагических испытаний (1917–1988 гг.). Луганск : Редакционно-изд. отдел ЛИВД, 1999. 119 с.

445. Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917–1941 роках : монографія. Луганськ : РВВ ЛІВС, 2000. 165 с.
446. Хітерер В. Конфіскація єврейських документальних матеріалів та єврейської власності в Україні в 1919–1930 рр. URL: <http://lostart.org.ua/ua/research/688.html> (дата звернення: 12.10.2019).
447. Хомчук О.О. Церква поза церковною огорожею: розколи і руйнація Української Православної Церкви в пошуках «константинопольського визнання». Чикаго, Іллінойс, 2002. 621 с.
448. Церква мучеників: гоніння на віру та Церкву у ХХ столітті. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 6–7 лютого 2020 р. / упоряд. С.В. Шумило; відп. ред. прот. В. Савельєв. Київ : Видавничий відділ Української Православної Церкви, 2020. 616 с.
449. Цыпин В.А., прот. История Русской Православной Церкви, 1917 – 1990: Учебник для православных духовных семинарий. Москва : Издательский дом «Хроника», 1994. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/440001/> (дата доступу: 13.08.2020).
450. Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины. 2-е изд. Москва : Готика, 2000. 206 с.
451. Чучалін О.П. Роль і місце преси в антирелігійній пропаганді радянської влади в Україні (1920 – 1930-ті рр. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 78. С. 43–46.
452. Чучалін О.П. Вплив атеїстичної пропаганди радянської преси на релігійну ситуацію в УСРР у 1920–1930-ті рр. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 142 (1). С. 182–188.
453. Шевчук Т.В. Антирелігійна політика радянської влади в Україні у 20–30-ті рр. ХХ ст. *Сторінки історії*. 2015. Вип. 39. С. 100–113.
454. Шитюк М.М. Німецька громада Півдня України в період масових репресій 20–40-х рр. ХХ ст. Миколаїв, 2006. С. 353–369.

455. Шитюк М.М. Репресії радянської влади проти служителів культури південних областей УРСР у 20–30-ті рр. ХХ ст. Повне зібрання наукових праць. 2011. Т. 8. С. 135–154.
456. Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь в XX веке. Москва : Вече, 2010. 480 с.
457. Ющенко Ю. Релігійний елемент в українській літературі ХХ століття (на прикладі роману Василя Барки «Жовтий князь»). *Християнство і культура: історія, традиції, сучасність: зб. наукових праць*. Полтава, 1998. С. 171–174.
458. Явдась М. Українська автокефальна православна церква. Документи для історії Української автокефальної православної церкви. Мюнхен, 1956. 228 с.
459. Якубова Л.Д. Повсякденне життя нацменсела між Голодомором та Великим Терором. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2011. Вип. 20. С. 283–310.
460. Ярославський О.М. О религии. Москва : Госуд. изд-во полит. ли-ры, 1958. 643 с.
461. Wocurkiw Bohdan R. The Renovationist Church in the Soviet Ukraine, 1922–1939. *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences*, 9, no. 1–2. 1961. P. 41–74.
462. Wocurkiw Bohdan R. The soviet destruction of the Ukrainian Orthodox Church, 1929–36. *Journal of Ukrainian Studies*, 12, no. 1. 1987. P. 3–21.
463. Dr. James E. Mace. The man-made famine of 1933 in Soviet Ukraine: what happened and why. URL: <http://www.ukrweekly.com/old/archive/1983/068321.shtml> (дата звернення: 17.08.2020).
464. Dzwonkowski R. Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie (1932–1933, 1946–1947). Lublin : TeKa Komisji Historycznej O.L. PAN, 2012. IX. S. 203–233.
465. Hruzova T. Economic pressure on the church in Ukraine during the Holodomor (1932–1933). *Krakowskie Studia Małopolskie*. 2020. № 1 (25). С. 117–135.
466. Morgan L. «Remember the peasantry». A study of genocide, famine, and the Stalinist Holodomor in Soviet Ukraine, 1932–33, as it was remembered by post-war

immigrants in Western Australia who experienced it: A thesis presented to the University of Notre Dame Australia in fulfilment of the thesis requirement for the degree of Doctor of Arts in the School of Arts and Sciences. Fremantle, Western Australia, 2010. 318 p.

467. Serbyn R. Lemkin on the Ukrainian Genocide. *Journal of International Criminal Justice*. Oxford University Press, 2009. №7. P. 123–130.

Автореферати дисертацій та дисертації

468. Бобко (Савчук) Т.Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20-30-х рр. XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2005. 192 с.

469. Бойко О.В. Протидія православної церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20–30 ті роки XX ст. (на матеріалах півдня України) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2007. 21 с.

470. Оліцький В.О. Репресії проти православної церкви на Сумщині у 1920-1930-ті роки. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ; Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2017. 315 с.

471. Рубльова Н.С. Політика радянської влади щодо римо-католицької церкви в Україні, 20-30-ті роки XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1999. 19 с.

472. Сучкова О.Ю. Євреї в Донбасі (20–30-ті роки XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2005. 21 с.

473. Слободянюк Е.П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 1996. 21 с.

474. Стасюк О.О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х - на початку 30-х років XX ст. : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.05. Київ, 2007. 21 с.

475. Чучалін О.П. Київська єпархія в умовах взаємин радянської держави і православної церкви (1920 – 1930-х рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01

«Історія України» (032 – Історія та археологія). Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, 2018. 266 с.

Словники

476. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.

477. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970. Т.1. 799 с.

478. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1973. Т. 4. 840 с.

479. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1974. Т. 5. 840 с.

480. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1975. Т. 6. 832 с.

481. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1976. Т. 7. 723 с.

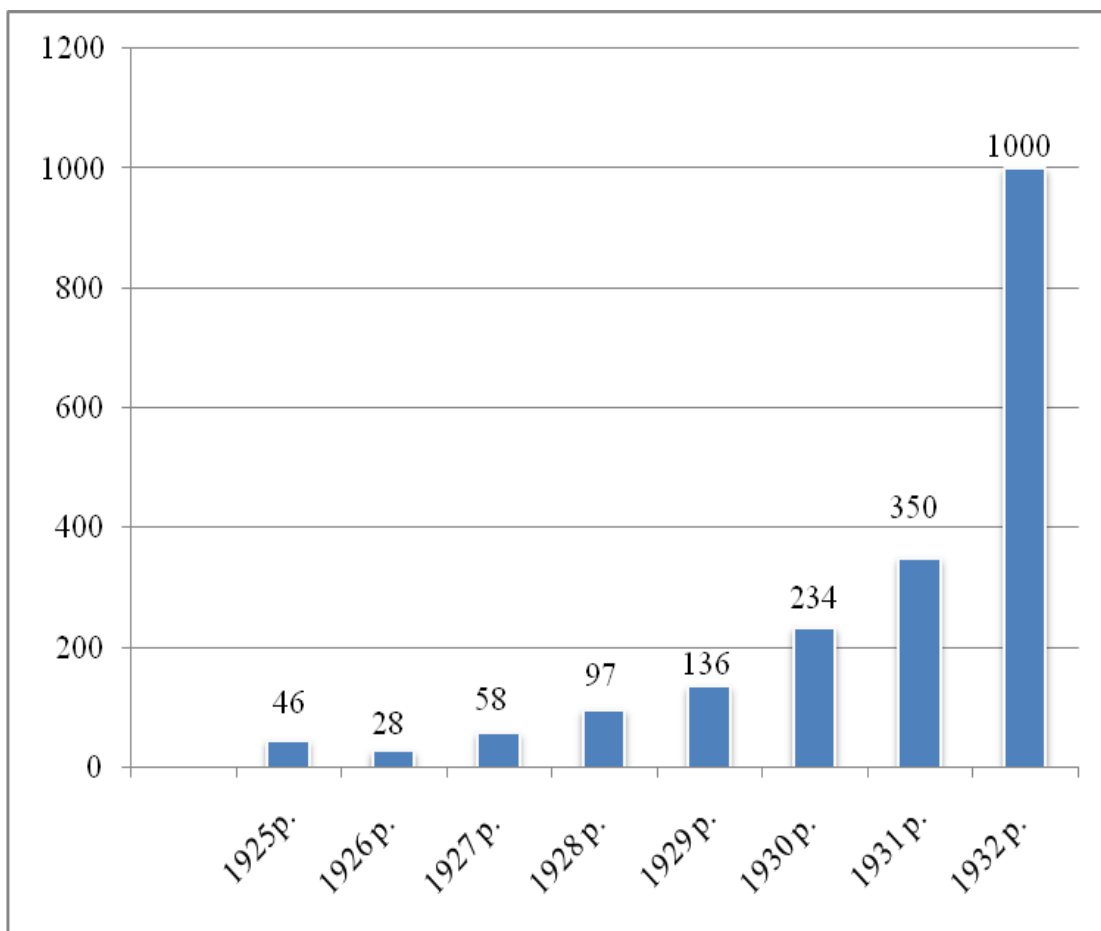
482. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1977. Т. 8. 927 с.

483. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1978. Т. 9. 916 с.

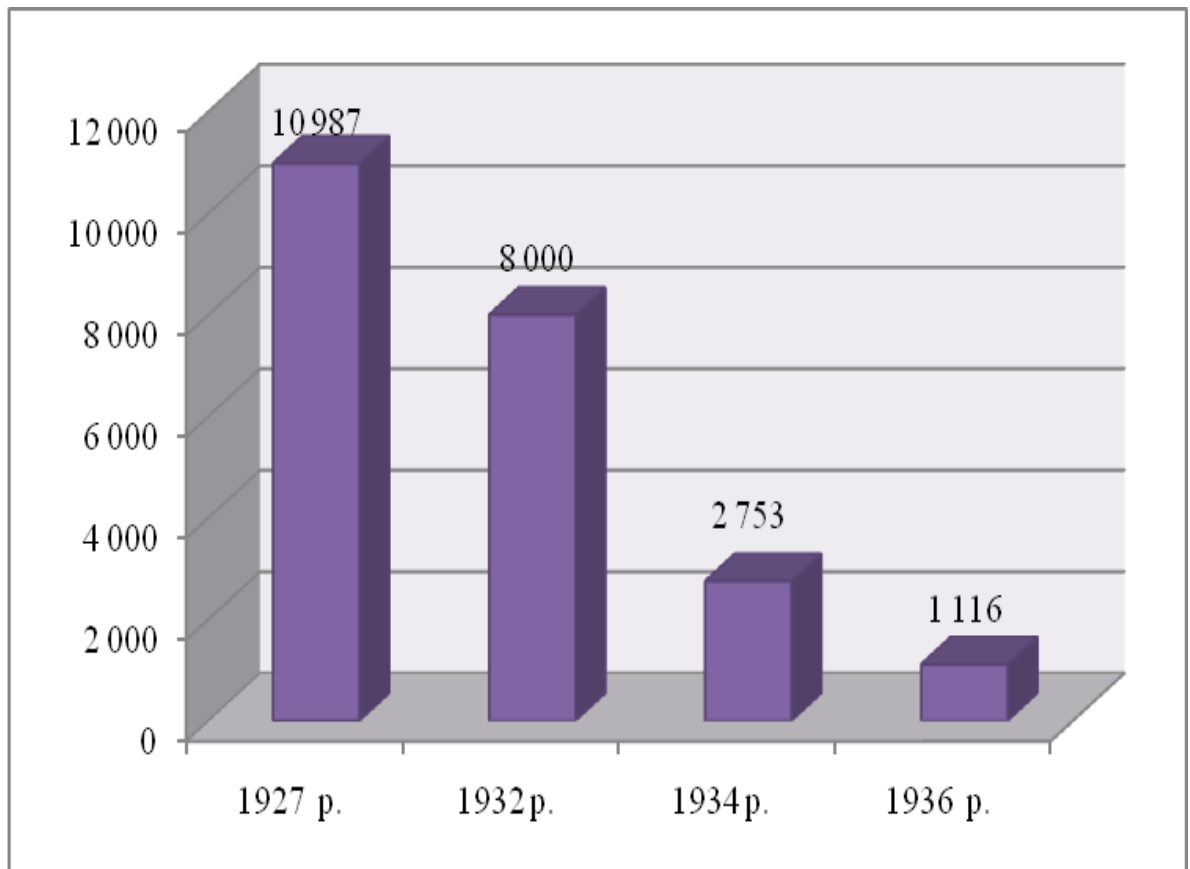
484. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1980. Т. 11. 699 с.

Додаток А

Динаміка закриття церков 1925–1932 рр.

Складено за: Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя : Поліграф, 2004. С. 234; Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні: в 2 ч. Ч. 2: Кінець 20-х – 1941 рр. Київ, 1995. С. 57.

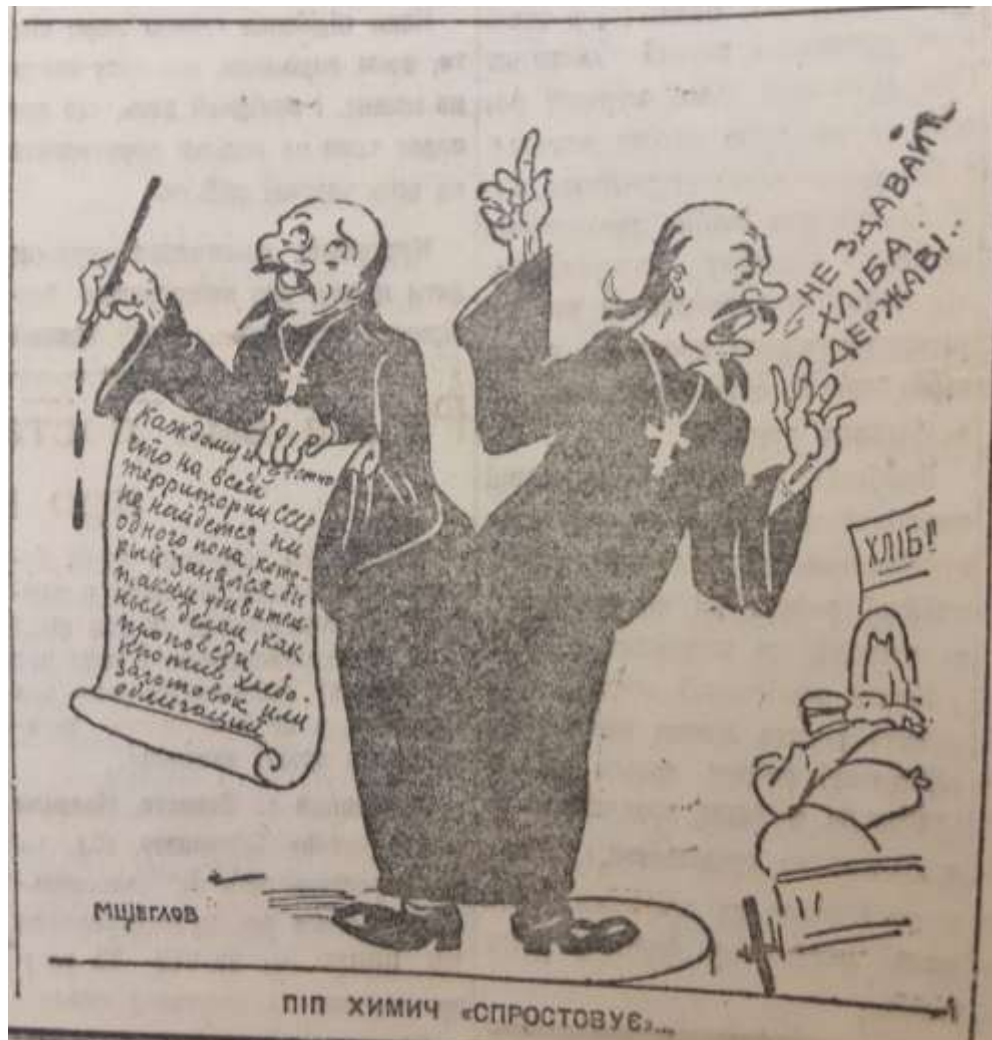
Додаток Б**Кількість діючих церков в УСРР у 1927–1936 рр.**

Складено за: Ігнатуша О.М. Православні церкви України у стані розколу та пошуках єдності (20–30-ті рр. ХХ ст.) – навчальний посібник. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2008. С. 243.

Додаток В

Карикатура «Піп Химич спростовує...» у газеті «Войовничий безвірник».

30 вересня 1932 р.

Напис ліворуч мовою оригіналу: «Каждому известно, что на всей территории СССР не найдется ни одного попа, который занялся бы таким удивительным делом, как проповеди против хлебозаготовок или облигаций».

Напис праворуч мовою оригіналу: «Не здавайте хліба державі»

Войовничий безвірник. Харків. 30 вересня 1932. С. 2.

Додаток Г

Зображення з «Антирелігійної абетки», що демонструє зажерливість духовенства, 1933 р.

Антирелігійна абетка. URL <https://propagandahistory.ru/2354/Antireligioznaya-azbuka-1933-goda/> (дата звернення: 10.03.2020).

Додаток Д

Карикатура «Як воно в розрізі» у газеті «Войовничий безвірник».
6 січня 1932 р.

Войовничий безвірник. Харків. №1. 6 січня 1932 р. С. 4.

Додаток Ж

**Карикатура «Прогульникові показники» у газеті «Войовничий безвірник».
23 серпня 1932 р.**

Войовничий безвірник. Харків. №34-35. 23 серпня 1932. С. 2.

Додаток К

Лист протоієрея М. Лисенка до Чугуївського вікаріального управління
з приводу моральних знущань голови сільради

2 липня 1932 р.

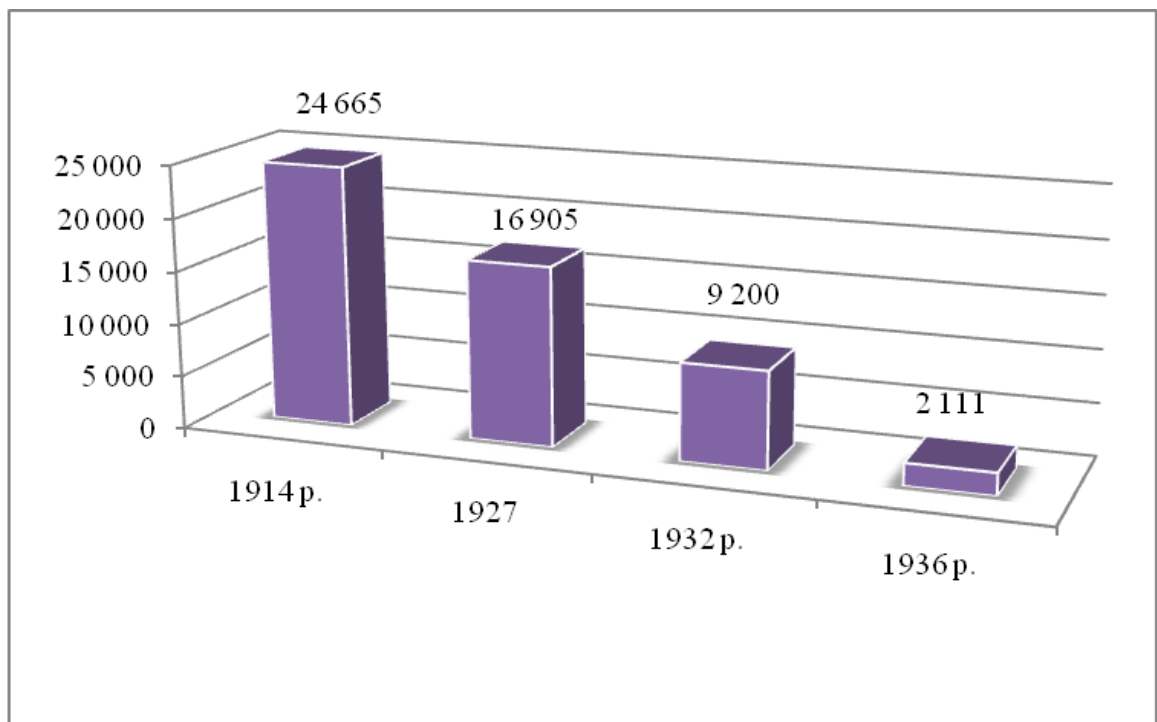
В Чугуївское Викариальное Упр-
вление
Благочинного 7 округа прото-
иерей М. Лисенко
Госкорнейше прошу управление
содержать перед гражданами
или властями где следует что
было сделано распоряжение
и советам С. Сиротинко не
дают мне представлений испол-
нить возложенные на меня обя-
занности после болезни я стал
очень немного поправляться а
глаз каждый день мене тас-
кает в Сель Совет и обязывает
мне доводит до обморока я
не прошу у Бога смерти
так жить на свете не
возможно. Если уже смерть
в каждой семье при та

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Ф. 1. Оп.7. Спр. 177, арк. 30.

Додаток Л

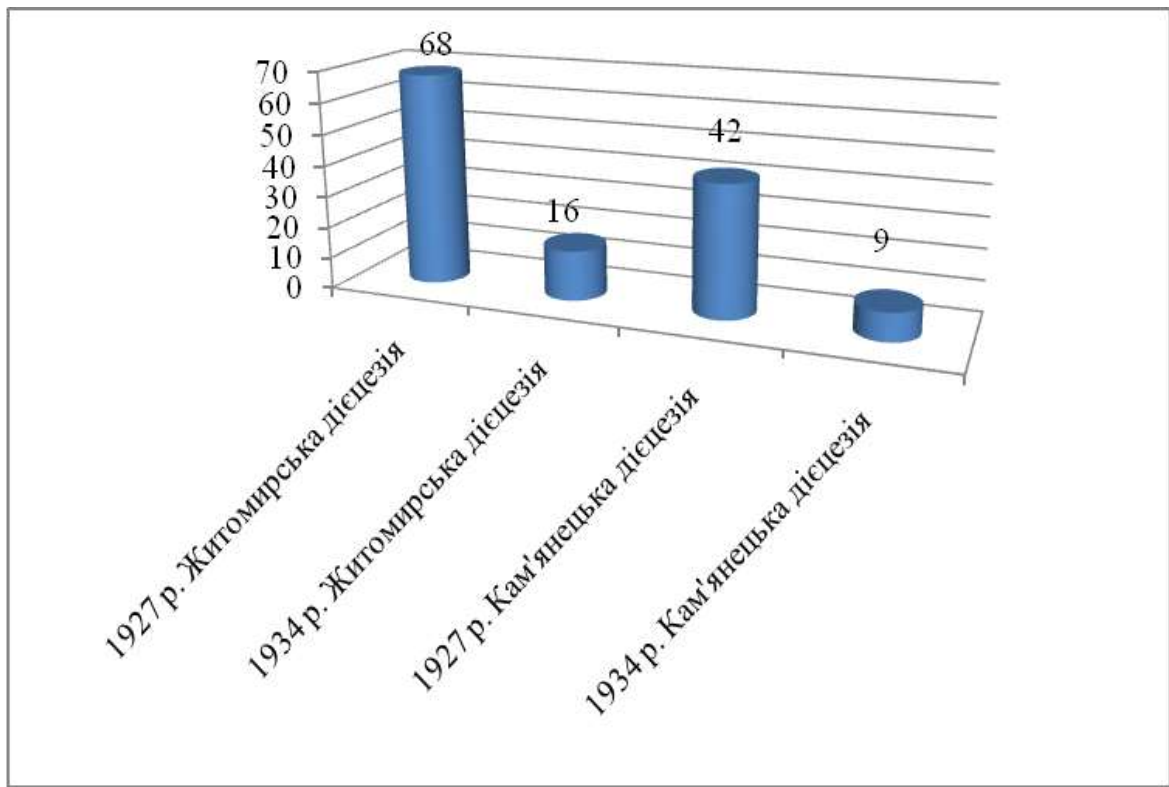
Чисельність духовенства УСРР впродовж 1914–1936 рр.

Складено за: Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст. Запоріжжя : Поліграф, 2004. С. 238; Киридон А.М. Духовенство в радянській Україні 1920-1930-х років. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2005. №14. С. 303.; *Мартирологія українських Церков: у чотирьох томах. Т.1. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упоряд. і ред.. О. Зінкевич, О. Воронин. Торонто; Балтимор, 1987. С. 907.*

Додаток М

Чисельність ксьондзів УСРР впродовж 1927–1934 рр.

Складено за: Бернацький В.Р., Жилюк С.І., Шеретюк В.М. Антирелігійна політика більшовиків на Волині-Житомирщині у 1920 – 1930-х роках. Рівне : О. Зень, 2017. С. 30; Стронський Г.Й. Римо-католицький костюл в Україні у 20 – 30-і роки ХХ ст. *Вісник ТДТУ*. 1996. №1. С. 79.

Додаток Н

Фото експонатів з фондів Києво-Печерської Лаври переданих Київській конторі держбанку у вересні 1933 р.

Продовження додатку Н

Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20.
Спр. 6231, арк. 43, 45, 56, 52.

Додаток П

**Список духовенства УСРР, померлого протягом 1932–1933 рр., із
зазначенням причин смерті, за матеріалами Національної Книги пам'яті
жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні**

№	Місце проживання	ПІП священника	Вік	Рік, причина смерті	Джерело
1.	с. Мала Кісниця Вінницької області	Козак Олександр Миколайович	48 р.	23.07.1933, причина смерті невідома	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Вінницька область. С. 369
2.	м. Тараща Київської області	Синяченко Іван	56 р.	18.06.1933, від старості	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Київська область. С. 886
3.	м. Тараща Київської області	Німчук Сава Талимонів	46 р.	17.03.1933, виснаження	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Київська область. С. 884
4.	м. Житомир	Середович Антон Митрофанович	54 р.	01.08.1932, черевний тиф	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Житомирська область. С.168
5.	с. Терешпіль Житомирської області	Суиневич Микола Олександрович	57 р.	13.05.1933, міокардит	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Житомирська область. С. 177
6.	с. Андріївка Житомирської області	Станішевський Василь		голод	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Житомирська область. С. 392
7.	с. Макарів Хмельницької області	Кулаковський Олександр	67 р.	1933, причина смерті невідома	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Хмельницька область. Т. 2. С. 93
8.	м. Кам'янець-Подільський Хмельницької області	Гадзінський Микола Йосипович	73 р.	29.06.1932, туберкульоз легенів	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Хмельницька область. Т. 2. С. 265
9.	м. Кам'янець-Подільський Хмельницької області	Ільніцький Іван Михайлович	57 р.	08.02.1932, плеврит, водянка	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Хмельницька область. Т. 2. С. 270
10	с. Білецьке Хмельницька область	Потаповський Іустим Радіонович	58 р.	2.06.1933, причина смерті	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

				невідома	Хмельницька область. Т. 2. С. 458
11	Чернігівська область	Шапошников Феодосій Антонович	71 р.	травень 1933, старість	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Чернігівська область. С. 104
12	сmt. Козелець Чернігівська область	Лубенцов Федір Васильович	81 р.	28.06.1932, старість	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Чернігівська область. С. 232
13	с. Старий Глібів Чернігівська область	Вдовиченко Василь Олександрович	79 р.	29.11.1933, старість	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Чернігівська область. С. 290
14	с. Старогородка Чернігівської області	Еланський Євгеній Васильович	61 р.	11.09.1933, старість	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Чернігівська область. С. 291
15	с. Липове Чернігівської області	Турчанинов Степан Васильович	62 р.	25.11.1932, запалення нирок	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Чернігівська область. С. 539
16	с. Сильченкове Чернігівської області	Трипольський Костянтин Григорович	70 р.	07.07.1932, старість	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Чернігівська область. С. 543
17	м. Чернігів	Гайденко Олександр Захарович	65 р.	04.06.1933, запалення легенів	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Чернігівська область. С. 656
18	м. Чернігів	Колосков Сергій Архипович	49 р.	17.10.1932, порок серця	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Чернігівська область. С. 672
19	м. Чернігів	Кондратенко Володимир Васильович	54 р.	09.04.1933, коліт, параліч серця	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Чернігівська область. С. 672
20	м. Чернігів	Слюсаревич Василь Васильович	55 р.	25.12.1932, рак горла	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Чернігівська область. С. 699
21	м. Чернігів	Якимович Дмитро Михайлович	52 р.	09.07.1932, причина смерті невідома	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Чернігівська область. С. 711
22	м. Чернігів	Яковенко Семен Степанович	62 р.	12.06.1933, перелом правого стегна	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Чернігівська область. С. 711

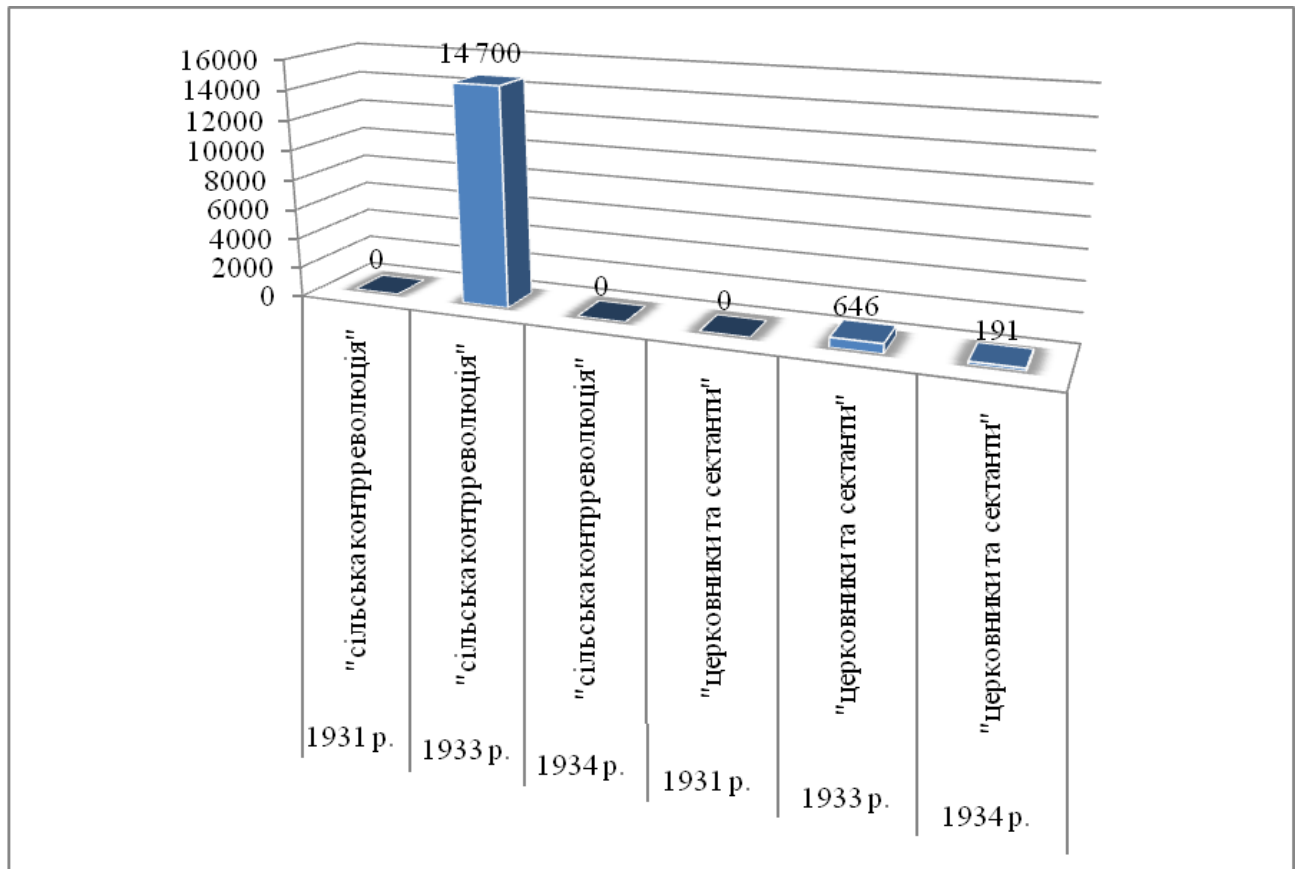

23	с. Вільшана Черкаської області	Шулькевич Устим Купріянович		1933, голод	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932– 1933 рр. в Україні. Черкаська область. Т. 1. С. 27
24	с. Івахни Черкаської області	Михновський Антін		1933, голод	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932– 1933 рр. в Україні. Черкаська область. Т. 1. С. 559
25	с. Княжа Криниця Черкаської області	Вовчинський Пантелеймон		1933, голод	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932– 1933 рр. в Україні. Черкаська область. Т. 1. С. 562
26	с. Велика Севастіанівка Черкаська область	Піснячевський Югень Іванів	63 р.	16.03.1933, причина смерті невідома	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932– 1933 рр. в Україні. Черкаська область. Т. 2. С. 188
27	м. Черкаси	[нерозбірливо]	81	30.10.1933, старечий маразм	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932– 1933 рр. в Україні. Черкаська область. Т. 2. С. 250
28	с. Кліщинці Черкаської області	Махарінський Федір	50 р.	1933, причина смерті невідома	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932– 1933 рр. в Україні. Черкаська область. Т. 2. С. 514
29	с. Матвіївка Черкаської області	Мурашко Василь	70 р.	1933, причина смерті невідома	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932– 1933 рр. в Україні. Черкаська область. Т.2. С. 531
30	с. Сніжків Харківської області	Черняєв Павло Ілліч	64 р.	08.07.1933, від старості	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932– 1933 рр. в Україні. Харківська область. С.134
31	с. Левківка Харківської області	Евва Степан Романович	73 р.	30.05.1933, вбито	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932– 1933 рр. в Україні. Харківська область. С. 193
32	с. Оскіл Харківської області	Любарський Олексій Степанович	70 р.	13.03.1933, від старості	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932– 1933 рр. в Україні. Харківська область. С. 222
33	с. Коломак Харківської області	Борисенко Омелян Спиридонович	65 р.	18.01.1933, від запалення легенів	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932– 1933 рр. в Україні. Харківська область. С. 278
34	м. Красноград Харківської області	Каменецький Василь Андрійович	74 р.	21.11.1932, від запалення легенів	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932– 1933 рр. в Україні. Харківська область. С. 319
35	м. Красноград Харківської області	Соколов Микола Ксенофонович	77 р.	23.05.1933, від запалення	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932– 1933 рр. в Україні.

				легенів	Харківська область. С. 238
36	Біловодський район Луганської області	Наседкін Андрій	75 р.	05.09.1932, старість	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Луганська область. С. 27
37	Новопсовський район Луганської області	Владімерев Віталій Іванович	45 р.	18.10.1932, причина смерті невідома	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Луганська область. С. 59
38	Одеська область	Єленєв Леонід Федорович	64 р.	09.02.1932, причина смерті невідома	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Одеська область. С. 157
39	Одеська область	Романенко Леонід Федорович	64 р.	09.02.1932, причина смерті невідома	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Одеська область. С. 397
40	Одеська область	Юрашев Микола Вікторович	57 р.	10.05.1932, від крововиливу у мозок	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Одеська область. С. 660
41	Одеська область	Львовський Авім Трохимович	67 р.	28.06.1933, від виснаження	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Одеська область. С. 769
42	м. Херсон	Лишневський Михайло Миколайович	65 р.	26.07.1933, дизентерія	Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Херсонська область. С. 134

Додаток Р

Динаміка арештів за звинуваченням у «сільській контрреволюції» та «церковників сектантів» за 1931–1934 рр.

Складено за: Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Донецьк : Видавництво Донецького національного університету, 2003. С. 130, 133, 138–139.

Додаток С

Зображення з «Антирелігійної абетки», що демонструє оманливе походження так званого «чуда», 1933 р.

Антирелігійна абетка. URL <https://propagandahistory.ru/2354/Antireligioznaya-azbuka-1933-goda/> (дата звернення: 10.03.2020).